Деревянко Б.В. Послуги у сфері освіти: правове регулювання: монографія / Б.В. Деревянко ; МВС України, Донецький юридичний інститут. – Донецьк : Видавничий дім «Кальміус», 2013. – 387 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 5

ВСТУП 6

РОЗДІЛ 1. Загальнотеоретичні основи формування господарського законодавства про надання послуг у сфері освіти 9

1.1. Поняття освіти, навчальних закладів та надання послуг у сфері освіти 9
1.2. Генезис українського законодавства про надання послуг у сфері освіти 37
1.3. Нормативно-правове регулювання діяльності з надання послуг у сфері освіти 76

РОЗДІЛ 2. Поняття та види суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти 90

2.1. Поняття суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері освіти 90
2.2. Класифікація суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері освіти 97

РОЗДІЛ 3. Легітимація діяльності суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері освіти 124
3.1. Обрання оптимальної організаційно-правової форми для навчальних закладів їх засновниками 124
3.2. Порядок створення навчальних закладів 133
3.3. Ліцензування та акредитація навчальних закладів як засоби їх легітимації 141

РОЗДІЛ 4. Майнова та фінансова основи діяльності суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти 160

4.1. Майнова основа господарювання навчальних закладів 160
4.2. Фінансова основа господарювання навчальних закладів 172

РОЗДІЛ 5. Організаційно-господарські елементи правового статусу суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти 187

5.1. Компетенція суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти 187
5.2. Управління діяльністю суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти 206

РОЗДІЛ 6. Господарсько-правова регламентація послуг, що надаються у сфері освіти 221

6.1. Класифікація послуг, що надаються у сфері освіти 221
6.2. Господарсько-правова характеристика послуг у сфері освіти 229
6.3. Господарсько-правова регламентація додаткових освітніх послуг 240
6.3.1. Господарсько-правова регламентація надання послуг з користування літературою та електронним фондом 246
6.3.2. Господарсько-правова регламентація надання послуг з підвищення кваліфікації та отримання освіти дистанційно 253
6.3.3. Господарсько-правова регламентація надання консультативних послуг 264
6.4. Господарсько-правова регламентація надання інших послуг у сфері освіти 271

РОЗДІЛ 7. Напрями удосконалення українського законодавства про надання послуг у сфері освіти за рахунок використання прогресивного зарубіжного досвіду 296

ВИСНОВКИ 313

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 324

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

№ з/п	скорочення	значення
1.	АРК	Автономна Республіка Крим
2.	АТ	Акціонерне товариство
3.	ВВП	Валовий внутрішній продукт
4.	ВНП	Валовий національний продукт
5.	ГАТС	Генеральна угода про торгівлю послугами
6.	ГК України	Господарський кодекс України
7.	ДАК	Державна акредитаційна комісія
8.	КЗПНО	Кодекс законів про народну освіту УСРР від 22 листопада 1922 року
9.	КМУ	Кабінет Міністрів України
10.	МВС	Міністерство внутрішніх справ
11.	МОН України	Міністерство освіти і науки (з 9 грудня 2010 року по 28 лютого 2013 року – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
12.	НДДКР	Науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи
13.	НЕП	Нова економічна політика
14.	НПА	Нормативно-правовий акт
15.	НТП	Науково-технічний прогрес
16.	ОЕСР	Організація економічного співробітництва й розвитку
17.	ОКР	Освітньо-кваліфікаційний рівень
18.	ПНР	Польська народна республіка
19.	ПТО	Професійно-технічна освіти
20.	ПТУ	Професійно-технічне училище або інший професійно-технічний навчальний заклад
21.	СОТ	Світова організація торгівлі
22.	СПД	Суб’єкт підприємницької діяльності
23.	ТНК	Транснаціональна корпорація
24.	ТОВ	Товариство з обмеженою відповідальністю
25.	УНР	Українська народна республіка
26.	ЦК України	Цивільний кодекс України
27.	ЮНЕСКО	(UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) – Організація Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
28.	ECTS	European Credit Transfer System; Європейська система заліків академічної успішності

ВСТУП:

Зараз в Україні сфера освіти представлена багатьма тисячами НЗ. Тільки ВНЗ нараховується більше тисячі. Ця кількість є непропорційно завищеною для України, а якість їх послуг поступається якості послуг багатьох європейських, американських та азійських НЗ. Тому реформування у сфері освіти України та правовому регулюванні відносин у сфері освіти не припиняються з перших днів існування держави. На рубежі тисячоліть необхідність реформ стала нагально необхідною у зв'язку із вступом України до Болонського процесу, що передбачає уніфікацію освітніх послуг у європейських країнах. І нагально необхідним стало господарсько-правове забезпечення проведення цих реформ.

Законодавство про освіту представлено загальним Законом «Про освіту», кількома спеціальними законами за різними рівнями освіти, великою кількістю підзаконних НПА КМУ, Президента, МОН України та ін. Однак їх норми конфліктують між собою, є майже повністю не пов'язаними із нормами законодавства про науку, часто не відповідають міжнародним нормам і стандартам у сфері освіти.

Послуги у сфері освіти включають основні та додаткові освітні, а також інші (неосвітні) послуги. Якщо регулюванню перших приділено значну увагу законодавця, то надання других, і особливо третіх регулюється у недостатній мірі. Те саме стосується і правового статусу різних суб'єктів господарювання у сфері освіти. Якщо правовий статус ВНЗ визначено у законодавстві достатньо ретельно, то регулюванню діяльності дошкільних, шкільних, професійно-технічних НЗ, і особливо громадян-СПД законодавцем уваги приділено менше.

Теоретичні проблеми регулювання надання послуг взагалі та послуг у сфері освіти зокрема були предметом розгляду дисертаційних та монографічних досліджень радянських, українських та російських вчених з господарського, адміністративного та

цивільного права, таких як: М.І. Ануфрієв [4], В.В. Астахов [6], О.М. Бандурка [4], Н.С. Барабашева [15], А.В. Бєлозьоров [21], І.О. Бондаренко [37], К.Г. Грищенко [84], Г.А. Дорохова [545], С.А. Загородній [183], Е.Г. Зінурова [192], К.А. Карчевский [207], Д.В. Корф [239], С.В. Куров [268], М.Н. Курко [256], О.В. Куцурубова-Шевченко [269-1], А.О. Монаєнко [331], П.В. Нестеренко [337], Є.А. Огаренко [369], І.М. Острівний [377], Г.М. Писаренко [390], А.І. Потеряйко [409], В.В. Рєзнікова [483], В.П. Тимощук [1; 550], М.В. Токмовцева [555], Ю.М. Федорова [566], Р.В. Якубовський [616], О.Н. Ярмиш [4] та ін.; з державного управління – В.М. Бесчастний [25], В.С. Долечек [163], В.В. Марченко [298], О.В. Поляк [403], з педагогічних наук – Р.В. Шаповал [598-1] та інші.

Із названих вчених абсолютна більшість присвячувала дослідження подоланню різних проблем функціонування ВНЗ. Дослідження господарсько-правового регулювання діяльності з надання послуг іншими НЗ залишаються за межами досліджень. Елементи правового статусу НЗ (у т.ч. і ВНЗ) розглянуто вибірково в контексті окремих сфер (ВНЗ системи МВС), форм власності (державні або приватні ВНЗ), окремих напрямів діяльності (фінансування сфери освіти). А комплексне дослідження господарсько-правового регулювання надання послуг у сфері освіти на сьогодні відсутнє, рівно як і відсутній досвід господарсько-правового регулювання цих правовідносин у зарубіжних країнах. Завдяки теоретичним засадам правового регулювання діяльності НЗ та інших суб'єктів господарювання, сформованим завдяки працям таких радянських, українських та російських учених як: А.Г. Бобкова, Т.М. Боголіб, Є.В. Булатов, О.П. Віхров, В.Л. Грохольський, С.Ф. Демченко, Р.А. Джабраілов, Г.Д. Джумагельдієва, С.Е. Жилінський, О.Р. Зельдіна, А.Є. Іванов, А.Ю. Кабалкін, Ю.К. Калмиков, В.В. Кваніна, В. М. Кравчук, О.А. Кратт, М.В. Кротов, В.І. Курило, В.І. Лісов, В.К. Мамутов, В. С. Мартем'янов, С.І. Мандрик, О.Ф. Мельничук, Л.І. Миськів,

В.С. Мілаш, В.О. Огнев'юк, Н.О. Саніахметова, О.С. Поважний, А.М. Подоляка, Г.О. Пономаренко, Т.О. Проценко, В. Є. Сафонова, В.М. Сирих, В.Я. Тацій, А.А. Телестакова, В.А. Устименко, В.Г. Чорна, М.Л. Шелухін, А.Є. Шерстобітов, Є.Д. Шешенін, В.С. Щербина, О.Х. Юлдашев, В.Д. Яремчук та інших було зроблено спробу визначити правовий статус НЗ та правовий режим послуг, які вони надають.

Характеристика правового статусу НЗ давалася за ознаками, визначеними В.С. Щербиною. Недостатньо уваги приділено лише таким ознакам, як юридична відповідальність та порядок припинення суб'єкта (чи його статусу). Ці питання, на нашу думку, повинні розглядатися в окремій великій за змістом та обсягами, роботі.

Правовий режим послуг, що надаються НЗ у процесі здійснення своєї діяльності, розкривався завдяки їх класифікації на основні та додаткові освітні, а також інші – не освітні послуги, які можуть надаватися НЗ в силу відсутності заборони у законодавстві або після отримання спеціального дозволу від компетентного органу.

Для полегшення сприйняття змісту роботу було розбито на сім відносно невеликих розділів, у межах кожного з яких визначено окремі елементи правового статусу суб'єктів господарювання, що діють у сфері освіти, та окремі ознаки правового режиму різних послуг, що надаються у сфері освіти.

У роботі сформульовано пропозиції щодо уточнення теоретичних положень та вдосконалення чинних і розробки нових нормативно-правових актів.

Автор висловлює щиру подяку докторам юридичних наук С.М. Грудницькій, В.І. Курилу, С.В. Лихачову та Р.А. Джабраілову за приділену увагу, якісне рецензування і висловлені критичні зауваження.

РОЗДІЛ 1.
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО НАДАННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ОСВІТИ

1.1. Поняття освіти, навчальних закладів та надання послуг у сфері освіти

Рівень освіти населення в будь-якому суспільстві суттєво впливає на формування ціннісних орієнтирів молоді, її законослухняності та внутрішньої потреби виконувати громадські обов'язки, без чого не можна сформувати громадянське суспільство, неможливий розвиток сучасного малого та середнього бізнесу [528, с. 273]. Але сам розвиток освіти потребує якісного правового забезпечення. Постійне реформування усіх сфер та галузей економіки автоматично тягне за собою зміни в організації надання послуг у сфері освіти. Щоб ці зміни були ефективними необхідно визначитися із тим, що саме слід розуміти під освітою, НЗ та наданням послуг у сфері освіти. Такі визначення також повинні надати можливість визначити особливості освітньої діяльності та правовий статус суб'єктів господарювання, які надають освітні та інші послуги у сфері освіти. Слід сказати, що питанням правового регулювання освітньої діяльності із позицій господарського, цивільного та адміністративного права, так само як і визначенню природи послуг взагалі як правової категорії присвячувала увагу велика кількість вітчизняних і зарубіжних вчених. Проте правовому регулюванню надання саме послуг у сфері освіти приділялося менше уваги вчених. Не дивлячись на комплексність досліджуваних правовідносин, видається більш ефективним регулювання комплексно господарсько-правовими та адміністративними методами. Перші стимулюють виконавців, а другі у максимально короткі строки приводять до

досягнення результату. При цьому вірним є саме регулювання, а не управління. Друге передбачає застосування лише жорстких імперативних методів без альтернативи, координації та рекомендацій. Можливо тому цей термін останнім часом з адміністративного права поступово переходить до науки державного управління. А термін «регулювання» з економіки та господарського права переходить до інших галузей права. Нами вирішено досліджувати саме господарсько-правове регулювання надання послуг у сфері освіти, оскільки суспільні відносини, які виникають при наданні послуг у сфері освіти, вимагають застосування до себе не лише владних приписів, але і вказівок та рекомендацій у межах господарсько-правового методу. Проте регулювання та управління сферою освіти тісно пов'язані між собою у процесі досягнення приватних і публічних інтересів за рахунок застосування до НЗ засобів регулюючого впливу держави різних видів. Останні у науковій літературі пропонується умовно розділити на три групи: I) засоби адміністративного характеру, що встановлюють умови та обмеження на здійснення господарської діяльності, до яких передусім можна віднести ліцензування, патентування та квотування; сертифікацію та стандартизацію; застосування нормативів та лімітів; регулювання цін і тарифів; II) економічні засоби, спрямовані на стимулювання господарської діяльності – державне замовлення; надання інвестиційних, податкових та інших пільг, дотацій, компенсацій, цільових інновацій, субсидій тощо; III) організаційні засоби, до яких належать особливі способи розпорядження державними коштами, закупівлі за державні кошти, організаційні засоби в рамках антимонопольно-конкурентного законодавства [89, с. 157]. Зрозуміло, що максимального ефекту у регулюванні надання послуг у сфері освіти можна досягнути шляхом комплексного застосування усіх груп наведених засобів регулюючого впливу держави. І на це має спрямовуватися майбутнє дослідження.

Однією з останніх ґрунтовному правовому аналізу концепцій сутності категорії «послуга» піддавала В.В. Рєзнікова. Нею були

систематизовані 9 груп концепцій: 1) концепція, прибічники якої (С. Ємельянчик, Ю.Х. Калмиков, Д. Степанов) визначають сутність послуги через діяльність (дію); 2) концепція, прибічники якої (С.С. Алексєєв, Н.П. Індюков, О. Красавчиков, М.В. Кротова, Е.Н. Романова та ін.), підтримуючи у цілому першу концепцію, визначають послугу як результат діяльності або ж розкривають її сутність через результат діяльності; 3) концепція, за якою сутність послуги виводиться через сукупність (нерозривну єдність) діяльності та її результату (Т.Л. Левшина, Ю.В. Романець та ін.); 4) концепція, за якою послуга визначається як діяльність, що не має уречевленого результату (О.С. Іоффе, Є.Д. Шешенін та ін.); 5) концепція, за якою послуги протиставляються роботам за критерієм відсутності уречевленого результату; 6) концепція, що визначає сутність послуги через аналіз сутності потреби та блага; 7) концепція, за якою послуги визначаються як будь-які функції, пов’язані безпосередньо або опосередковано із задоволенням особистісних потреб, але безпосередньо не спрямовані на виробництво будь-яких предметів; 8) концепція, за якою сутність послуги розкривається через поняття економічних відносин та/або правовідносин; 9) концепція, за якою сутність послуги розглядається через тлумачення її як зміни у стані інституціональної одиниці [482].

Незважаючи на достатньо ґрунтовний аналіз концепцій категорії «послуга» особливої уваги потребує дослідження саме освітніх послуг та послуг, що надаються у сфері освіти. А тому поняття надання послуг у сфері освіти потребує свого визначення. Визначити досліджувані поняття можна на основі розгляду довідкових джерел, результатів наукових досліджень, а також НПА. У статті 1 Закону України «Про вищу освіту» визначено, що освітня діяльність – діяльність, пов’язана з наданням послуг для здобуття вищої освіти, з видачею відповідного документа [414]. У цій же статті дається поняття вищої освіти – «рівень освіти, який здобувається особою у ВНЗ в результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння змісту навчання, який ґрунтується на повній

загальній середній освіті й завершується здобуттям певної кваліфікації за підсумками державної атестації»; а також змісту вищої освіти – «обумовлена цілями та потребами суспільства система знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей, що має бути сформована в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури та мистецтва» [414].

Слово «освіта» означає: 1) сукупність знань, здобутих у процесі навчання. Рівень, ступінь знань, здобутих у процесі навчання; 2) піднесення рівня знань; навчання. Процес засвоєння знань; 3) Загальний рівень знань (у суспільстві, державі і т. ін.). Система навчально-виховних заходів. Система закладів і установ, через які здійснюються ці заходи [51, с. 857; 341, с. 138]. Усі три значення слова «освіта» у різній мірі та з різних боків, проте в цілому однозначно характеризують одне із ключових слів предмета дослідження.

У зв’язку із цим прикметник «освітній» означає – той, що поширює освіту, знання. Освітній ценз – рівень освіти, що визначається закінченням якого-небудь НЗ, а також права, які він дає [51, с. 857].

У філософському розумінні освіта є багатозначним поняттям, що означає і сферу соціально-культурної практики, і галузеву систему, і спеціально організований процес, і визначений результат діяльності. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями, зацікавлення людини культурними цінностями науки, мистецтва, моральності, права, перетворення природної людини в культурну, освічену особистість [587, с. 240].

Окремі дослідники надають слову «освіта» політичного та надпублічного значення. Так, М.Н. Курко зазначає, що в сучасних умовах освіта є могутнім чинником розвитку духовної культури українського народу, відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, запорукою громадянського миру і майбутніх успіхів у зміцненні й утвердженні авторитету України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави – повноправного члена європейської та світової спільноти [260, с. 535].

Проте потреба в освіті має і значну частину приватних інтересів. Якщо перенести теорію потреб Ф. Котлера у сферу освітніх послуг, отримаємо наступні типи потреб: 1) заявлена потреба – абітурієнт хоче вступити до НЗ, щоб здобути вищу освіту; 2) дійсна потреба – абітурієнт хоче вступити до престижного НЗ на конкретний напрям підготовки конкретної форми навчання; 3) незаявлена потреба – абітурієнт очікує набуття всіх необхідних знань та практичних навичок у процесі навчання в НЗ; 4) потреба в захопленні – абітурієнт хоче вступити до кращого НЗ регіону (країни) на престижний напрям підготовки, щоб відчувати самоповагу та захоплення друзів; 5) таємна потреба – абітурієнт хоче отримати диплом НЗ, щоб успішно працевлаштуватися, почати кар'єру і забезпечити собі матеріально незалежне життя [493, с. 142].

При цьому право на освіту постає невід'ємним невідчужуваним правом, яке людина чи громадянин не може передати іншій особі, яке не можна успадкувати і від якого не можна відмовитися. Суб'єкт цього права не може відчужувати його в силу невід'ємності від особистості носія, оскільки знаходить вираз у володінні особистістю фізичною, етичною і духовною цілісністю [212, с. 39]. Освіта може надаватися лише певній особі з індивідуальними ознаками. Ця особа не може повністю передати отримані знання, вміння та навички, так само як і документ про їх отримання іншій особі.

Слово «освіта» може мати кілька значень і застосовуватися на позначення наявного обсягу знань, процесу набуття знань або певної галузі чи сфери суспільного життя, у якій відбувається передача та

набуття знань. Для досягнення мети роботи слово «освіта» буде застосовуватися в останньому значенні. Хоча кінцевими споживачами освітніх послуг є люди – вихованці, учні, студенти, аспіранти, докторанти тощо, проте зацікавленими у результаті цих послуг, наступними споживачами знань цих людей будуть інші підприємства, установи, організації – роботодавці, та держава. А надавати ці послуги найчастіше будуть НЗ.

Формування поняття освітньої установи або НЗ проходило на території України, як і в Російській імперії загалом, виходячи з традиційного ідеалу сильної централізованої держави, здатної забезпечити необхідний порядок. Тому саме установа виявилася ефективною формою реалізації державою своїх функцій, у т.ч. й освітньої. Сказаним обумовлювалося те, що НЗ періоду Російської імперії створювалися у переважній більшості у формі державних установ. Вища школа знаходилася під опікою держави і слугувала державним цілям. Вона виникла і створювалася, перш за все, як школа професійна, яка переслідувала «одну виучку» в галузі тих чи інших знань, які були потрібні тодішній державі.

Під словом «навчати» розуміється: 1) передавати кому-небудь знання, уміння, досвід. // Виховувати, прищеплювати, виробляти які-небудь якості, навики і т.ін. // Збагачувати досвідом, знаннями, розумінням чого-небудь; 2) давати поради, вказівки, наставляти [51, с. 706; 340, с. 727]. Відповідно, прикметник «навчальний» означає: 1) що стосується навчання, пов’язаний з ним. // який займається питаннями освіти, навчання; 2) призначений для навчання // метою якого є навчання, тренування, підготовка до чого-небудь // пристосований до навчання, тренування [51, с. 706].

Слово «заклад» у тлумачних словниках визначається як установа з певним штатом службовців і адміністрацією, що працюють в якій-небудь галузі освіти, науки, культури і т.ін. [51, с. 395; 340, с. 65].

Освітні правовідносини, як і всі інші, виникають за наявності зобов’язаної сторони, якою є НЗ (суб’єкт господарювання). Закон

України «Про освіту» не містить узагальненого поняття цього суб'єкта освітніх правовідносин. В Енциклопедії освіти НЗ визначається як заклад, який надає освітні (освітньо-виховні) послуги [176, с. 538].

Вважаємо, що таке визначення не дає можливості змістовно розкрити сутність НЗ. По-перше, поняття освітніх послуг є дискусійним та нормативно не визначеним, а тим більше воно ускладнюється ще терміном «освітньо-виховні». По-друге, аналізуючи поняття освітньої послуги, науковці виділяють таку її ознаку, як корисність для замовника (студента) [182, с. 6]. Якщо взяти до уваги доктринальні визначення освітньої послуги, то, на нашу думку, їх не зовсім доречно застосовувати до поняття НЗ, оскільки завдання останнього не можна звести до надання освітніх послуг окремій особі – вони глибші та глобальніші за своєю суттю. НЗ не лише надає освітні послуги особі, яка в ньому навчається. Він, здійснюючи освітню діяльність, створює неоціненну послугу всьому суспільству, державі [309, с. 52].

Слід погодитися з О.Ф. Мельничук: заслуговує на увагу визначення НЗ, дане у Юридичній енциклопедії, під яким розуміється «установа, що безпосередньо реалізує державну політику в галузі освіти, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки та виховування громадян, створює умови та задовольняє потреби особи у здобутті освіти» [309, с. 52]. І безумовно слід погодитися із наявністю крім приватного ще й високого рівня публічних інтересів в освітніх відносинах.

Слід сказати, що прямі легальні визначення досліджуваних понять у Законі України «Про освіту» відсутні. Але їх поняття можна вивести через надані визначення окремих характеристик. Зокрема, статтею 28 названого Закону визначено систему освіти, що складається із НЗ, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти; статтею 29 визначено, що структура освіти включає: дошкільну

освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту [455]. В окремих нормах статей 33; 35; 38; 40; 42 визначено поняття названих вище видів освіти.

НЗ будемо вважати суб'єкт господарювання незалежно від форми власності, який на професійній основі надає громадянам та іншим суб'єктам господарювання різні послуги, основними з яких є освітні, має виключну компетенцію, що обмежена законодавством та спеціальними дозволами. Єдиного визначення НЗ на сьогодні у законодавстві немає скоріше за все через велику кількість видів НЗ та значні відмінності в їх компетенції. Ці відмінності також простежуються і в переліку послуг, які вони можуть надавати. Крім освітніх вони можуть надавати значну кількість інших послуг. Тому об'єднуючим поняттям надання цих послуг буде «надання послуг у сфері освіти». Спочатку слід дати визначення поняттю «надання освітніх послуг».

Слово «надання» означає дію за значенням дієслова «надати». А дієслова «надати» і «надавати» означають: 1) давати можливість мати щось, користуватися чимось і т. ін.; 2) додавати, добавляти яку-небудь якість, властивість і т. ін.; 3) наділяти якими-небудь рисами, робити якимсь на вигляд; 4) примушувати кого-, що-небудь здійснювати якийсь рух чи переходити до якогось стану [51, с. 709]. Перше значення передбачає можливість користуватися чимось матеріальним. У нашому випадку воно може передбачати можливість користуватися фондами та ресурсами того, хто надає освітні послуги. Друге та третє визначення у нашому випадку можуть означати «надавати якусь рису – знання, тобто робити когось більш розумним та освіченим». Четверте визначення знаходиться скоріше у площині фізики і далеке від нашого дослідження.

Дієслово «надавати» може мати й інші значення: 1) дати що-небудь у якійсь кількості або в кілька заходів... 3) відправляти, надсилати щось кому-небудь [51, с. 709]. Перше визначення може підійти з огляду на те, що знання передаються поступово від одного

навчального заняття до іншого, від одного дня до іншого, від одного семестру до іншого, від одного року (курсу) до іншого, від одного ОКР до іншого. Або ж знання можуть передаватися постійно (освіта впродовж життя).

Зрозуміло, що надавати «щось» – матеріальне або нематеріальне благо повинен «хтось» «комусь». «Надавачами» у випадку із наданням освітніх послуг можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни-СПД, які професійно займаються цією справою, а тому є комерційними або некомерційними суб'єктами господарювання, та інші особи – викладачі, майстри, тренери, вихователі тощо. У випадку з наданням освітніх послуг кінцевими споживачами повинні бути люди – учні, вихованці, студенти, аспіранти, докторанти та ін.

Наведені визначення слів «надання» та «освіта» в цілому є зрозумілими і не викликають питань. А дослідженню значення поняття «послуга» присвячувалися окремі роботи, які проводилися у межах різних галузей права. Перед їх розглядом необхідно дослідити походження цього слова та його законодавче тлумачення. Надання послуг є одним із видів суспільно корисної діяльності. Сфера послуг сьогодні – це одна з найперспективніших галузей економіки, яка розвивається. Термін «послуга» міститься у законодавчих та підзаконних правових актах, зокрема з питань освіти [407, с. 9].

Якщо звернутися до походження і визначення слова, то під послугою необхідно розуміти: 1) дію, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; 2) діяльність підприємств, організацій та окремих осіб, виконувану для задоволення чиїхось потреб; обслуговування [52, с. 894]; люб'язний вчинок, служіння, слугування [554, с. 305]; діяльність підприємств, організацій та окремих осіб, виконувану для задоволення чиїх-небудь потреб; обслуговування [51, с. 1080; 341, с. 612-613]; або роботу, виконувану для задоволення чиїх-небудь потреб; обслуговування [341, с. 612-613]. Наведені визначення вказують на активну діяльність певних осіб або суб'єктів. Виходить, що дієслово «надавати» кореспондує із віддієслівним іменником, що

означає активну дію або вчинок. Це є важливим, оскільки дозволяє відділити результат послуги від матеріального товару. На сьогодні в Україні одночасно застосовуються терміни «надання послуг» і «торгівля послугами». При цьому другим терміном визначається і надання оплатних послуг, і виконання робіт. У ГК України частиною 1 статті 3 визначення господарської діяльності дано у т.ч. і через надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. У статті 139 ГК України частиною 6 виконані роботи та послуги визнано товарами у складі майна суб'єктів господарювання [78]. ЦК України визначає послуги як самостійний об'єкт цивільних прав (стаття 177 ЦК України), хоча на відміну від інших об'єктів (наприклад, речей – стаття 179 ЦК України, інформації – стаття 200 ЦК України), не містить їх легального визначення. Немає його й у главі 63 ЦК України «Послуги. Загальні положення» [580].

Стосовно цивільно-правового регулювання надання освітніх послуг російський вчений вказує, що в освітніх відносинах відсутні основоположні риси цивільного правовідношення – свобода волі і рівність сторін. Єдина умова, яка «гіпнотизує» авторів погляду на освітні відносини як на різновид послуги і яка дійсно присутня їм з цивільно-правовими відносинами, – це оплатний майновий характер освітніх відносин, що виникли в силу оплати вартості освіти самим учнем або його батьками [538, с. 73-74]. У РФ згідно з пунктом 3 статті 2 ЦК РФ до майнових відносин, заснованих на адміністративному або владному підпорядкуванні однієї сторони іншою, у т.ч. до податкових або інших фінансових та адміністративних відносин, цивільне право не застосовується, якщо інше не передбачено законодавством. Це ж положення у повній мірі поширюється і на освітні відносини [538, с. 74]. У нас окремі автори справедливо виділяють господарські відносини у сфері освіти, а також відокремлюють їх за формою власності. Так, М.О. Тимошенко, визначивши особливості господарських відносин приватних ВНЗ, зазначає, що вони являють собою самостійний різновид правовідносин, які формуються за участю цих ВНЗ, і змістом яких є

надання освітніх послуг у сфері вищої освіти із видачею відповідного документа про освіту та/або забезпечення надання вказаних послуг [549, с. 217]. Іншими словами, відносини у сфері освіти виділяються в окремий вид відносин, які мають частково спільне з адміністративними, цивільними і господарськими відносинами.

Легальне визначення поняття «послуга» міститься у нормах статті 14 Податкового кодексу України. Проте там є поняття «послуга з надання персоналу» та «постачання послуг»: «14.1.183. послуга з надання персоналу – господарська або цивільно-правова угода, відповідно до якої особа, що надає послугу (резидент або нерезидент), направляє у розпорядження іншої особи (резидента або нерезидента) одну або декількох фізичних осіб для виконання визначених цією угодою функцій. Угода про надання персоналу може передбачати укладання зазначеними фізичними особами трудової угоди або трудового контракту із особою, у розпорядження якої вони направлені. Інші умови надання персоналу (у т.ч. винагорода особи, що надає послугу) визначаються угодою сторін; 14.1.185. постачання послуг – будь-яка операція, що не є постачанням товарів, чи інша операція з передачі права на об’єкти права інтелектуальної власності та інші нематеріальні активи чи надання інших майнових прав стосовно таких об’єктів права інтелектуальної власності, а також надання послуг, що споживаються в процесі вчинення певної дії або провадження певної діяльності» [400].

В.С. Мілаш вказує, що у послузі вбачають: а) тип економічних відносин фази обміну; б) форму результату трудової діяльності, з приводу якого виникають виробничі відносини (форму споживчої вартості); в) товар, об’єкт цивільних прав; г) діяльність, яка не пов’язується зі створенням речі (її відновлення, ремонт), однак породжує відповідне благо, що має споживчу вартість. Неможливість сформулювати єдиний правовий термін «послуга», який охоплював би всі її змістові елементи, зумовила визначення в межах ВТО Класифікатора видів діяльності, які можуть розглядатися як послуги. Класифікатор наводить перелік 160 узагальнених видів послуг,

поділений на низку розділів, серед яких один присвячений освітнім послугам [319, с. 73].

Г.Д. Джумагельдієва вказує, що залежно від предмету договору – товару чи послуги, – обирається принцип ціноутворення. Якщо предметом договору є товар, то ціну договору визначають з розрахунку ціни на одиницю товару. Якщо предметом договору є послуга, то подібне визначення ціни неможливе з приводу нематеріальної природи послуги. У такому разі грошове вираження вартості послуги відображається у тарифі. Якщо послуга є різновидом товару, то і тариф можна уявити як різновид ціни [160, с. 14]. Проте не всі вчені дотримуються такої точки зору. Для підтвердження неможливості визнання послуги товаром проведемо аналіз аргументів різних учених. Слід сказати, що єдність поглядів на сьогодні відсутня й у представників цивільно-правової науки. Яскравим підтвердженням цього є те, що А.Ю. Кабалкін спочатку вважав неможливим застосовувати конструкцію «договору послуг» [201, с. 44-45; 48]; потім указував, що вони «не можуть бути самостійним типом цивільно-правового зобов'язання» [202, с. 38]. Крім того, він не розглядав їх як самостійний правовий інститут.

М.В. Кротов вважав, що зобов'язання з надання послуг є самостійним інститутом зобов'язального права [248, с. 89]. У певному сенсі можна погодитися із таким поглядом.

Основою системи договорів про надання послуг у цивільному праві України є те, що об'єктом їх є послуги нематеріального характеру. У цьому і полягає їх відмінність від інших договорів і саме нематеріальний об'єкт результату послуг повинен бути покладений в основу системи договорів про надання послуг [320, с. 230]. Матеріальний результат як такий у більшій мірі притаманний категорії «робота», аніж «послуга». Ю.Х. Калмиков, зокрема, не підтримує таку точку зору і вважає, що «... у зобов'язаннях з надання послуг визначальним фактором є специфіка самих дій як послуг, а не результати цих дій», «... послуга – це діяльність, спрямована на створення зручностей чи надання пільг контрагенту у зобов'язальних

правовідносинах» [204, с. 33; 320, с. 229]. Думки цих авторів є більш переконливими, оскільки основним при наданні послуг є дія, а не результат дії.

Достатньо поширеною є точка зору, відповідно до якої послуги нарівні з товарами є результатами виробництва. Згідно з нею товарами вважають результат, що має натурально-уречевлену форму, а послугами – що її не має [203, с. 24; 381, с. 16; 611, с. 977]. Під послугою розуміється результат безпосередньої взаємодії виконавця і споживача, а також власної діяльності виконавця із задоволення потреби споживача. Послугу можна розглядати як конкретний результат економічно корисної діяльності. Економічна корисність робить послуги предметом торгівлі [544, с. 67-68]. Договори, результатом яких є нематеріальні (невиробничі) послуги, на думку М.О. Барінова, з якою також слід погодитися, знаходяться поза межами договору підряду [17, с. 14]. Пропонується вважати матеріальний результат послуги об'єктом зобов'язальних підрядних відносин, що регламентують певні економічні відносини з надання послуг. Нематеріальні послуги за цією класифікацією належать до об'єкта окремого виду зобов'язань з надання послуг [188, с. 83].

В.С. Мілаш наводить правові ознаки послуги, за допомогою яких буде легше визначити її сутність: 1) послуга є діяльністю особи, яка її надає; 2) надання послуг не створює уречевленого (упредметненого) результату; 3) корисний ефект послуги споживається у процесі її надання, а споживча вартість зникає; 4) послуга є невіддільною від джерела; 5) прийняття послуги замовником і процес її надання виконавцем відбуваються одночасно; 6) неможливість її зберігання; 7) невичерпність; 8) предмет послуги – відповідні дії, а не їх кінцевий результат (оскільки результат праці не отримує речової форми, він існує у вигляді самої діяльності) [319, с. 73].

У приватноправовому розумінні послуга розглядається як вид об'єктів цивільних правовідносин, виділених за цільовим призначенням та правовим режимом. При цьому одна група вчених

вважає, що об'єктом правовідносин з надання послуг є результат дій зобов'язаної особи, який може і не мати матеріальної форми [520, с. 189]. Це, на думку більшості цивілістів, відрізняє послугу від іншого об'єкта цивільного права – майна (товару).

І.В. Жилінкова під послугою розуміє «певне нематеріальне благо, яке надається однією особою (виконавцем) і споживається іншою особою (замовником) у процесі вчинення виконавцем певних дій або здійснення певної діяльності» [579, с. 267]. Схожу думку висловлюють і інші автори, які вважають, що об'єктом правовідносин з надання послуг є діяльність, що здійснюється з метою виконання цивільного обов'язку і не пов'язана зі створенням матеріального блага [80]. У зв'язку з цим підкреслюється, що продається не результат послуги, а дії, що призвели до нього, тобто діяльність і результат складають одне ціле [611, с. 978]. Слід погодитися із єдністю діяльності та результату, проте заявити більш категорично: послуга майже ніколи не має матеріального характеру. Якщо в результаті надання послуги з'являється матеріальний об'єкт, – можна вважати, що виконувався інший договір, ніж договір про надання послуг (у т.ч. й освітніх).

На думку А.П. Рум'янцева та Ю.О. Коваленко, послуги – це вид діяльності, робіт, у процесі виконання яких не створюється новий матеріально-уречевлений продукт, який раніше не існував, але змінюється якість вже створеного продукту. Крім того, на їх думку, послугу можна визначити як вид діяльності, який задовольняє певну людську потребу, може мати або не мати матеріальної форми, тісно пов'язаний з виробництвом товарів або повністю самостійно оформлений [489, с. 13; 611, с. 977]. Стосовно задоволення певної людської потреби слід навести міркування вітчизняних вчених: сам споживач не в змозі свідомо оцінити якість отриманої ним освітньої послуги. Це пов'язано з такою властивістю послуг вищої школи, яку О.А. Кратт називає «менша швидкість настання ефекту від споживання». Наприклад, послуги в галузі культури можуть бути оцінені споживачем залежно від того, наскільки він залишився

задоволений виставою або кінофільмом. Послуги з охорони здоров'я – відповідно до ступеня його самопочуття. Значно складнішою є справа з послугами ВНЗ, оскільки період споживання їх більш тривалий. Але навіть по його закінченню складно відразу відчути й оцінити ефект від споживання послуги. Тільки через багато років після закінчення ВНЗ, попрацювавши за фахом, споживач може усвідомити, якою мірою надана освітня послуга задовольнила його потреби [247, с. 82; 5, с. 38].

А.А. Телестакова стверджує, що послуга як процес праці виступає в якості об'єкта трудових правовідносин, під яким розуміється виконання працівником певної трудової функції відповідно до його спеціальності, кваліфікації й посади; як продукт праці – послуга є об'єктом цивільних відносин, під яким розуміється певне благо, що має властивості товару [543, с. 69]. З таким твердженням слід частково не погодитися. Вважаємо дещо обмеженим розгляд властивостей послуги під кутом зору трудового та цивільного права. І продуктом праці послуга може бути не завжди, а тим більше властивості товару не притаманні послузі у повній мірі.

В.С. Мілаш вказує на неможливість сформулювати єдиний правовий термін «послуга», який охоплював би всі її змістові елементи. Цим на її думку зумовлено визначення 160 узагальнених видів послуг, поділених на низку розділів. А взагалі В.С. Мілаш вважає, що послуга може містити у собі як тип економічних відносин фази обміну; форму результату трудової діяльності, з приводу якого виникають виробничі відносини; діяльність, яка не пов'язується зі створенням речі (її відновлення, ремонт), однак породжує відповідне благо, що має споживчу вартість; так і товар, об'єкт цивільних прав [319, с. 73]. Вважаємо невірним ототожнювати послугу з товаром.

Іншим цивілістом пропонується наступне визначення поняття послуга: «об'єкт цивільних прав, продукт корисної дії або діяльності, що не має майнового вираження, результат якої не має юридичного значення і не може бути гарантованим, яка надається за завданням замовника і передбачає її надання особисто виконавцем і є

невіддільним від нього (виконавця)» [543, с. 69]. Із визначенням у такому вигляді слід частково не погодитися. По-перше, не можна розглядати послугу як об'єкт лише цивільних прав; по-друге, формулювання «що не має майнового вираження» є як мінімум суперечливим; формулювання «результат якої не має юридичного значення» не можна застосовувати в усіх випадках надання послуг (у т.ч. й освітніх).

Є.Д. Шешенін іще в середині XX століття проаналізував економічну сутність відносин при наданні різноманітних послуг і на основі цього зробив висновок, що послуга як предмет договірного зобов'язання має наступні ознаки: 1) є діяльністю особи, яка її надає; 2) її надання не створює речового результату; 3) корисний ефект послуги (діяльності) у процесі надання послуги споживається, а споживча вартість послуги зникає [607, с. 177]. Внаслідок цього ним було запропоновано визначити послугу як діяльність тієї або іншої організації, корисний ефект якої не має речового результату і споживається у процесі надання послуги [607, с. 182]. Термін «послуга» вживається крім економічного, також і в правовому розумінні, коли під послугою слід розуміти діяльність, що здійснюється на виконання цивільного обов'язку і не пов'язана зі створенням уречевленого блага [606, с. 357].

Оскільки торкнулися цього питання, то слід розкрити економічну сутність поняття «послуга». У класичному економічному розумінні послуга розглядалася як особлива споживча вартість праці, що надає послуги не як річ, а як діяльність [296, с. 413]. Також в економічному розумінні послугу визначають і як специфічний [553, с. 7], особливий [305] різновид товару, який має мінову вартість і ряд інших характеристик, які відрізняють послуги від матеріальних товарів [611, с. 977]. Як бачимо, погляди окремих вчених містять протиріччя. Так, послуги відносять до різновидів товару. Проте при цьому їх відділяють від товару матеріального.

Більш точно послугу з економічної точки зору визначає В.С. Мілаш: послуга є благом, яке становить діалектичну єдність

діяльності та результату, що досягається у процесі такої діяльності. На відміну від результатів робіт, результати послуг є невідчутними у матеріальному сенсі: вони дістають вияв у встановленні, збереженні активів замовника послуг, відтворенні або покращенні його економічного стану, рівня конкурентоспроможності на певному ринковому сегменті або в «обслуговуванні» особистих немайнових благ замовника (медичні, соціальні, освітні послуги тощо) [319, с. 74-75]. Коли йдеться про діяльність у формі «робіт», то споживача цікавить кінцевий результат такої діяльності, що набуває певної матеріалізованої форми, тобто такий об'єкт цивільних прав як «результати робіт». Коли ж ідеться про послуги як об'єкт цивільних прав, то до уваги береться не сам результат, який споживається при здійсненні діяльності, а дії, що до нього призвели [82, с. 19].

З приводу економічної сутності послуги В.В. Рєзнікова зазначає, що в економічній науці послуги визначаються як дії, діяльність, економічне благо, функції, економічні відносини, зміна інституціональної одиниці тощо. А тому кожне з цих економічних значень послуги опосередковується адекватною правовою формою. Відповідно, можливість вироблення єдиного поняття послуги через поєднання у визначенні всіх його значень видається сумнівною, зокрема, через те, що: до послуг відносять всі економічні блага, які не можна віднести до сільського господарства та промислового виробництва; до послуг відносять численні та різноманітні дії, спрямовані на різноманітні об'єкти; ці численні та різноманітні дії відносяться існуючою офіційною статистикою до одного класу економічних благ; послуга – це гнучкий об'єкт, межі якого не є стабільними, і змінюються під впливом об'єктивних економічних умов конкретної сфери господарювання [482]. На те, що послуга в економічному розумінні є більш широкою категорією не лише порівняно з її юридичним розумінням, а й з поняттям обслуговування, вказують вітчизняні автори: в економічній літературі прийнято поділяти послуги на дві категорії – ті, що надаються усьому

суспільству, та ті, що надаються безпосередньо індивідууму для задоволення його специфічних потреб [188, с. 82].

За визначенням Н.А. Барінова, сфера послуг – це сфера, де виробляють послуги, а сфера обслуговування – це сфера, де, окрім виробництва здійснюється також доведення вироблених послуг до споживача, де задовольняються потреби споживачів у послугах [17, с. 36]. Однак дане визначення не відповідає уявленням, що традиційно панують у сучасній економіко-правовій науці. Так, в якості однієї з ознак послуги вказується на нерозривність процесів її вироблення та споживання [481, с. 108].

Іншими словами, «обслуговування» розглядається як поняття більш широке ніж «надання послуг». Розрізняє зобов'язання з обслуговування від зобов'язань з надання послуг і М.В. Кротов, стверджуючи, що перші виникають між спеціалізованими організаціями та громадянами, а зобов'язання з надання послуг – між будь-якими суб'єктами. Оскільки зобов'язання з обслуговування являє собою вторинне утворення, то зобов'язання з надання послуг, укладене між спеціалізованою організацією та громадянином, буде виступати як один із різновидів зобов'язання з обслуговування [248, с. 53-61; 481, с. 108].

Зазвичай, під обслуговуванням розуміють господарську діяльність, спрямовану на задоволення потреб споживачів. Для опосередковування цієї діяльності пропонується використовувати різноманітні правові форми з обслуговування споживачів, не обмежуючись договорами підряду, договорами про оплатне надання послуг, оскільки пропонується до них відносити договори прокату, роздрібної купівлі-продажу, а також непоіменовані договори. Надто широка трактовка поняття обслуговування позбавляє його конкретності, визначеності. Оскільки будь-яке договірне зобов'язання в кінцевому рахунку є спрямованим на задоволення потреб та інтересів кредитора [481, с. 109]. Тобто обслуговування може містити у собі від однієї до кількох десятків, сотень, а то й більше послуг. І ці послуги надаються поступово протягом тривалого

часу у межах одного чи кількох договорів з різною правовою природою.

Розмірковуючи над економічною та правовою природою послуги, Р.Р. Шульга вважає, що з економічної точки зору будь-яку корисну діяльність однієї особи для іншої незалежно від характеру результату цієї діяльності можна називати послугою. Звідси більшість договірних зобов'язань можна віднести до зобов'язань з надання послуг. У законодавстві економічно розвинених зарубіжних держав (Франції, ФРН, Швейцарії, Великої Британії, США) договір підряду віднесено до різновиду договору про надання послуг [611, с. 979]. Такий склад речей слід підтримати, адже категорія «послуга» є ширшою від категорії «робота». Робота повинна знаходитися десь у середині, у процесі надання послуги.

На підтримку цього наведемо думку В.С. Мілаш, яка вважає, що основним критерієм як при поділі послуг на матеріальні та нематеріальні, так і при відмежуванні послуг від робіт є природа отримуваного результату (матеріального чи нематеріального) внаслідок здійснення відповідних дій. Для уникнення дискусій слід відмовитися від позначення у законодавстві діяльності, спрямованої на створення уречевленого результату, поняттям «послуга» та використовувати щодо неї поняття «робота» [319, с. 74].

На думку В.В. Рєзнікової «послуга» у широкому розумінні – діяльність, спрямована на створення корисного ефекту, який може знаходити своє втілення в об'єктах матеріального світу, а також бути необ'єктивізованим. Послуга у вузькому розумінні полягає у здійснення діяльності, в результаті якої створюється корисний ефект, що не знаходить свого об'єктивізованого втілення у матеріальному світі. Матеріальна послуга є роботою [412, с. 80; 481, с. 113].

Неможливо здійснити повну заміну терміну «робота» терміном «послуга» навіть з огляду на прийняту в міжнародних договорах термінологію, пов'язану с використанням єдиного терміну «послуга» для позначення і робіт, і послуг [611, с. 979]. За основний критерій відмінності роботи від послуги згадувана В.В. Рєзнікова визнає

майновий результат роботи і відсутність такого у послуги. В літературі відмічаються різні підходи до констатації відсутності у послуги майнового результату: 1) послуга не призводить до задоволення будь-чим; 2) послуга не має такого результату, що упредметнюється; 3) послуга не має матеріального результату [481, с. 106].

Т.М. Боголіб вказує, що послуга як економічна категорія – це споживання не просто корисних властивостей споживчої вартості, а й корисної дії. При споживанні послуги споживача цікавить не сам предмет, а його корисна дія. Послуги у сфері освіти є наслідком праці, спрямованої на споживання. Ці види праці збільшують частку духовних споживчих благ у суспільстві, з іншого боку – самі є об'єктом споживання. Однак вони не можуть бути використані з метою розширення виробництва. Освітня послуга – це не матеріальна, а соціальна цінність [31, с. 57]. І саме соціальна цінність освітньої послуги визначається її публічно-правовим інтересом.

Вітчизняні економісти вважають, що освітня послуга є комплексним поняттям, яке включає такі складові: 1) характеристику основної послуги (навчальна й виховна програма); 2) послугу в реальному виконанні: рівень якості викладання освітніх програм, товарну марку (назву НЗ, його імідж) і додатковий сервіс (наявність гуртожитку, їдальні, спорткомплексу, туристичних баз та інших елементів інфраструктурного потенціалу); 3) підтримку інструментами маркетингу (цінову політику, політику розподілу, маркетингову комунікативну політику) [248, с. 96].

Л. Головій визначає освітню послугу як «діяльність юридичних і фізичних осіб – СПД з навчання та виховання, що здійснюється на підставі НПА і державних ліцензій на право надання освітніх послуг за їх ініціативою» [74, с. 45]. Зрозуміло, що це визначення є однобоким і не може бути кінцевим, оскільки вимагають уточнення питання хто є надавачами та споживачами цих послуг і за чиєю саме ініціативою ці послуги надаються.

Послугу як економічну категорію слід розглядати як єдність процесу та результату праці, а в правовому розумінні як певний вид суспільних відносин, економічна сутність яких полягає в наданні послуг (здійсненні дій (діяльності), що спрямовані на створення або зміну стану блага) та як об'єкт цих відносин – певне благо, що досягається в результаті здійснення таких дій (діяльності) і має властивості товару [611, с. 979].

Крім економічного погляду на природу послуги необхідно розкрити погляд на неї законодавця.

Згадувана А.А. Телестакова причинами відсутності поняття «послуга» у радянському цивільному законодавстві визнає різноманіття договорів про надання послуг та відсутність комплексного дослідження цієї групи договорів [543, с. 67-68]. За цивільним законодавством, послуга – це продукт діяльності, призначений для реалізації, тобто господарської операції СПД, що передбачає передачу права власності на послуги іншому СПД в обмін на еквівалентну суму коштів або боргових зобов'язань [543, с. 68].

У статті 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» товар визначається як будь-яка продукція, послуги, роботи, права інтелектуальної власності та інші немайнові права, призначені для продажу (оплатної передачі) [444]. Аналогічна норма міститься у статті 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції»: «товар – будь-який предмет господарського обороту, в т.ч. продукція, роботи, послуги, документи, що підтверджують зобов'язання та права (зокрема цінні папери)» [440]. Як бачимо, тут законодавець послугу вважає різновидом товару. Це можна виправдати необхідністю забезпечення єдності термінології у конкретних правовідносинах (зокрема зі здійснення зовнішньоекономічної діяльності та захисту економічної конкуренції). Згідно зі статтею 1 Закону України «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності» від 1 грудня 2005 року послугою є результат економічної діяльності, яка не створює товар, але продається та купується під час торговельних

операцій [467]. Тут законодавець відокремив послугу від товару і визначив останню результатом економічної діяльності, що є вірним.

На сьогодні термін «надання послуг» у більшій мірі використовується у законодавстві країн континентальної правової системи, а термін «торгівля послугами» (services trade) – в законодавстві країн англо-саксонської системи. Ініціатива формування ГАТС виходила від США, – тому у міжнародній практиці застосовується термін «торгівля послугами». На підставі проведеного дослідження Р.Р. Шульга доходить висновку, що згідно зі статтями 179 та 190 ЦК України товаром може бути тільки матеріальне благо [611, с. 977; 580]. І з цим слід беззаперечно погодитися.

Адміністративісти виводять особливу категорію державних (управлінських) послуг і вважають, що їх треба легалізувати в адміністративному законодавстві. Ці послуги як вид державних послуг закріплюють відмінну від традиційної ієрархію цінностей у стосунках між громадянами і виконавчою владою, згідно з якою права і свободи громадян користуються пріоритетом [396, с. 97]. При цьому пропонується визначити державні управлінські послуги як діяльність органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування (їх посадових осіб), пов’язану зі створенням організаційних умов або забезпеченням реалізації суб’єктивних обов’язків фізичними або юридичними особами, яка здійснюється за зверненнями цих осіб, і офіційним результатом є адміністративний (індивідуальний) акт [396, с. 98]. Є.О. Легеза пропонує визначити адміністративну послугу як державну послугу, яка є результатом здійснення суб’єктом повноважень щодо прийняття згідно з НПА на звернення фізичної або юридичної особи адміністративного акта, спрямованого на реалізацію та захист її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов’язків (отримання дозволу (ліцензії), сертифіката, посвідчення та інших документів, реєстрація тощо) [275, с. 207]. Інші вчені-адміністративісти І.Б. Коліушко та В.П. Тимощук ідуть далі і крім

аналогічного щойно наведеному пропонують визнати в адміністративно-правовій науці ще й категорію «муніципальні послуги», що надаються органами місцевого самоврядування і муніципальними (комунальними) установами та організаціями. При цьому узагальнюючим критерієм для державних і муніципальних послуг пропонується визнати їх публічний характер. Разом ці послуги пропонується назвати «публічними послугами», а вже з останніх виділити управлінські послуги (надаються органами виконавчої влади і місцевого самоврядування) та послуги, що надаються державними і муніципальними організаціями (тобто «не управлінські публічні послуги») [224; 223]. В науці адміністративного права взагалі висловлюється думка про неточність використання терміну «надання адміністративної послуги» на користь застосування термінів «формування адміністративної послуги» та «виробництво адміністративних послуг» [75, с. 19]. Адміністративно-, господарсько- та цивільно-правові послуги відрізняються рівнем публічності. На думку російського юриста освітні відносини, пов’язані з отриманням документа державного зразка про загальну або професійну освіту, цивільним правом не регулюються і регулюватися не можуть, оскільки є різновидом публічних правових відносин [538, с. 70-71].

Знаходження освітніх відносин за межами цивільного права визнає і російський законодавець. Згідно з пунктом 2 статті 779 ЦК РФ глави 39 «Оплатне надання послуг» цього Кодексу не застосовуються до договорів перевезення, транспортної експедиції, банківського внеску, банківського рахунку, зберігання, отримання та ін., які регулюються спеціальними нормами ЦК РФ. Складний зміст мають і освітні відносини. Якби законодавець визнавав освітні відносини цивільно-правовими, то їх регулювання у ЦК РФ належало б конкретизувати як мінімум окремим інститутом. Між тим у ЦК РФ немає не тільки спеціального інституту, але навіть спеціальної норми. Законодавець чітко і послідовно виніс освітні відносини за межі цивільного права, – слушно підсумовує В.М. Сирих [538, с. 71].

Завдяки надвисокому рівню публічності окремі вчені проводять паралелі між послугою та функцією. Під функцією розуміється діяльність, пов'язана з отриманням чітко визначеного кінцевого результату (продукту), який прямо відображає досягнення загальних цілей і завдань конкретного суб'єкта управління – органу, структурного підрозділу, посадової особи [526, с. 22]. Для розуміння трансформації функцій у послуги наведене вище поняття функції, на погляд цих вчених, вдало доповнює визначення функцій державного управління як специфічних за предметом, змістом і засобом забезпечення керуючих впливів держави, та управлінських функцій державних органів як юридично виражених дій щодо спрямування окремих державних органів, які мають право й зобов'язані виконати ці дії стосовно певних об'єктів управління або компонентів певних структур. Фактично для послуги важливою є наявність попиту, конкретного продукту й форм прояву (форм надання послуги) [526, с. 21]. Проте, навряд чи доцільно застосовувати на позначення цих послуг терміну «публічні», оскільки це може викликати неоднозначність тлумачення юридичних понять. Для наочності сказаного наведемо тезу, яку висловлює О.В. Плющ: «Відмінність між публічними послугами та послугами приватного сектору полягає в тому, що приватний сектор намагається максимально розширити асортимент, а номенклатура публічних послуг має ґрунтуватися на принципі: держава робить тільки те, що не може або не повинен робити приватний сектор» [396, с. 99]. В цілому із наведеними характеристиками можна погодитися. Слід уточнити самі визначення. Публічними послугами є не тільки послуги, які надають державні органи, як вважає автор. Публічними є послуги, які згідно із ЦК України та ГК України повинні надаватися будь-кому із споживачів. Приватні НЗ так само можуть надавати і надають публічні послуги. На відміну від державних вони навіть більше вмотивовані, мають об'єктивно більшу зацікавленість у результаті, а тому збільшують свій асортимент та якість послуг відповідно до потреб та кон'юнктури ринку.

Більш точно при визначенні сутності медичної послуги висловлюється А.А. Сіроткіна. Вона вважає, що медична послуга характеризується як публічний договір. Це не означає одержавлення відносин з надання послуг, але діяльність з надання медичних послуг за своєю природою вимагає особливої уваги з боку держави. Здійснення дій з надання послуг задовольняє не тільки приватний інтерес окремої особи, але й інтерес публічний [504]. Стосовно медичних послуг (аналог освітніх) С.Б. Булеца застосовує характеристику «дія (діяльність)»: дії (діяльність) медичної установи, що має відповідний дозвіл (ліцензію), направлені на дослідження, зміцнення, збереження, відновлення організму людини і його органів і тканин [47, с. 222]; сукупність необхідних професійних дій виконавця медичної послуги, спрямованих на задоволення потреб споживача послуги у підтримці здоров'я, лікуванні захворювань, їх профілактиці, діагностиці відповідно до згоди пацієнта [47, с. 223].

М.М. Баймуратов у контексті дослідження компетенції місцевого самоврядування надає визначення поняття муніципальної публічної послуги, під якою пропонує розуміти сукупність процесу та результатів телеологічної (цільової) діяльності органів місцевого самоврядування і суб'єктів господарювання, що функціонують на території територіальної громади з метою задоволення конкретної соціальної потреби мешканців - членів зазначеної громади, а також супутні товари, роботи, послуги, без використання яких неможливе належне виробництво муніципальної публічної послуги [12]. Стосовно характеристики публічності адміністративних послуг крапки над «і» розставив В.К. Колпаков. Вчений зазначив, що після 1917 року категорію «послуга» було використано у роботах Г.І. Петрова (у 1959 та 1972 роках), І.М. Пахомова (у 1962 році), Ю.М. Козлова (у 1962 та 1971 роках) та інших авторів, але це поняття розкрито зовсім в іншому вимірі, що не наблизило його до праць фахівців дожовтневого періоду. Певною мірою проблематику адміністративних послуг досліджено у працях І.Б. Коліушко й В.П. Тимощука «Адміністративна процедура та адміністративні

послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України» [1], В.С. Долечека «Надання управлінських послуг населенню органами виконавчої влади України: організаційно-правовий аспект» [163], І.О. Бондаренко «Організаційно-правові основи надання послуг в галузі митної справи» [37], В.В. Марченко «Науково-методичні засади формування нових механізмів державного управління у сфері послуг» [298], В.П. Тимощука й А.В. Кірмача «Оцінка якості адміністративних послуг» [550], О.В. Поляк «Механізми надання управлінських послуг органами влади» [403], Г.М. Писаренко «Адміністративні послуги в Україні: організаційно-правові аспекти» [390] та ін. Зазначені праці дали змогу на офіційному рівні сформулювати дефініцію адміністративних послуг. Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади під такою послугою розуміє результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними, юридичними або іншими колективними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо) [227, с. 27-28]. Провідний вчений серед головних критеріїв публічності адміністративних послуг виділяє не суб'єктів, що їх надають, а доступність послуг для всіх та відкритість. І не менш важливим критерієм поділу на державні і муніципальні вчений справедливо визнає джерело фінансування. Інші вчені-адміністративісти пропонують гармонізувати систему надання адміністративних послуг шляхом розміщення на офіційних сайтах повної інформації про усі види адміністративних послуг, а також прогнозу щодо наслідків скасування тієї чи іншої послуги [608, с. 100], оскільки існує загроза для вступу на ринки нових суб'єктів, розвитку конкуренції, позитивного інвестиційного іміджу України [608, с. 99].

Г.О. Пономаренко пропонує визначити освітні послуги, що надаються державними ВНЗ, як освітню діяльність, яка фінансується з державного бюджету та за рахунок додаткових джерел фінансування, пов'язана із забезпеченням реалізації конституційних

прав людини і громадянина на отримання вищої освіти на платній чи безоплатній основі і яка здатна задовольнити потреби особи, суспільства та держави [407, с. 13]. Як бачимо, поняття дається крізь призму фінансування та конституційних прав споживача. При цьому визначення прив'язується статусом суб'єкта, який ці послуги надає. Нас же цікавить не просто визначення освітньої послуги, а поняття «надання освітніх послуг», і не лише державним, а будь-яким НЗ чи громадянином-СПД (наприклад, репетитором). У наведеному визначенні цікавою є вказівка на отримання вищої освіти на платній чи безоплатній основі. Тут враховується суб'єктний характер. З точки зору отримувача послуг вони можуть надаватися за плату або безоплатно. Однак професійні педагоги за свою роботу отримують заробітну платню. Крім цього, у випадку отримання освітніх послуг споживачем безоплатно, їхня вартість оплачується з державного чи місцевого бюджету за рахунок коштів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, суб'єктів господарювання та інших громадян. Тому освітня послуга завжди має цінову визначеність.

На підтвердження наявності характеристики платності послуг у сфері освіти можна навести міркування В.В. Рєзнікової: «...безоплатність послуги для споживача є лише уявною, оскільки послугу завжди хтось оплачує: або держава, або якась організація, або ж оплата послуги закладається у витрати (собівартість) та ціну товару. Відповідно, при отриманні «безоплатної» послуги безпосередній споживач оплачує її опосередковано через податки, доплату до основної заробітної платні, ціни на основний товар чи послугу. Слід зазначити, що наведена класифікація видається некоректною її критикам з точки зору економічної теорії, оскільки у дійсності безоплатних послуг в економіці не буває з тієї причини, що на їх надання витрачаються ресурси і будь-яка діяльність вимагає витрат на попередню професійну підготовку працівника» [481, с. 111]. Таким чином, послуги у сфері освіти однозначно є оплатними, мають вартісний характер та цінову визначеність.

Отже, проведений аналіз дозволяє надати доктринальне визначення поняттю «надання освітніх послуг»: діяльність підприємств, установ, організацій, громадян-СПД (суб'єктів господарювання) та окремих осіб (викладачів, майстрів, тренерів, вихователів, репетиторів тощо), виконувана для задоволення потреб людей (учнів, вихованців, студентів, аспірантів, докторантів та ін.), роботодавців та держави, з передачі протягом певного часу або постійно сукупності знань, умінь та навичок, що визначають певний їх рівень або ступінь, не має матеріальної форми, не залежить від характеру результату, на платній чи безоплатній основі, що має цінову визначеність. Поняття «надання послуг у сфері освіти» буде спиратися на попереднє поняття. Проте воно буде ширшим за попереднє і поглине його. Крім освітніх послуг (основних та додаткових) НЗ можуть надавати й інші послуги. Проте діяльність із надання НЗ неосвітніх послуг також буде здійснюватися у сфері освіти.

У другому понятті крім названих споживачів необхідно буде додати ще інших громадян та суб'єкти господарювання. Крім знань, вмінь та навичок при наданні НЗ неосвітніх послуг у сфері освіти можуть передаватися певні права (наприклад, право користування майном НЗ). Неосвітні послуги надаються НЗ, як правило, тільки на оплатній основі, а тому однозначно мають цінову визначеність. Поняття «надання послуг у сфері освіти» можна визначити наступним чином: діяльність підприємств, установ, організацій, громадян-СПД (суб'єктів господарювання) та окремих осіб (викладачів, майстрів, тренерів, вихователів, репетиторів тощо), виконувана для задоволення потреб людей (учнів, вихованців, студентів, аспірантів, докторантів та ін.), роботодавців та держави, інших громадян та суб'єктів господарювання з передачі протягом певного часу або постійно сукупності знань, умінь та навичок, що визначають певний їх рівень або ступінь, інших прав, належних НЗ, не має матеріальної форми, не залежить від характеру результату, на платній чи безоплатній основі, що має цінову визначеність.

Запропоновані поняття будуть фундаментом для досліджень правового статусу суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги та послуги у сфері освіти, їх компетенції, визначення основних і додаткових освітніх послуг, засад державного і договірного регулювання такої діяльності. Проте дослідження цих питань необхідно проводити після історичного аналізу становлення правового регулювання надання послуг у сфері освіти.

1.2. Генезис українського законодавства про надання послуг у сфері освіти

Визначення правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти та правового статусу суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги і мають публічно-приватні інтереси, неможливе без ретроспективного аналізу еволюції відповідного законодавства. Формування правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти і правового статусу суб'єктів господарювання як в європейських країнах, так і в Україні відбувалося впродовж кількох століть. Активізувалися і прискорилися ці процеси у XX столітті. А сучасні зміни правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти і статусу суб'єктів господарювання, що ці послуги надають, проходять з кінця XX – початку XXI століття. Тому виглядає логічним розгляд генезису правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти та статусу суб'єктів господарювання, що їх надають, від давніх часів до початку XX століття (первинне становлення); формування правового статусу цих суб'єктів у XX столітті (розвинений імперіалізм); новітніх тенденцій з кінця XX – початку XXI століття (часи глобалізації).

Отже, необхідно виявити основні елементи правового статусу суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти, від появи таких суб'єктів до їх діяльності на початку XXI століття, а

також визначити основні історико-правові етапи процесу формування правового статусу суб'єктів господарювання з надання послуг у сфері освіти. Слід сказати, що особливість розгляду буде полягати у тому, що сучасні українські землі протягом багатьох років знаходилися у складі різних держав, де по різному відбувалося становлення сфери освіти. Тому історичний розгляд досліджуваних процесів буде проводитися із застосуванням територіального критерію (НЗ у східній та західній частині України). Розвиток сфери освіти часто проходив під впливом різних релігійних конфесій та течій, а також під впливом поглядів представників різних народів та національностей, які проживали або колонізували сучасні українські землі й утворювали власні НЗ, що також треба враховувати при розгляді (т.зв. «релігійний (церковний)» та «національний» критерії). Сфера освіти спрямовувалася на підготовку фахівців для певних галузей і сфер господарства (спеціалізований (професійний) критерій). За допомогою застосування цих критеріїв проведемо діалектичний аналіз становлення та розвитку сфери освіти та її правового забезпечення.

У літописі «Повість минулих літ» (XII століття) вказується, що Володимир Великий «почав посилати забирать дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на учення книжне» [598, с. 43; 398, с. 593]. Тому на сучасних українських землях публічні НЗ почали з'являтися при перших християнських церквах. Навчання проводилося з поглибленим вивченням церковних вчень.

Схожі на сучасні суб'єкти з надання послуг у сфері освіти з'явилися при Я. Мудрому. У більшості своїй освітні послуги надавалися на безоплатній основі. Проте отримувачем цих послуг найчастіше могли бути або дуже заможні люди, або ті, хто відмовлявся від світського життя. Розвиток освіти і науки був тісно пов'язаний із розвитком нації і держави. За часів Я. Мудрого було введено шкільну освіту для дітей «нарочитої чаді», а згодом вийшов звід законів В. Мономаха «Повчання дітям», засновані Острозький колегіум, братські школи [324, с. 76]. Я. Мудрий під час свого

князювання у Новгороді наказав створити школи і навчити грамоті триста дітей.

При Києво-Печерському монастирі існувала школа вищого типу, де поряд з богослов'ям вивчалися філософія, риторика, граматика. Відкрила школу й онука Я. Мудрого Анна Всеволодівна при Андріївському монастирі в Києві. Відвідували школу дівчата, які крім грамоти навчалися співу, шиттю, іншому рукоділлю, що для середньовічної Європи було новизною. Знала «княжне письмо» і сама писала книжки княжна Єфросінья Полоцька [598, с. 43].

У цей же час у Західній Європі поступово почалося викладання наук, забутих з античних часів. Так, у кінці XI – початку XII століть у Західній Європі виникли перші університети, було розгорнуто вивчення й опрацювання візантійських правових пам'яток. З'явилася університетська юриспруденція [556, с. 15]. Тобто європейські суб'єкти господарювання в освітній сфері не лише надавали освітні й інші послуги, але і сприяли розвитку правової науки та формуванню правової свідомості у суспільстві. І це стосується не лише правової освіти, – поступово розпочинається вивчення інших суспільних наук.

Значною подією в освітній сфері Європи було відкриття у 1150 році Паризького та в 1253 році Сорбонського університетів, функціонування яких привнесло в організацію освіти якісно нові елементи [186, с. 128]. Діяльність суб'єктів сфери освіти (найчастіше перших університетів) мала високий рівень публічності, адже не тільки слугувала джерелом отримання прибутків для їх власників або державних діячів, які розпоряджалися їх майном, але і формувала суспільну думку, мораль, культуру. Освітні суб'єкти визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку цілих держав.

У Західній Європі система освіти будувалася на базі латинської писемності. В окремих країнах, наприклад в Англії, могла застосовуватися місцева писемна мова. У староруському суспільстві у цей час прошарок освічених людей писав і говорив руською та церковнослов'янською мовами. Візантійсько-руські угоди свідчать, що усі основні юридичні поняття могли бути виражені руською

мовою [556, с. 16]. Таке становище пов'язане із мовою передачі знань від викладачів студентам. Зворотній висновок можливо зробити відносно Русі (не можливий для Західної Європи), оскільки у європейських країнах мало хто у побуті спілкувався латинською мовою.

Завдяки високому публічному значенню суб'єктів освітньої сфери з XII століття керівництво Римо-католицької церкви намагалося заборонити викладання в університетах римського права, яке протиставлялося праву канонічному [556, с. 19]. Взагалі церковна влада постійно вимагала від НЗ частину їх доходів від надання послуг.

В українських землях у цей час відбувалося становлення власної системи суб'єктів, що надавали послуги у сфері освіти. Можна виділити основні особливості української системи освіти у післякнязівську (козацьку) епоху. По-перше, на відміну від країн Західної Європи в українських землях діяли в основному не ВНЗ, а НЗ середнього типу. Це були так звані братські школи, які фінансувалися за рахунок коштів Війська Запорізького й особистих пожертв окремих козаків, шляхти та міщан. Освітні послуги надавалися безоплатно. Навчалися навіть дівчата (особливо це стосувалося доньок загиблих козаків). Також до тодішніх суб'єктів у сфері освіти можна віднести бурси, що підпорядковувалися церкві, проте надавали і світські знання та різні послуги (відомий приклад знаходимо у М.В. Гоголя у містичному оповіданні «Вій», де учні Київської бурси надавали послуги з проведення церковних обрядів.). По-друге, на відміну від тодішнього Московського царства освіта на українських землях більшою мірою носила світський, а не суто теологічний характер. Вивчалися гуманітарні і точні науки, іноземні мови, правові науки. Останні передбачали вивчення звичаєвого козацького права, права міських громад, цехове право, засад магдебурзького права.

Значну роль у розвитку освіти в Україні відіграли козацтво та братства. Запорізькі школи поділялися на січові, монастирські і

церковно-приходські. На справедливу думку дослідника історії Запорізького козацтва Д.І. Яворницького, більшість січового війська за грамотністю переважала середній, а, може, і вищий стан людей свого часу. З 1616 року Військо Запорізьке низове стає колективним членом Київського братства. Київська братська школа була створена у 1615 році. У 1619 році у Києві виникла Лаврська школа, заснована архімандритом Києво-Печерської лаври Петром Могилою [598, с. 44]. Ці школи були прикладом для інших, які виникали на території всієї України.

На рубежі XVII століття помітно зростає роль міст як вогнищ національної культури. Виявом цього також стала діяльність братств, які спиралися на підтримку народу і мали велике політичне значення. Успенське братство у Львові у 1585 році заснувало школу, яку планувало згодом перетворити у ВНЗ. За прикладом львів'ян братські школи було створено у Луцьку, Галичі та інших містах України. Під їхнім впливом виникали початкові школи, які були опорними пунктами боротьби народу за розвиток національної культури, проти католицької й уніатської експансії [210, с. 64-65].

Предмети викладалися тогочасною українською мовою. Вивчалася слов'янська та грецька мови, а також «вільні науки». У 1586 році у школі Успенського братства у Львові було складено «Порядок шкільний», у якому зокрема викладено педагогічні вимоги до вчителя. На початку XVII століття в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл [598, с. 44]. У 1632 році відбулося об'єднання братських шкіл у Київський колегіум. Статус Академії було закріплено Гадяцькою угодою 1658 року. У 1701 році Петро I підтвердив рівень Києво-Могилянської академії як найвищого НЗ. Тут було 8 класів, тривалість навчання – 12 років. В академії існувала система виборів викладачів і ректора. Правління здійснювали ректор, префект, суперінтендант. Знання студентів оцінювалися за 7 рівнями навчання: «доброго», «мірного», «старанного», «неслабкого», «слабкого», «худого», «безнадійного» [598, с. 44]. Як бачимо, утворення та легітимація діяльності найвищих НЗ в Україні XVII-

XVIII століть здійснювалося найвищою державною владою. Варіативність та розгалуженість оцінок на сьогодні визнана позитивною у Європі та США. Тому її наявність у наведеному вигляді у XVII-XVIII століттях в українських землях виглядає зайвим підтвердженням європейського рівня вітчизняних НЗ. Проте тут необхідно зробити обмовку, що починаючи з XVIII століття здійснюється перехід до чотирибальної системи [41, с. 233].

Високий рівень Києво-Могилянської академії підтверджують інші вчені, які вказують, що у період розвитку перших європейських університетів до XVIII століття за рівнем культурного розвитку та вищої освіти Україна перебувала в загальноєвропейському середовищі. У XV-XVI століттях зростає прошарок українців, які здобули освіту у провідних західноєвропейських університетах – Краківському, Празькому, Болонському та ін. Перші ВНЗ в Україні – Острозька та Києво-Могилянська академії – за навчальними планами [558, с. 197-206; 255, с. 117] і за асортиментом навчальних програм, і за рівнем викладання мало чим відрізнялися від західноєвропейських ВНЗ того ж рівня та типу в Європі. Острозька академія проіснувала з 1576 до 1640 року. В її стінах навчалися провідні діячі того часу [512; 302, с. 94].

Києво-Могилянська академія за своєю структурою нагадувала західноєвропейські університети. Ректор мав необмежені права і розпоряджався всіма доходами та майном академії, слідкував за викладачами, «вершив суд та розправу». Кошти для академії надходили із декількох джерел: від монастирів, в якості пожертвування духовних осіб, гетьманів, заможних козаків та міщан. Пізніше за зразком академії були засновані колегіуми в Чернігові (1700 рік), Харкові (1721 рік), Переяславі (1738 рік). Харківський колегіум став центром освіти у Слобідській Україні. У 1765 році тут почали викладати інженерну справу, артилерію, геодезію та географію [598, с. 45]. Послуги у сфері освіти виходили за межі комерційного інтересу власників НЗ. Завдяки ним велася боротьба за національну ідентичність і право нації на майбутнє.

Острозька академія протиставила польській експансії вітчизняну систему духовних цінностей. Академія була НЗ нового типу – слов'яно-греко-латинською академією, за зразком якої відкривалися православні навчальні центри у Києві (1632 рік), Ясах (1640 рік), Москві (1687 рік). Там викладалося «сім вільних наук» [598, с. 44]. Це був цілком світський, як для свого часу, НЗ.

Ще у 1658 році спостерігалося загострення бажання ордену єзуїтів мати власну академію у Львові. Цьому сприяла підписана Гадяцька угода (в Угоді крім іншого вказувалося, що «Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ущербку, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість» [69].), одна зі статей якої гарантувала Русі Академію в Києві і другу «там де їй місце підходяще виберуть». А таким місцем було обрано Львів, де створено греко-католицьку школу [210, с. 65]. У середньовічному Львові існували церковні школи – школа Товариства Ісуса – чернечого ордену єзуїтів, Успенське братство на вулиці Руській та ін. Школи чернечого ордену єзуїтів у 1608 році заснували колегіум (у ньому здобував освіту Б. Хмельницький). 20 січня 1661 року колегіум отримав статус академії, а в 1758 році – університету [299]. Цей ВНЗ мав важливе значення для всього західноукраїнського регіону і був утворений привілеєм Яна Казимира від 20 січня 1661 року. Привілей мав владне правове значення, яке міг відібрати тільки король [210, с. 68].

Незважаючи на опір сейму і сеймиків, у Львові була школа академічного рівня, яка утрималася на цьому рівні і після розпаду Речі Посполитої. У період Австро-Угорщини Львівський університет носив ім'я австрійського короля Франца Йосипа I. Ця школа за документами не завжди могла вживати титул академії, але у ній можна було одержати ступінь доктора теології, а в певні часи і філософії, ректор не мав титулу «магнифіценція», не було деканів, але були два факультети, – філософії, математики і фізики

(догматичної і моральної теології), було право і медицина [210, с. 69]. Пізніше у XVIII столітті після першого поділу Польщі у 1772 році Львівський університет було реорганізовано у ліцей, а в жовтні 1784 року відновлено австрійським імператором Йосипом II. У ньому діяли чотири факультети: філософський, юридичний, медичний та теологічний, а також гімназія [211, с. 66].

У XVII-XVIII століттях у Західній Європі йшло вироблення різних моделей університетів: у Пруссії А. Гумбольдт запропонував ідею університету, що об'єднав освітню і наукову діяльність [186, с. 130]. Започаткування університетської освіти на території сучасної України має ті самі часові межі (250-300 років), що і в Європі. Найкращі студенти українських НЗ, як і всі інші європейські студенти, мали можливість навчатися і навчалися в декількох країнах, а відтак і в декількох університетах. Серед них: Д. Наливайко, І. Борецький, І. Косинський, Є. Плетецький, М. Смотрицький, П. Сагайдачний, І. Виговський, І. Самойлович, Д. Туптало-Ростовський, П. Орлик, П. Полуботок. С. Величко, Г. Сковорода, М. Бантиш-Каменський, М. Берлицький, М. Маркевич, П. Гулак-Артемовський, М. Березовський, С. Палій, І. Зарудний, брати І. й В. Григоровичі-Барські та ін. [302, с. 94].

А задовго до Гумбольдта у 1619 році у Веймарському шкільному статуті вперше було сформульовано принцип обов'язкового навчання. Детальне правове регулювання системи освіти було розроблено та закріплено пізніше в шкільному регламенті Пруссії 1763 року. Цим НПА держава зобов'язувала батьків забезпечити відвідування дітьми НЗ у віці від 5 до 13-14 років. У випадку відсутності дітей на заняттях без поважних причин на батьків накладався грошовий штраф. Встановлювалося платне навчання.

Водночас, держава створювала гарантовані механізми доступу до освіти дітям із малозабезпечених сімей. Так, закріплювалася норма, яка зобов'язувала вносити кошти за навчання дітей бідних батьків за рахунок церкви або громадської каси [582]. Ці правила, а

також принцип обов'язкового навчання хлопчиків і дівчат німецькі колоністи перенесли до Російської імперії. Завдяки йому в кожному поселенні створювалася школа, де діти німецьких колоністів та інших мешканців сіл у Південній Україні вивчали Біблію і водночас вчилися читати і писати [395, с. 215-216; 185, с. 43]. У перші десятиліття після початку колонізації німцями українських земель маніфест від 22 липня 1763 року «Про дозвіл всім іноземцям, що в Росію приїздять, селитися в тих губерніях, в яких вони побажають, та про дарування їм прав» забезпечував реалізацію колоністами права на освіту [197, с. 36; 185, с. 44].

Крім НЗ за етнічною ознакою з кінця XVIII століття в українських землях у складі Російської імперії почали утворюватися спеціалізовані НЗ. Лише з останньої чверті XVIII до початку XX століття в Україні діяло більше 20 НЗ, орієнтованих на підготовку моряків для військового та комерційного флоту на Чорному морі [590, с. 250]. Утворення таких НЗ спиралося на практичний досвід. У другій половині XVII століття будівництво козацьких суден і човнів було на значно вищому рівні, ніж у Московському царстві. А початки морської освіти в Україні були задовго до появи на її теренах НЗ російської системи підготовки спеціалістів морського флоту [590, с. 257-258]. В останню чверть XVIII століття було відкрито Херсонський морський кадетський корпус. Пізніше на його основі відкрилися Чорноморське штурманське училище та училище корабельної архітектури [590, с. 251]. У 30-50-х роках XIX століття почало діяти Херсонське училище торговельного мореплавства [590, с. 251-252], в якому було підготовлено велику кількість фахівців.

Набагато пізніше внаслідок розвитку промисловості України були відкриті: Харківський технологічний інститут (1884 року); Київський політехнічний інститут (1898 року); Катеринославське вище гірниче училище (1899 року); Київський (1906 року) і Харківський (1912 року) комерційні інститути. У 1915 році у Харкові почав функціонувати евакуйований з Нової Олександрії

сільськогосподарський інститут [598, с. 45]. У листопаді 1900 року було відкрито Олександрівське семикласне механіко-технічне училище, яке вважалося найкращим училищем у Російській імперії (у 1920 році було реорганізовано в індустріальний технікум зі статусом ВНЗ) [313, с. 60].

Свої особливості мала організація діяльності НЗ у західних українських землях, що у різні часи входили до складу інших держав. На момент приєднання до Австрійської імперії західноукраїнських земель (1772 рік) рівень освіти серед українського населення був вкрай низьким і підтримувався лише завдяки заходам національної української церкви. Велику роль в освітніх процесах нової доби відіграла діяльність Вищої наукової комісії у Відні (утворена у 1760 році), завданням якої було керівництво середньою та вищою освітою, а реформа школи 1774 року започаткувала створення системи державної освіти, що дала поштовх розвитку народного шкільництва.

Створена наприкінці XVIII століття система освіти проіснувала без істотних змін до кінця XIX століття. Законодавче визнання у 1787 році «руської» мови як однієї з крайових мов поширили в Галичині початкові народні школи з українською мовою викладання. У ВНЗ імперії навчання велося латинською, до якої додалася ще й німецька мова. За австрійським зразком відбувалося й становлення освітньої системи у складовій імперії – Угорському королівстві, де згідно з «Положеннями про виховання і справи школи в Угорщині та в приєднаних до неї провінціях» (1777 року) освітня система мала народні школи, гімназії, академії та університети [620, с. 64].

Таким, чином, на початок XVIII століття на українських землях уже існували НЗ різних типів. Складна політична та економічна ситуація призвела до того, що нові ВНЗ почали з’являтися лише у кінці XVIII століття, коли більшість території сучасної України входила до складу Російської імперії. У Західній Україні у XVIII столітті виникали ВНЗ з німецькою або угорською мовами навчання, українські школи підтримувалися коштами місцевих громад та

церков. Позитивом цього історико-правового етапу є принесення німецькими колоністами на українські землі принципу обов'язковості освіти, який отримав закріплення на наступних етапах розвитку законодавства про освіту в усій Російській імперії. Важливого значення набуло відкриття кількох НЗ, які готували суднобудівників та моряків. Ця подія відкрила шлях для утворення протягом наступних етапів спеціалізованих ВНЗ. Етап тривав протягом століття і прямо вплинув (як негативно, так і позитивно) на наступні етапи.

У Російській імперії у 1802 році було утворено Міністерство народної просвіти, яке у 1803 році провело систематизацію НЗ. Було затверджено парафіяльні, повітові, губернські (гімназії) школи та університети. Проміжне становище між гімназіями та університетами займали ліцеї, яких в Україні було три: Рішельєвський в Одесі (працює з 1817 року), Крем'янецький (з 1819 року), Ніжинський (з 1820 року). Навчання велося російською мовою [598, с. 45].

Протягом 1802-1804 років Міністерство народної просвіти проводило реформу. Реорганізація системи освіти розпочалася з прийняття Попередніх правил народної освіти (1803 рік) та Статуту НЗ, підпорядкованих університетам (1804 рік). Нова система передбачала 4 ступені освіти: університети (вищий), гімназії (середній), повітові училища (проміжний), приходські школи (нижчий). Утворювалися 6 округів, у кожному з яких мав бути університет та середні НЗ, які «примикали» до нього [601, с. 161].

Під час реформи було запроваджено законодавство про присудження наукових ступенів у російських університетах: 12 грудня 1802 року Олександр I підписав «Акт постанову для Імператорського Університету у Дерпті» [72, с. 19]. Запроваджена структура російських наукових ступенів відрізнялася від країн Західної Європи. Так, утвердилися два наукових ступеня – магістр (відповідав сучасному кандидату наук) і доктор наук (найвищий науковий ступінь). Європейський ступінь доктора права прирівнювався лише до ступеня магістра (більш низького ступеня)

[72, с. 20]. На сьогодні існує така сама двоступенева градація наукових ступенів в Україні та одноступенева у більшості країн Європи. І як і тоді, так і зараз ступінь вітчизняного доктора значно переважає єдиний ступінь європейського вченого. Проте бажання вітчизняних докторів працювати у європейських НЗ часто стикається з перепонами. Висновок один – працювати на благо власної країни.

Значну роль у відродженні української культури відіграв Харківський університет, відкритий у 1805 році. У 1820 році у Ніжині було відкрито Гімназію вищих наук, яка прирівнювалася до університетів [598, с. 45]. З 1805 по 1863 роки у російських університетах було захищено 625 дисертацій, у т.ч. докторських – 160, з яких 30% складали правові; з 1864 по 1916 роки захищено 2266 (з них 880 докторських) дисертацій (юридичні науки склали 25%). За зведеними університетськими даними географія захистів з права склалася за ВНЗ наступним чином: Московський – 180; Петербурзький – 152, Київський – 98, Дерптський – 75, Харківський – 66, Казанський – 57, Новоросійський – 22, Варшавський – 4 [72, с. 23].

Незважаючи на схожість із європейськими ВНЗ Києво-Могилянської колегії, цей ВНЗ відповідав духу свого часу і мав правовий статус, далекий від статусу сучасних ВНЗ. А ВНЗ, схожі із сучасними, почали з'являтися на українських землях аж у XIX столітті. 5 (17) листопада 1804 року імператором Олександром I було затверджено Статут Харківського імператорського університету [541, с. 41]. Правовий статус тодішніх ВНЗ знайшов відображення у положеннях Статуту 1804 року, проект якого було запропоновано В.Н. Каразіним. Принциповою рисою цього Статуту була університетська автономія, що передбачала виборність ректорів, проректорів, професорів таємним голосуванням, право університетів затверджувати присудження наукових ступенів, утворювати кафедри тощо [562]. Виконавчим органом університету було Правління, яке складалося із ректора, деканів і особливого засідателя, який призначався піклувальником із кола професорів. Правління

здійснювало керівництво всією господарською, адміністративною та фінансовою діяльністю університету. Фактично університети цього часу діяли як самостійні суб'єкти господарювання, суб'єкти майнових правовідносин.

Таким чином, університети, які діяли на початку XIX століття, мали дуже схожий обсяг компетенції і схожі особливості управління, фінансування та відповідальності, що і сучасні державні ВНЗ III-IV рівня акредитації. І з XIX століття у Європі та Російській імперії почали з'являтися дослідницькі університети. Вперше поняття «дослідницький університет» (research university) виникло у США, а перший дослідницький університет заснував В. Гумбольдт у Берліні у 1809 році (Гумбольдт Вільгельм фон (Humboldt, Wilhelm von) німецький філософ, філолог, мистецтвознавець, правознавець і державний діяч. Посідаючи посаду міністра Пруссії у справах віросповідання та освіти, провів реформу вищої і середньої освіти. У 1809 році заснував Берлінський університет, що носить ім'я братів Гумбольдтів. У Російській імперії, а потім у СРСР і, нарешті, у РФ та Україні діяла і діє так звана Гумбольдтівська система освіти у вищій школі. Цю просту і прозору систему побудовано на принципах завідомої вирішеності більшості проблем, пов'язаних зі змістом навчання, підготовленістю викладацького складу, методикою викладання, забезпеченням навчального процесу інформаційними джерелами, строків та організації навчання [194, с. 101]). У наші дні найбільшого поширення дослідницькі університети набули у США (260), ФРН (70), Великій Британії (73), Іспанії (41). В Україні перші університети – Харківський та Київський – також розвивалися за класичною моделлю поєднання досліджень з освітою. Але у перші роки радянської влади модель класичного університету була зруйнована, наукові дослідження сконцентровувалися в інститутах академії наук, що завдало розвитку університетів невідновної шкоди [370, с. 11-12; 371, с. 20].

Університети займали найвище становище в системі освіти Російської імперії у XIX столітті. Проте уже з другої половини XIX

століття підвищився рівень урядового контролю над ВНЗ. У зв'язку з цим у 1846 році було видане розпорядження про підпорядкування Харківського та Київського університетів генерал-губернаторам. Водночас держава була не в змозі задовольнити потреби у дипломованих спеціалістах. Це призвело до появи неурядової (вільної) вищої школи, створеної за ініціативою буржуазної інтелігенції та частково за рахунок коштів торговельно-промислових кіл. Приватні ВНЗ були першими суб'єктами, які повністю матеріально забезпечувалися за рахунок внесків засновників, пожертвувань та внесення плати за навчання студентів. Хоча плату за навчання почали брати раніше у державних університетах (з 1817 року).

Існувало дві групи недержавних ВНЗ – неурядові (або суспільні) та приватні. Перші створювалися на «ідейній основі» та переслідували виключно просвітницькі цілі, маючи статус непідприємницьких установ. Усі їхні кошти, які надходили від громадських організацій та окремих філантропів, а також як оплата студентів за навчання, спрямовувалися на виплату зарплати викладачам, розвиток навчально-допоміжної бази та удосконалення навчального процесу. Саме у цей час створення некомерційних суб'єктів викликало у цивілістів певні сумніви у «повноцінності» такої конструкції. Тому конструкція установи, яка відрізнялася від класичних, розглядалася іноді як певна вада в усталеній конструкції юридичної особи [304, с. 118].

Недержавні ВНЗ другої групи – приватні – створювалися як комерційні організації, оскільки повинні були не тільки фінансово забезпечувати свою власну діяльність, але й давати прибуток «господарю» у вигляді відсотка на витрачений капітал. Недержавні ВНЗ створювалися як суб'єкти господарювання та фінансувалися різними власниками. Згідно із Законом «Про приватні ВНЗ, класи та курси Міністерства народної просвіти, що не користуються правами урядових НЗ» від 1 липня 1914 року «приватні НЗ, класи та курси на засадах, визначених у їхніх статутах, можуть від власного імені

набувати прав на майно, у т.ч. право власності і право на нерухоме майно, брати на себе зобов'язання, позиватися і відповідати у суді» [350]. На початку 1917 року було навіть прийнято «Положення про приватні заклади освіти» на основі Закону при приватні ВНЗ, яким фактично було прирівняно правовий статус недержавних та державних ВНЗ, а також чітко визначено порядок створення та функціонування перших. Приватні ВНЗ, як і багато інших установ, створювалися у дозвільному порядку. Причому при вирішенні питання про відкриття ВНЗ до 1917 року відповідні державні органи перевіряли політичну благонадійність засновників та їх платоспроможність [195, с. 157]. Але після 1917 року приватні заклади освіти припинили своє існування.

У 1828 році було прийнято новий Статут про початкові й середні школи. Було проголошено принцип: кожному стану – свій рівень освіти (приходські училища – для дітей незаможних; повітові училища – купців, ремісників та інших міських верств; гімназії – для дітей дворян та чиновників) [601, с. 161].

Окремі вчені відзначають протекторат російської мови та православної християнської релігії. Так, Я.В. Шевчук-Бєла на прикладі Одеси зазначає, що на рівні державних НЗ у програмах приходських училищ, у гімназичній освіті й університетах були відсутні дисципліни, які стосувалися б вивчення мов «інородців» [601, с. 163]. Однак, тут же вченою вказується, що велика кількість неправославного населення в місті вносила корективи до урядової політики, і наводить дані А.О. Скальковського на 1836 рік в Одесі, де існували: 1) Рішельєвський ліцей з гімназією; 2) училище східних мов; 3) Одеське повітове училище; 4) чотири приходських училища; 5) училище при сирітському будинку; 6) грецьке комерційне училище; 7) училище при лютеранській церкві; 8) училище при католицькій церкві; 9) єврейське чоловіче училище; 10) єврейське жіноче училище; 11) інститут шляхетних дівчат; 12) міське дівоче училище; 13) три приватних чоловічих пансіони; 14) чотири

приватних жіночих пансіони. Загалом 22 НЗ [516], серед яких 5 належали окремим національним громадам [601, с. 163].

У цей час у 1844 році у Львові було засновано Львівську політехніку; у 1855 році – Землеробську академію у Дублянах (з 1881 року – Ветеринарну академію); у 1875 році у Чернівцях – університет з німецькою мовою викладання, який мав три українські кафедри [598, с. 45].

Крім національного, церковного, територіального, спеціалізованого критеріїв при утворенні НЗ на сучасних українських землях застосовується гендерний критерій. Після Київської Русі та козацького періоду жінкам повернули право на освіту. На початку 1880-х років при Київському університеті вдалося відкрити Вищі жіночі курси, які у 1885 році були закриті. У 1906 році їх знову вдалося поновити, а з 1914 року курси було перейменовано у Жіночий інститут імені Святої княгині Ольги. У 1906 році були відкриті Вищі жіночі курси в Одесі, у 1907 році – у Харкові. У 1910 році з'явилися жіночі медичні інститути у Києві, Харкові та Одесі, а у 1916 році – Вищі жіночі медичні курси у Катеринославі [598, с. 45-46]. Проте жіночих НЗ було недостатньо для наявної в імперії кількості жінок.

У 60-70-ті роки XIX століття на території України за ініціативою царського уряду з метою пристосування державного ладу Російської імперії до проблем капіталістичного розвитку було проведено ряд реформ, серед яких однією з перших протягом 1860-1864 років – шкільну реформу [90, с. 25].

У ході реформи освіти 1864 року всі типи початкових шкіл оголошувалися загальноосвітніми й діставали назву початкових народних училищ. Середніми НЗ були гімназії двох типів: класичні і реальні. Наприкінці XIX століття в українських губерніях Російської імперії було 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ, 17 тис. початкових шкіл усіх видів, 19 ВНЗ, у т.ч. 3 університети та 3 вищі технічні НЗ. Проте НЗ могли охоплювати навчанням лише 30 % дітей. Порівняно з періодом гетьманської автономії відбулося

загальне зниження рівня грамотності. За переписом 1897 року в Україні серед населення віком від 9 до 49 років письменних нараховувалося лише 24 % [598, с. 46]. Така ситуація вимагала вжиття значної кількості заходів, спрямованих на відкриття більшої кількості НЗ різного рівня і підвищення ефективності їх роботи. Можливо, багато у чому наявними проблемами було зумовлено і проведення шкільної реформи 1860-1864 років.

У 1864 році видано новий Статут середніх шкіл, який ліквідував станову дискримінацію, передбачив плату за навчання, а також надання грошової допомоги та стипендій найбільш здібним учням. Було узаконено три типи середніх шкіл, а також прогімназію з 4-річним курсом навчання [601, с. 162].

До важливих шкільних реформ 1860-х років слід віднести також утворення недільних шкіл, дозвіл на відкриття нових приватних НЗ, запровадження жіночих гімназій, скасування фізичних покарань у школах.

Проте лібералізація освіти була нетривалою: у 1866 року міністром освіти було призначено Д.О. Толстого – голову Святійшого Синоду. Міністерство намагалося контролювати всі НЗ, статут початкових шкіл 1874 року передбачив посилення контролю з боку міністерських інспекторів [601, с. 162].

На відміну від університетів Західної Європи, які почали створюватися ще у середні віки, де їх кількість поступово зростала незначними темпами, університети Росії та України почали з’являтися значно пізніше. Російська імперія як країна другого ешелону капіталізму вийшла на шлях індустріальної модернізації і розвитку науки значно пізніше, ніж країни Західної Європи [67, с. 157]. У 1892 році у країні діяло 48 ВНЗ, у 1899 – 56, а у 1917 – 65, що вказує на досить повільний розвиток вищої школи.

У 1900 році у межах Російської імперії діяло 10 університетів. Державні ВНЗ в кінці XIX – на початку XX століття за своїм юридичним статусом фактично являли собою місцеві підрозділи тих центральних державних установ (міністерств та головних управлінь,

святого Синоду, власної її імператорської величності канцелярії по установам імператриці Марії Федорівни), яким вони були підвідомчі. Фінансувало їх Державне казначейство [195, с. 20]. Тобто університетська автономія, студентське самоуправління та інші демократичні засади, притаманні європейським ВНЗ, у ВНЗ Російської імперії були практично відсутні. Проте була розвинена та ефективно функціонувала адміністративна вертикаль у межах міністерств та інших державних органів тих часів. І територія сучасної України як складова частина імперії у цьому питанні від загального правила не відрізнялася.

У 90-х роках XIX – початку XX століття земствами було розпочато створення народних шкіл вищого типу. Для завідування двокласними школами утворювалися два колегіальні органи – попечительська рада (обраний повітовими земськими зборами почесний наглядач та два члени – завідувач школи і голова повітової земської управи), що відповідала за ведення господарських справ, а також педагогічна рада (завідувач школи, законовчитель, викладачі та члени попечительської ради), яка займалася навчально-виховними справами [334, с. 37]. У цей час початкові та загальні школи були навіть у селах та невеликих робітничих містечках. Так, у майбутньому місті Єнакієве Донецької області на межі XIX-XX століть діяли чотирикласова місцева і заводська школи, трикласова церковноприходська школа та двокласова школа товариства допомоги незаможним євреям [175]. Тобто, ще більш ніж століття тому навіть працівники підприємств та селяни мали можливість вибору НЗ для своїх дітей.

У поселеннях колоністів центральна влада робила намагання посилитися, а місцева сільська або земська влада уже була досить сильною. 24 вересня 1891 року Міністерство народної просвіти видало циркуляр, яким німці позбавлялися одноосібного права обирати вчителя та закріплювалося обрання вчителів інспекторами народних училищ [284, с. 33]. 3 серпня 1892 року вийшли роз’яснення, якими заборонялося особам, які мали бажання зайняти

посаду педагога в німецьких школах укладати договори із земськими, міськими та сільськими громадськими закладами, зокрема з питань винагороди за працю [583]. За сільською громадою зберігалося право клопотати перед навчальною владою про затвердження на посаду вчителя свого кандидата [185, с. 47]. Таким чином держава намагалася зменшити рівень незалежності іноземних колоністів і одночасно запобігти посиленню ролі територіальних громад, земств та інших місцевих і громадських організацій.

Уряд намагався відсторонити земства від впливу на роботу початкових шкіл і намагався передати їх у відання міністерства – Закон від 12 червня 1900 року «Про обмеження земського обкладання» заборонив щорічне збільшення земських зборів більш ніж на 3 %; міністерство підготувало проект «Наказу повітовим та губернським училищним радам», яким земства і міське самоврядування відсторонялися від турбот про освіту [303, с. 371].

Під впливом революційних подій 1905 року 27 серпня були опубліковані «Тимчасові правила про управління ВНЗ відомства Міністерства народної просвіти» (указ про автономію університетів). «Правила» надавали НЗ певну автономію щодо попечителів округів і міністерства. Радам поверталося право обрання ректорів та їх помічників, а факультетським зборам – деканів і секретарів. Ректор керував інспекцією свого закладу [474, с. 7-8].

У сфері освіти у Західній Україні у цей час продовжувалася політика полонізації. Наслідком її стало те, що серед українців Галичини та Буковини у 1913 році письменні складали 37,25 % (передостанній показник у державі; у сербо-хорватів – 35,48 %). У румунів цей показник становив 39 %, у поляків – 65 %, у німців – 96,32 %, у чехів – 96,6 %. Майже суцільно неписьменним був закарпатський регіон. Хоча український народ становив абсолютну більшість населення на своїх етнічних землях, йому до розвалу імперії доводилося боротися за утвердження права на національну освіту [620, с. 70-71].

Свої особливості мала організація сфери освіти у межах УНР та гетьманщини П.П. Скоропадського. Улітку 1917 року у Києві був утворений перший Український народний університет, тому що в діючому університеті не було українських філологів. Такі ж університети були відкриті у Миколаєві, Харкові, Одесі [598, с. 46]. У період гетьманату управління вищою освітою здійснювала комісія на чолі з В.І. Вернадським. Завдяки її роботі та фінансовій підтримці держави й зацікавлених організацій крім відкриття названого університету було засновано університети у Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Ялті, два факультети у Полтаві та педагогічний інститут у Сумах, інститути історії, мистецтва, археології у Києві. Були оголошені українськими Київський, Харківський, Одеський університети; засновано Київський інститут удосконалення лікарів, Українську академію мистецтв; утворено електротехнічні факультети у Київському, Миколаївському і Херсонському політехнічних інститутах, Одеському геофізичному інституті; здійснено фінансування будівництва сільськогосподарського інституту у Херсоні, ветеринарного у Харкові та ін. [253, с. 20].

Становище шкіл було важким, що й дало поштовх до негайного прийняття рішення про реорганізацію освіти. Протягом січня 1919 року Державний секретаріат освіти і віросповідання видав низку розпоряджень та обіжників стосовно реформування шкільництва та підготовки вчителів. Розпорядження Державного секретаріату освіти і віросповідання від 11 лютого 1919 року передбачало запровадження в усіх типах шкіл суттєві заходи щодо українізації. Умовами для надання дозволу на створення приватних шкіл було: керівник і педагогічний колектив мали бути громадянами УНР; організація школи мала відповідати організації державних шкіл; мала бути декларація з основними положеннями керівника і педагогічного колективу про свої обов'язки виконувати закони і розпорядження [79, с. 66].

13 лютого 1919 року було прийнято Закон «Про одержавлення українських шкіл», а 14 лютого – Закон «Про одержавлення

українських приватних гімназій і жіночих учительських семінарій», згідно з яким всі школи оголошувалися державними, а вчителі – державними службовцями, що надало вчителям певного статусу і пільг. 15 лютого Українська національна рада ухвалила резолюцію про влаштування для вчителів курсів українознавства, а уряд звернувся до вчителів Західної України, які тимчасово не працювали, повернутися до виконання своїх обов'язків [79, с. 67].

Важливим кроком, спрямованим на вивчення стану справ і накреслення нових планів у сфері освіти, став з'їзд викладачів середніх і вищих шкіл у Станіславі (березень 1919 року). Було визначено пріоритети в освіті: підготовка учнів не лише до університетських студій, а й до життя і праці; відмежування школи від одностороннього впливу держави, політичних партій та інших суспільних утворень. Для співпраці школи і сім'ї утворювалися батьківські комітети з дорадчими голосами [79, с. 67-68]. Таким чином, українська незалежна держава ухвалила законодавство, спрямоване на надання послуг у сфері освіти виключно державними НЗ та виключно українською мовою.

Одночасно свої перші акти у сфері освіти приймала радянська влада на території України. Так, 9 (22) листопада 1917 року було прийнято Декрет ВЦВК і РНК РРФСР про заснування Державної комісії з освіти, до складу якої увійшов Науковий відділ [92]. За цим актом справа загального керівництва народною освітою доручалася Установчим зборам, Державній комісії з народної освіти, представником якої був народний комісар. У складі Державної комісії передбачалося організувати 15 відділів, у т.ч. і Відділ автономних ВНЗ. Іншими словами, Декретом було визнано можливість діяльності ВНЗ на засадах автономії, а також, що Державна комісія з освіти «зовсім не є центральною владою, що керує навчальними та освітніми установами» [23, с. 28].

26 січня (8 лютого) 1918 року Народним комісаріатом з освіти було розроблено Положення до проекта мобілізації науки для потреб державного будівництва. Поряд з Науковим відділом у його складі

було утворено Відділ з мобілізації наукових сил на службу робітничій і селянській Росії [23, с. 29].

Перші засади правової політики у сфері регулювання науки і народної освіти визнавали можливість існування автономних ВНЗ, використання в якості джерел радянського права дореволюційних законопроектів. На відміну від інших радянських управлінських систем, що були дволанковими (Наркомат – місцеві органи), система Наркомату освіти була триланковою: Державна комісія – Наркомат освіти – відділи народної освіти [23, с. 32].

У грудні 1919 року В.І. Ленін підписав декрет «Про ліквідацію неписьменності серед населення», який передбачав, що все населення республіки віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати і писати, зобов'язане вчитися грамоті рідною чи російською мовою за бажанням [598, с. 46]. У березні 1920 року у Харкові відбулася перша всеукраїнська нарада з освіти, яка затвердила систему освіти Радянської України (дошкільні заклади, загальноосвітні школи, НЗ нижчої, середньої і вищої професійної освіти, різні культурно-освітні установи для дорослих) [619].

У 1920 році всі ВНЗ, і, передусім університети, було перетворено на інститути народної освіти [598, с. 47]. Чомусь університетську форму було віднесено до капіталістичного надлишку, не потрібного робочому класу. У 1920-х роках вважалося, що радянській державі достатньо мати певну кількість інститутів та технікумів, які готували фахівців з технічних спеціальностей.

На X з'їзді РКП(б) у 1921 році було визначено найближче завдання: «помочь трудовым массам невеликорусских народов догнать ушедшую вперед центральную Россию», зокрема, «развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке...» [230, с. 559; 619]. Для вирішення багатьох питань у сфері освіти було розроблено та ухвалено відповідний кодекс. Ініціатором кодифікації стало Політбюро ЦК КП(б)У, яке 23 червня 1922 року ухвалило рішення з цього питання. У НКО УСРР утворили допоміжні групи, які

працювали над проектом Кодексу законів про народну освіту [490, с. 25]. 22 листопада 1922 року цей Кодекс було затверджено. У ньому було визначено завдання та структуру органів народної освіти, завдання шкіл, середніх і вищих професійних НЗ [619]. Джерелами Кодексу стали акти ВУЦВК, РНК, НКО УСРР з питань освіти 1920-1922 років, а також Декларація НКО РРФСР про соціальне виховання дітей в УСРР 1920 року і частково Декларація 1918 року «Основні принципи єдиної трудової школи» [490, с. 25]. Вважаємо, що кодифікація такого широкого і різноманітного законодавства, що регулює ще більший пласт суспільних відносин, була виправданою у 20-х роках XX століття і є необхідною сьогодні.

Економічний хаос і криза 1921-1922 років привели заклади народної освіти до тяжкого стану. Вони були передані на місцеве забезпечення. А оскільки бюджет місцевих органів влади ще не зміцнів, то різко зменшилася шкільна мережа і контингент учнів. Так, якщо в 1914/1915 навчальному році в Україні (у сучасних кордонах) налічувалося 26069 загальноосвітніх шкіл, де навчалося 2670,3 тис. учнів, у т.ч. початкових шкіл – 25106 (2371,8 тис. учнів), то у 1920/1921 навчальному році було 21968 загальноосвітніх шкіл, де навчалося 2023,7 тис. учнів [560, с. 409].

За роки НЕПу, коли дещо поліпшилося економічне становище радянської держави загалом, поліпшилася і шкільна справа. З 1923 до 1926 року асигнування на освіту зросли майже в сім разів [485, с. 52]. Диверсифікація джерел фінансування сфери освіти є позитивною з точки зору необхідності економії коштів державного бюджету. Фінансування НЗ у доНЕПівський період місцевими органами влади було вимушеним і недостатньо ефективним. У випадку розгортання НЕПу можна було б прогнозувати появу значної кількості НЗ, утворених якщо не на основі різних форм власності, то принаймні у різних організаційно-правових формах. Вважаємо, що застосування загального принципу господарювання «забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання», передбаченого статтею 6 ГК України, у сфері

освіти мало б позитивний ефект і в минулому і сьогодні. Тому пізніше необхідно повернутися до розгляду цього питання.

При розгляді історичної ретроспективи слід також декілька слів присвятити специфічним місцям набуття освіти – місцям обмеження волі. Іще до 1917 року та одразу після приходу до влади більшовиків починаючи з 1918 року проходила дискусія відносно завдань кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, про зміст виправлення засудженого, про його межі, про роль освіти за ґратами. У XIX столітті у «Курсі тюрмознавства» професора І.Я. Фойницького, в «Основах тюремної справи», «Очерках тюрмознавства» С.В. Познишева, працях П.І. Люблінського та інших тодішніх авторів було досліджено питання виховання і навчання засуджених, методи впливу на них, ролі особистості педагога при вихованні тощо. А.Я. Герд розробив та апробував у 1871 році у С.-Петербурзі систему перевиховання, що будувалася на засадах співробітництва педагогів та засуджених [287, с. 70]. Питання надання освітніх та інших послуг засудженим, що виникло на рубежі XIX-XX століть, не облишило своєї актуальності і сьогодні.

Щось схоже було у правовому статусі дитячих виховних колоній у 1930-1960-ті роки: заклади закритого типу для бездоглядних дітей та підлітків, які вимагали особливих умов виховання і суворого педагогічного режиму. Туди направлялися малолітні віком від 11-ти до 17-ти років згідно з рішенням комісій у справах неповнолітніх або ухваленням суду [245, с. 144]. Створені дитячі виховні колонії були ще одним типовим спеціальним закладом радянського часу [245, с. 145]. Незважаючи на велику кількість завдань виховні колонії для неповнолітніх як в СРСР, так і в сучасній Україні не виправдали свого існування. Ані якісних знань, вмінь чи навичок більшості учнів вони не надали, ані повноцінним громадянином майже нікого не виховали.

Голандські кримінологи одну із причин зростання рецидивної злочинності неповнолітніх бачать у тому, що підліток, потрапивши до колонії, утримується у гарних умовах побуту та проживання, а

люди, розбалувані такою увагою суспільства до своєї персони, не надто намагаються принести йому користь і прагнуть знову потрапити у місця утримання, де їх безкоштовно нагодують, одягнуть і навіть розважать. Виникає питання: навіщо тоді працювати, якщо можна скоїти злочин і жити, як в санаторії ? [289, с. 11]. Слід погодитися з такими міркуваннями. Проте піднята проблема у більшій мірі стосується розвинених країн, у яких місця позбавлення волі обладнано згідно з усіма вимогами до захисту прав засуджених. В українських умовах багато суб'єктивних факторів визначають можливість отримання освітніх послуг у місцях позбавлення волі. Хоча за законодавством таке право у засуджених є. Причому НЗ та інші суб'єкти господарювання, що надають послуги у сфері освіти, переважну більшість послуг для ув'язнених надають безкоштовно. Отже, питання надання освітніх послуг у місцях позбавлення волі є складним і суперечливим, проте безумовно важливим. Пошук відповіді на нього розпочався у 1920-1930-ті роки в СРСР та потребує окремого спеціального дослідження. А наше дослідження потребує продовження розгляду еволюції освітнього законодавства у регіонах України у XX столітті.

У ті часи, коли в УРСР відбувалося становлення радянської системи освіти, у землях Західної України продовжувалася політика асиміляції українського населення у т.ч. і за допомогою НЗ. Часи від початку XX століття до кінця Другої Світової війни визначаються боротьбою українського населення Західної України за свої школи та ВНЗ.

Після окупації Галичини Польщею шкільництво на цих землях стало підпорядковуватися Міністерству віросповідань та освіти, хоч і продовжували діяти австрійські закони та інструкції. Польська влада внесла значні зміни в освіту не на користь українців. Якщо за Австро-Угорщини у 1911-1912 навчальному році у Східній Галичині налічувалося 2612 початкових шкіл з українською мовою навчання; у 1919 році на території Західної України було 3662 початкові школи, то вже у 1920-1921 навчальному році – лише 1930 [534, с. 126;

622, с. 34]; у 1925 році кількість українських шкіл становила 1055; у 1930 – 650, а в 1939 році їх залишилося 139 [622, с. 40].

Ще гірша ситуація була на українських землях Буковини та Бесарабії, що з 1918 по 1940 роки знаходилися у складі Румунії. Окупаційна влада переслідувала культурно-освітні установи українців на Буковині. Із 590 товариств, що були перед Першою світовою війною, у 1924 році залишилося тільки 14 [177, с. 950; 621, с. 6]. Політика румунського уряду призвела до того, що вже в 1927 році на Буковині не залишилося жодної української школи, були румунізовані гімназії, дві семінарії, закрито кафедру української мови й літератури у Чернівецькому університеті [621, с. 5-6].

Із введенням шкільного закону від 31 липня 1924 року, за яким польські й українські школи однієї місцевості об'єднувалися в утраквістичні, польською владою було взято курс на остаточну ліквідацію українських шкіл. За цим законом коли було 20 учнів, батьки яких бажали навчати дітей польською мовою, така школа ставала двомовною. Для відкриття шкіл з українською мовою навчання вимагалися декларації від батьків 150 учнів [622, с. 35-36]. Тобто у часи між 1920 та 1939 роками у Західній Україні питання про надання у сфері освіти додаткових освітніх та інших послуг не стояло. На першому плані були політичні та національні питання, пов'язані із необхідністю отримання освіти та одночасним збереженням рідної мови і національної ідентичності.

Шкільна система підпала зміні у 1932 році у зв'язку із впровадженням законів про шкільний устрій і про приватні школи і наукові та виховні заклади, які змінили систему організації і програми навчання загальних шкіл і середніх (школи загальні – 7-річні – 3-ох ступенів, 6-річні до цього часу середні школи поділено на 4-річні гімназії та 2-ох річні ліцеї), а також врегулювали систему освіти приватних НЗ, гарантувавши державній та освітній владі можливість їхнього контролю і нагляду за школами національних меншин [557].

У Чехословаччині у 20-30 роки XX століття успішно діяли десятки українських наукових установ, організацій, спілок і видавництв, ВНЗ. До цього доклала свої зусилля українська політична еміграція, чисельність якої у 20-х роках XX століття сягнула 50 тисяч осіб [561, с. 347]. Влада надала притулок і фінансову підтримку Українському вільному університету (1921 рік), заснованому М.С. Грушевським і М.Ю. Шаповалом, Українському високому педагогічному інститутові імені М.П. Драгоманова (1932-1933), Українській сільськогосподарській академії в Подєбрадах (1922-1935) тощо [618, с. 56].

Корінне населення вимагало будівництва нових шкіл, навчання рідною мовою, поліпшення підготовки народних учителів для національних шкіл Закарпаття. На знак протесту проти зволікань чеського уряду з будівництвом нових шкіл селяни гірських районів організували навчання своїх дітей під відкритим небом у «школах під дубом» [486, с. 47; 618, с. 56-57]. Зрозуміло, що майнова база таких «НЗ» була майже відсутня, проте знання отримувалися завдяки бажанню та свідомості учнів, чого, на жаль, сьогодні не вистачає.

Чехословацька влада здійснила певні новації та провела велику роботу з метою підвищення освітнього рівня населення Підкарпатської Русі, де до кінця угорського панування налічувалося 60 % неписьменних. Хоча шкільна повинність поширювалася й на дітей Підкарпатської Русі (від 6 до 14 років), але багато з них не могли через різні причини відвідувати школу, головно в тих районах, де населення жило віддаленими хуторами. Спостерігалася активна діяльність місцевого населення через культурні товариства, зокрема такі, як «Просвіта», русофільське Товариство імені О. Духновича, театральні трупи і хори. До становлення української освіти активно долучилися «Педагогічне Товариство Підкарпатської Руси» та «Школьная помощь» [618, с. 58-59]. Ініціатором таких дій української місцевої влади був А.І. Волошин [618, с. 60-61]. Отже, як і в землях, окупованих Польщею, у землях, окупованих Чехословаччиною, на перший план вийшло питання отримання освіти рідною мовою. У

цьому плані ситуація була дещо кращою, ніж у Польщі. Майнова основа господарювання українських НЗ була на низькому рівні. А тому їх діяльність була можливою завдяки бажанню і пожертвам окремих осіб.

В УСРР після згортання НЕПу й посилення індустріалізації та колективізації одночасно зменшувалася кількість учнів у селах, проте збільшувалася кількість ВНЗ у великих містах. 27 грудня 1930 року було видано постанову Ради народних комісарів УСРР «Про реорганізацію вишів, втишів і технікумів», в якій наказувалося на базі Вінницького фармтехнікуму організувати Вінницький фармацевтичний інститут, а на базі Київського – Київський фармацевтичний інститут. Реорганізацію технікумів планувалося закінчити до 1 січня 1931 року. В УСРР налічувалося 42 інститути та 109 технікумів. А після реорганізації кількість ВНЗ становила 155 інститутів, технікумів – 768, але вони вже вважалися середніми НЗ [539]. С.В. Тарнавська показала зміну кількості НЗ за один календарний рік за спеціальностями.

Таблиця 1.1.

Мережа інститутів та технікумів у 1930-1931 рр.

НЗ	**Кількість інститутів**		**Кількість технікумів**	
	01.01.1930 року	01.01.1931 року	01.01.1930 року	01.01.1931 року
Індустріально-технічні	6	66	45	296
Соціально-економічні	4	14	1	87
Сільсько-господарські	9	20	13	240
Педагогічні	13	37	43	60
Художні і музично-театральні	5	7	3	27
Медичні	5	11	4	58
Усього	**42**	**155**	**109**	**768**

Складено за даними [539].

Проте позитиви більшою мірою стосувалися великих міст. У сільській місцевості протягом 1932-1933 років кількість учнів зменшилася. Жахливі факти наводить В.І. Марочко, який наголошує, що у 1932/33 навчальному році, враховуючи дані райвідділів, школи відвідувало 50 % дітей, особливо в селах; загальна цифра «відсіювання» учнів на час голодомору – 2,5 млн. осіб [297, с. 53; 619]. Навіть ті школярі, які вціліли в часи голодомору, не поспішали до школи, а йшли працювати у поле. У містах у 1933 році відбулося відновлення університетської освіти. Університети почали функціонувати у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську. На 1937 рік у республіці було сформовано стабільну мережу зі 123 ВНЗ [598, с. 47].

Після об'єднання Західної України з УРСР у 1939 році відразу 30 вересня наркомат освіти УРСР подав доповідну записку ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР про реорганізацію системи освіти у Західній Україні [272, с. 86]. А вже 3 листопада 1939 року колегія наркомату освіти республіки, заслухавши і обговоривши доповіді про реорганізацію системи освіти та про організацію навчання у школах та ВНЗ Західної України, постановила:

«…Відповідно до намічених заходів управлінням та відділам скласти проект інструкції про порядок реорганізації окремих типів шкіл, спеціальних шкіл, дитсадків, дитбудинків, хат-читалень, клубів, музеїв, шкіл ліквідації неписьменності і малописьменності, шкіл освіти дорослих, палаців піонерів, будинків художнього виховання, бібліотек тощо… Управлінню підприємств НКО вжити заходів до забезпечення шкіл та установ системи народної освіти навчальними приладдями» [252, с. 62-63; 623, с. 6-7].

У першому півріччі 1939/1940 навчального року школи працювали за перехідними програмами, з 11 січня 1940 року перейшли на програму радянської школи, а до березня 1940 року було завершено реорганізацію системи освіти на радянських засадах [623, с. 7]. До початку 1940/1941 навчального року було реорганізовано систему народної освіти на Північній Буковині.

Організовуючи українські педагогічні, фельдшерсько-акушерські школи, музучилища, учительський інститут, реорганізовуючи румунський університет, перевівши 406 шкіл на українську мову викладання, відкривши будівельний і кооперативний технікуми, влада набувала авторитету. Кількість учнів у школах порівняно з 1939/40 навчальним роком збільшилася майже удвічі. Було скасовано платність навчання [621, с. 10].

Під час Другої світової війни при окупації Угорщиною Закарпаття закривалися українські школи; з 7 гімназій 5 було переведено на угорську мову (в 1939 році у «русинських» гімназіях навчалося 2407 учнів, а в 1942 році – 1743 і процес скорочення тривав). Наприкінці 1939 року з 430 народних шкіл 320 було переведено на угорську мову. Кількість учнів у школах скоротилася [618, с. 61]. Аналогічне відбувалося і на землях, захоплених Румунією.

Під час Великої Вітчизняної війни окупаційна німецька адміністрація діяла в різних областях України у середньому від двох до трьох років. У цей час також функціонували школи і ВНЗ, наукові і дослідницькі установи. Проте радянські та вітчизняні історики і юристи не вельми активно досліджують ці питання. Радянською владою на початку війни НЗ евакуйовувалися на Урал, у Сибір, Кавказ або Середню Азію; відновлювали роботу і готували фахівців. Наприклад, Запорізький машинобудівний інститут у серпні 1941 року було евакуйовано у Барнаул Алтайського краю, де у 1943 році відбувся перший у воєнний період випуск студентів. А у березні 1944 року інститут повернувся до Запоріжжя [313, с. 60].

У післявоєнний період в Україні швидко було відновлено освітню галузь, значно зміцнено ВНЗ. Так, у системі ВНЗ Мінвузу УРСР у 1966 році обсяг наукових досліджень в усіх ВНЗ України з 1956 року збільшився у 12 разів [598, с. 47]. НЗ працювали за усталеною системою, фінансувалися державою. Існував тісний зв’язок між НЗ та виробництвом у межах ПТО та вищої освіти. НЗ готували фахівців у кількості, потрібній народному господарству.

Учні ПТУ та технікумів відправлялися на практику до колгоспів, заводів та фабрик, де виконували функції різноробів або професійних працівників та отримували заробітну платню, яка була нижчою від зарплати постійних працівників. Усі випускники ВНЗ отримували місце роботи у державних підприємствах, установах та організаціях. Могла здійснюватися підготовка фахівців для підприємств на основі договору між ними та ВНЗ з оплатою навчання. Хоча обидва суб'єкти господарювання (НЗ та підприємство) знаходилися у державній власності.

У 1960-1980-ті роки у СРСР кожні п'ять років вищими органами влади приймалися постанови, пов'язані з регулюванням діяльності вищої школи, де якість освіти та підготовки фахівців були ключовими категоріями державної освітньої політики. Обговорювалися проблеми адаптивності спеціалістів, їх спроможності до самовдосконалення протягом розвитку кар'єри [81, с. 22].

У зв'язку із прийняттям 19 липня 1973 року Основ законодавства Союзу РСР про народну освіту [375] почали ставитися питання відносно самостійності галузі законодавства або права у сфері освіти. Так, Г.А. Дорохова вважала, що незважаючи на регулювання відносин у сфері освіти адміністративно-правовими нормами вони не мають управлінського характеру, а отже, не можуть регулюватися методами адміністративного права... [169, с. 37; 8, с. 53-54]. У праві СРСР була помітна комплексність правовідносин у сфері освіти.

У колишньому СРСР економічний зв'язок вищої школи з виробництвом здійснювався у навчально-науково-виробничих об'єднаннях, які спільно створювали ВНЗ і підприємства народного господарства на договірних засадах. Однак у завершеному виді проблему врегулювання відносин між ВНЗ і підприємствами розв'язано не було [409]. А з початком «перебудови» (середина 80-х років) ця інфраструктура почала руйнуватися [270, с. 82]. Багато правильних рішень у галузі освіти було прийнято у 1985-1990 роках.

Проте вони залишилися на папері. Отримання Україною незалежності, розпад СРСР змінили подальший процес реформування всієї сфери освіти [598, с. 47].

У світі у 1980-х роках сформувалася тенденція розвитку, яка свідчила, що місце та роль будь-якої країни в розподілі праці на міжнародних ринках, її конкурентоспроможність в оборонній галузі та галузі прогресивних технологій залежать від якості підготовки фахівців та умов, які країна створює для прояву та реалізації інтелектуального потенціалу науковців [266, с. 227].

Після здобуття незалежності було сформовано законодавчу базу, що регулює діяльність у сфері освіти, створено НЗ різних форм власності, які отримали право надавати освітні послуги, у т.ч. й оплатні. Зараз слід визначити основні етапи генезису законодавства про освіту та власне розвитку самих НЗ і сфери освіти в Україні та зробити прогноз на майбутній розвиток.

Спроби виділення таких етапів робилися вітчизняними вченими. Так, М.О. Тимошенко історію становлення та розвитку законодавства України про вищу освіту характеризує шляхом періодизації її на наступні етапи: I) етап «пострадянського» розвитку законодавства України; II) етап зародження вітчизняного законодавства у сфері вищої освіти (кінець 1991 – 1995 роки); III) етап стабілізації законодавчої бази у сфері вищої освіти (1996 – 2000 роки); IV) етап вдосконалення законодавчої бази у сфері вищої освіти (початок XXI століття – до сьогодні) [548, с. 236-239]. У наведеній періодизації береться лише законодавство про вищу освіту і лише законодавство незалежної України. М.О. Тимошенко виділяє чотири етапи пострадянського розвитку, нами виділяється два етапи, проте більше уваги приділяється попереднім етапам.

Окремими вітчизняними вченими, як на нашу думку, періодизація проводиться з укрупненням самих етапів або періодів. Так, М.Н. Курко одним етапом розвитку ВНЗ у світі покриває часи після закінчення Другої світової війни до початку 90-х років минулого століття. Розпад колоніальної системи сприяв значному

посиленню міжнародної мобільності студентів із колишніх колоній [255, с. 117]. Нині, на його думку, триває якісно новий етап інтернаціоналізації вищої школи та її глобалізації, за якого масове поширення освіти розглядається як гарантія конкурентоспроможності держави в новій глобальній економіці [255, с. 117]. Як бачимо, М.Н. Курко, як і попередній вчений, проводить періодизацію законодавства про ВНЗ. Проте з наведеними періодами можна погодитися. Слід тільки більше уваги приділити періодизації попередніх етапів становлення законодавства у сфері освіти.

Отже, правовий режим законодавства про надання послуг у сфері освіти та правовий статус українських НЗ формувався протягом століть. За цей час змінилося кілька історико-правових етапів досліджуваного процесу. Кожен етап відрізнявся характерними елементами у правовому статусі та режимі.

Першим можна вважати етап від появи перших НЗ при церквах і монастирях за часів князів Київської Русі до XIV–XV століття. Період збігся у часі з появою перших ВНЗ у Західній Європі. В українських землях НЗ формували суспільну думку, мораль, культуру, визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку держави. НЗ цього періоду залежали від владних світських та церковних осіб, уся діяльність НЗ залежала від їх думки.

Другий етап тривав у козацьку епоху. У цей час утворювалися і діяли НЗ середнього типу – братські школи та бурси. Ці НЗ залежали від фінансування з боку суспільних об’єднань – братств, Війська Запорізького, меценатів; діяли на власний розсуд; надавали послуги з вивчення гуманітарних і точних наук.

Третій етап припадає на XVII – XVIII століття. У цей час з’являлися НЗ, аналогічні західноєвропейським університетам, що мали визначену структуру та компетенцію управлінських органів, можливість самостійно використовувати грошові кошти і майно, вступати у договірні відносини.

Четвертий етап (перша половина XIX століття) передбачав існування ВНЗ сучасного типу. Їх правовий статус визначався

найвищою державною владою. Вони мали автономію від держави, їх органи поділялися за функціональною ознакою, діяли як самостійні суб'єкти господарювання, мали обсяг компетенції й особливості управління, фінансування та відповідальності, аналогічні сучасним державним ВНЗ III-IV рівнів акредитації.

П'ятий етап становлення правового статусу НЗ та правового режиму їх діяльності в Україні проходив у другій половині XIX століття. У цей час було підпорядковано університети генерал-губернаторам; проведено шкільну реформу 1860-1864 років; розділено НЗ на державні і недержавні. НЗ отримали можливість брати гроші за надання систематичних освітніх послуг, право присвоювати наукові ступені. Недержавні НЗ поділялися на неурядові та приватні. Усі НЗ субсидувалися державою. Неурядові створювалися у формі некомерційних установ; приватні НЗ створювалися як комерційні організації.

Шостий етап (від початку XX століття до 1917 року) передбачав щорічне утворення нових НЗ різного рівня. Законодавство спрямовувалося на послаблення ролі земств та громадських організацій в освітній сфері, а з іншого боку – на демократизацію освітньої системи, автономізацію НЗ. Початок XX століття позначився пошуком більш ефективних форм організації управління освітньою галуззю. Однак уже тоді загальна освіта була обов'язковою, плата за надання послуг з отримання вищої освіти була нижчою від європейських аналогів, якість освітніх послуг постійно зростала. Правовий статус НЗ був ідентичним сучасному. НЗ мали широкі повноваження і свободу своєї діяльності. Наявність некомерційних і комерційних НЗ одночасно є доцільним для дослідження питань щодо можливості використання сьогодні.

Сьомий етап тривав за часів першої незалежної української держави – УНР та гетьманщини П.П. Скоропадського з 1917 по 1920 роки. У цей час утворювалися нові НЗ, викладання переводилося на українську мову, існуючі НЗ націоналізувалися, на утримання НЗ виділялося бюджетне фінансування.

Восьмий етап, що тривав від 1920 року до початку Другої Світової війни можна розглядати з двох боків: на території УРСР відбувалося відновлення сфери освіти, відкриття у 1930-х роках нових ВНЗ, що готували фахівців для промисловості; у Західній Україні продовжувалася боротьба за українську мову викладання, права місцевого населення, фінансування навчання здійснювалося за рахунок коштів окремих громадян, суспільних та інших організацій.

Дев'ятий етап тривав від початку Другої Світової до початку Великої вітчизняної війни. Цей етап визначався приєднанням Західної України до УРСР та уніфікацією системи освіти на всій території України; навчання переведено на українську мову, держава поклала на себе фінансування сфери освіти.

Десятий етап тривав протягом Великої вітчизняної війни. Сфера освіти на окупованих територіях у ці часи є малодослідженою радянськими та українськими вченими. Значна частина інформації має ступінь державної таємниці. У цей час німецька окупаційна влада виявляла студентів, які не змогли через початок війни закінчити навчання, та колишніх викладачів ВНЗ, які через різні причини не евакуювалися. Багато хто з них не відмовлявся від співпраці з новою владою. Були відновлені ВНЗ, які прискореними темпами довчили фахівців для сільського господарства, вугільної та металургійної промисловості, медицини і працевлаштували їх виходячи з потреб німецької військової економіки. Більшість шкіл не працювала. У тих, що відкривалися, головними дисциплінами були німецька мова та початкова арифметика. Фінансування сфери освіти організовувалося німецькою окупаційною владою.

Одинадцятим етапом покривається час із кінця Великої вітчизняної війни до отримання Україною незалежності. За цей період було сформовано найкращі традиції радянської системи освіти. Формально ВНЗ мали суверенітет, проте фінансувалися державою. Позитивом цього етапу є ефективне державне фінансування і тісний зв'язок між НЗ (особливо технічного

спрямування) та підприємствами, установами, організаціями - майбутніми роботодавцями.

Дванадцятим етапом охоплюються 1990-ті роки. У цей час проходило формування українського законодавства, яким регулюється діяльність з надання послуг у сфері освіти. З цих років, на думку Д.І. Дзвінчука, освіта стала невід'ємною складовою економіки, від розвитку якої залежить розвиток інших секторів. Сукупність цих факторів свідчить, що розвиток освіти є вирішальною умовою стабільного економічного росту, що світ стає суспільством знань, бо знання визначають розвиток усіх галузей виробництва [161, с. 26-27]. Виникла велика кількість НЗ, заснованих на різних формах власності. НЗ отримали можливість надавати значну кількість додаткових освітніх та інших послуг.

Зараз триває тринадцятий умовний етап становлення правового статусу НЗ та правового режиму їх діяльності в Україні. Він розпочався на рубежі 1999 та 2000 років і передбачає перехід вітчизняної сфери освіти до Болонського процесу та діяльність сучасних НЗ в умовах глобалізації. 19 червня 1999 року міністрами освіти 29 європейських країн у м. Болоньї було підписано Декларацію про утворення єдиного європейського простору вищої освіти [648]. Почався «Болонський процес» як відповідь на виклики глобалізації, на потреби спільного подолання проблем світового розвитку. РФ приєдналася до Болонської декларації у 2003 році. У зв'язку із цим російський дослідник А.В. Іванов вважає, що тепер належить радикально змінити російську вищу освіту, а відповідно, і її принципи [194, с. 102]. Слід сказати, що те саме необхідно й Україні. Болонська система має на меті уніфікацію навчального процесу у різних країнах з тим, щоб дипломи цих країн взаємно визнавалися.

Однак умови, які прагнуть створити ініціатори Болонського процесу, дуже схожі на реалії, властиві освітньому просторові США та які свого часу існували на теренах СРСР, лише з тією різницею, що УРСР входила до СРСР, а Україна до ЄС в найближчій перспективі не ввійде; передовий досвід українських педагогів і науковців

визнавався та впроваджувався на теренах СРСР, а ЄС пропонує свій; ВНЗ УРСР виконували державне замовлення з урахуванням потреб власного ринку праці, а українським ВНЗ пропонують орієнтуватися на європейський [487, с. 173]. Тому М.Н. Курко прогнозує, що для України культурна глобалізація вищої школи матиме, ймовірно, такі наслідки: 1) популяризація глобальних мультикультурних цінностей; 2) посилення світового домінування євроатлантичної культури; 3) поява зарубіжних освітніх провайдерів на території національних держав; 4) втрата національної культури й ідентичності [255, с. 119]. Як бачимо з цього прогнозу, глобалізація у сфері освіти призведе до негативних наслідків. Знання і культура будуть уніфікуватися, руйнуючи кордони між країнами і націями. У зв'язку із цим у сфері освіти все одно слід інтегруватися у міжнародний освітній простір, при цьому максимально зберігаючи позитивні власні здобутки. З іншого боку, поглиблення світогосподарських зв'язків в умовах глобалізації призведе до посилення конкуренції і як наслідок, до підвищення якості послуг. Н. Внукова бачить перспективу розвитку ВНЗ в умовах глобалізації, яка передбачає: орієнтацію на ринок праці; забезпечення найкращих засобів та умов праці; наявність кваліфікованих наукових кадрів; актуальність змісту навчальних програм; трансформацію результатів досліджень у зміст навчання; партнерські відносини наукового та адміністративного персоналу [61, с. 29].

На визначення напрямів розвитку господарсько-правового забезпечення сучасної економіки безпосередньо впливають об'єктивні інтеграційні процеси, що є наслідком світової глобалізації, а також процеси зближення романо-германської та англо-саксонської правових родин. Україна не може і не повинна залишатися осторонь від загальносвітових економічних закономірностей. Тому її законодавство має відповідати світовим демократичним засадам. Це стосується і господарського законодавства, яким визначаються «правила гри» в економіці. І не в останню чергу це стосується законодавства, що регулює діяльність у сфері освіти. Процеси

інтеграції не повинні іти в розріз із власними історико-правовими традиціями і надбаннями.

Освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності, утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями [591, с. 130]. Тому у першу чергу, законодавство повинно спрямовуватися на захист національних знань, умінь і традицій. А законодавство, спрямоване на інтеграцію із європейським та світовим простором, в умовах глобалізації сформується автоматично. Необхідно лише відслідковувати й контролювати його якість.

Значне поліпшення якості освіти за рахунок удосконалення її методико-матеріальної забезпеченості є одним із завдань глобалізації. В XXI столітті відбувається поступовий перехід від репродуктивної освіти до освіти інноваційного типу зі збереженням української культурно-історичної традиції. ВНЗ повинні виступати в цьому як суб'єкти формування освітнього простору, тому що в подальшому у межах «Європейського простору вищої освіти» буде підвищуватися їх відповідальність за якість вищої освіти [61, с. 34].

На сьогодні рівень освіти населення в Україні є одним з найвищих серед країн Центральної та Східної Європи. Так, валовий показник охоплення навчанням у 2003 році в Україні становив 79,6 % (для порівняння: в середньому у світі – 65 %, у країнах, які розвиваються – 61 %, високорозвинених країнах – 94 %, у країнах Східної Європи та СНД – 77 %) [598, с. 48]. Достатньо високий рівень освіченості населення є наслідком роботи за радянською системою освіти. А відставання від високорозвинених країн скоріше за все викликане часами економічної кризи, що тривають дотепер.

Підвищення рівня освіченості до рівня провідних країн світу, на думку М.Н. Курка, є єдиним реальним способом компенсації втрат трудових ресурсів України та підвищення їх якості [266, с. 227]. На сьогодні це важливе, проте складне завдання. Сфера освіти може як

сприяти розвитку держави, так і гальмувати його. Результат залежить від багатьох факторів. У першу чергу – від якості фахівців, що надають послуги у сфері освіти, та від кількості інвестицій.

Проблема розвитку освіти, вкладення інвестицій в людський капітал є актуальною не лише для України, а й усього глобалізованого світу. Освіта відіграє вирішальну роль у створенні самодостатнього розвиненого соціокультурного суспільства. Саме освіта є з'єднуючим чинником минулого з майбутнім, що забезпечує перехід до наступного рівня знань, навиків, моральних норм суспільства, професійних та інтелектуальних здібностей. У зв'язку із цим освіта за суттю своєю не може бути вузьконаціональною. Але за формою, ідеологічним спрямуванням, організацією взаємодії суб'єктів освітні структури, як правило, мають національну специфіку. У сучасному світі на таку специфіку частково накладаються й міжнаціональні ознаки, реалізуючи вимоги інтеграції загальнозначимих для світового співтовариства принципів. Крім того, за сучасних умов простежується чітка тенденція до усвідомлення глобальних проблем у суспільствах, які є заможними, і навпаки, не доходить черга до їх вирішення в бідних суспільствах [528, с. 273].

У зв'язку із визначеним у підрозділі можемо прогнозувати підвищення питомої ваги послуг, що є уніфікованими у межах більшості країн світу і спрямовані на надання уніфікованих загальних стереотипних знань. Одночасно із цим будуть утворюватися НЗ, спрямовані на надання послуг із передачі знань та досвіду окремих країн та націй. У таких суперечностях буде розвиватися й українське законодавство. З одного боку, набуде розвитку законодавство, спрямоване на запровадження Болонської системи навчання та інших міжнаціональних систем, що виникатимуть у майбутньому; з іншого – законодавство, спрямоване на охорону національних досягнень у сфері освіти.

Визначення закономірностей розвитку законодавства та пропозиція напрямів його вдосконалення можливі через відповідний аналіз.

1.3. Нормативно-правове регулювання діяльності з надання послуг у сфері освіти

Законодавство, що регулює освітню діяльність, має комплексний зміст. Через складність і багатогранність правовідносин у сфері надання освітніх послуг останні регулюються актами різногалузевого законодавства. Через специфіку предмета наше дослідження більшою мірою буде стосуватися розгляду актів господарського законодавства.

Конституція України містить кілька норм, що стосуються правового регулювання освітньої діяльності. Так, стаття 53 надає усім громадянам України право на освіту і передбачає обов'язок отримати повну загальну середню освіту. Частина перша цієї статті покладає на державу зобов'язання з надання освіти. Частина друга визначає, що не всі громадяни зможуть безоплатно здобувати вищу освіту у державних і комунальних НЗ, а лише ті, хто пройде конкурс [234]. Отже, нормами самої Конституції України вже передбачено певні зобов'язання державних і комунальних НЗ, а також публічні зобов'язання таких закладів надавати освітні послуги усім, хто пройде конкурс.

Також визначається, що громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних НЗ або через національні культурні товариства [234]. Тобто тут Конституція прямо називає ще один вид суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги.

Пунктом 3 статті 116 Конституції України визначається, що КМУ забезпечує проведення політики у сфері освіти, а пункт 6 статті 92 передбачає, що виключно законами України визначаються засади регулювання освіти [234].

Названі норми Конституції України важливі з точки зору визначення відповідності їм спеціального законодавства у сфері освіти, оскільки висловлюються думки, що освітнє законодавство загалом характеризується низкою системних недоліків, серед яких: 1) невідповідність Конституції України та принципу верховенства права; 2) внутрішньою суперечливістю правових норм; 3) неповнотою правового регулювання [575, с. 73]. Вважаємо такі судження перебільшеними. Однак освітнє законодавство вимагає свого дослідження та певного коригування.

Серед законів України виділяються загальні закони. ГК України як акт загального законодавства не містить окремих норм, які б регулювали виключно господарську діяльність у сфері надання освітніх послуг. Проте з пункту 2 статті 69 випливає, що підприємство може мати власні НЗ: «Підприємство забезпечує підготовку кваліфікованих робітників та спеціалістів, їх економічне і професійне навчання як *у власних НЗ*, так і в інших НЗ за відповідними угодами. Підприємство надає пільги відповідно до закону своїм працівникам, які навчаються без відриву від виробництва» (виділення наше – Б.Д.) [78]. У пункті 2 статті 103 ГК України передбачено, що серед іншого правління виробничого кооперативу вирішує питання навчання членів кооперативу [78]. У пункті 2 статті 370 ГК України передбачено зобов'язання правоволодільця за договором комерційної концесії надавати користувачеві постійне технічне та консультативне сприяння, включаючи сприяння у навчанні та підвищенні кваліфікації працівників [78].

Главу 63 ЦК України присвячено договорам про надання послуг. Серед них виділяються договори на надання послуг зв'язку, медичних, ветеринарних, аудиторських, консультаційних, інформаційних послуг, з навчання, туристичного обслуговування. Але прямо у цій главі вони не називаються [580].

Більше того, в Україні та інших державах продовжується тенденція до регулювання ЦК України лише тих відносин, що є його предметом, – тих, що базуються на засадах рівності та опосередковують приватні інтереси. А тому питання діяльності НЗ повинні у меншій мірі регулюватися цим актом на користь актів господарського законодавства, які у більшій мірі опосередковують публічні інтереси. З цього приводу В.К. Мамутов вказує, що багатьом юристам стало зрозуміло, що спроби вирішення економічних проблем із позицій приватноправової концепції не увінчалися успіхом, оскільки ця концепція неадекватна сучасній економіці [290, с. 93].

Серед актів спеціального законодавства вищу юридичну силу мають закони України: «Про освіту» від 23 травня 1991 року № 1060-XII [455]; «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 року № 103/98-ВР [463]; «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 року № 651-XIV [423]; «Про позашкільну освіту» від 22 червня 2000 року № 1841-III [458]; «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 року № 2628-III [420]; «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 року № 2984-III [414]. Також надання послуг у сфері освіти регулюється законами України: «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 року № 1977-XII [449]; «Про наукову і науково-технічну експертизу» від 10 лютого 1995 року № 51/95-ВР [450]; «Про пріоритетні напрями розвитку науки та техніки» від 11 липня 2001 року № 1977-XII [461].

До підзаконних НПА у сфері регулювання надання послуг у сфері освіти належать Укази Президента України: «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні» від 12 вересня 1995 року № 832/95 [456]; «Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів» від 23 січня 1996 року № 77/96 [443]; «Про основні напрями реформування професійно-технічної освіти» від 8 травня 1996 року № 322/96 [457]; «Про заходи щодо поліпшення

функціонування та розвитку загальної середньої освіти» від 2 червня 1998 року № 580/98 [442]; «Програма інтеграції України до Європейського Союзу», схвалена Указом Президента України від 14 вересня 2000 року № 1072/2000 [473]; «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики» від 29 березня 2001 року № 221/2001 [419]; «Про Національну програму правової освіти населення» від 18 жовтня 2001 року № 992/2001 [451]; «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя» від 15 березня 2002 року № 258/2002 [452]; «Про затвердження Національної доктрини розвитку освіти» від 17 квітня 2002 року № 347/2002 [425]; «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» від 4 липня 2005 року № 1013/2005 [453]; «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні» від 20 березня 2008 року № 244/2008 [418]; «Про забезпечення подальшого розвитку вищої освіти в Україні» від 25 вересня 2008 року № 857/2008 [422]; «Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України» від 8 квітня 2011 року № 410/2011 [430] та ін.

Значний обсяг компетенції із регулювання відносин у сфері освіти має КМУ. А власне компетенція визначається у статтях 2, 19 та 20 відповідного Закону України «Про КМУ» [444-1]. Серед великої кількості постанов КМУ, які регулюють діяльність із надання послуг у сфері освіти, можна виділити наступні: «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»)» від 3 листопада 1993 року № 896 [416]; «Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів» від 5 квітня 1994 року № 228 [459]; «Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад» від 5 вересня 1996 року № 1074 [428]; «Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)» від 20 січня 1998 року № 65 [431]; «Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг» від 8 серпня

2007 року № 1019 [447]; «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності» від 27 серпня 2010 року № 796 [426]; «Про затвердження Порядку надання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти» від 16 червня 2003 року № 916 [433] та ін.; розпорядження КМУ «Про схвалення плану заходів, спрямованих на задоволення потреби ринку праці у кваліфікованих робітничих кадрах» від 17 жовтня 2007 року № 886-р [468]...

До спеціальних НПА належать акти (у першу чергу, накази) МОН України: «Про затвердження Типового договору про надання, підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації або про надання додаткових освітніх послуг навчальними закладами» від 11 березня 2002 року № 183 [436]; «Про затвердження Ліцензійних умов надання освітніх послуг у сфері вищої освіти» від 24 грудня 2003 року № 847 «Ліцензійні умови надання освітніх послуг у сфері вищої освіти» [280]; «Про затвердження Тимчасового положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців» від 23 січня 2004 року № 48 [435]; «Про затвердження Програми проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації» від 23 січня 2004 року № 49 [434]; «Особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу в умовах кредитно-модульного навчання» від 20 жовтня 2004 року № 812 [376]; «Про затвердження типового положення про юридичну клініку» від 3 серпня 2006 року № 592 [439]. Відповідно до цього Наказу ректори ВНЗ «зобов'язані» забезпечити створення та функціонування юридичних клінік. Як вірно вказує В.М. Кравчук, така постановка питання зводить нанівець суть юридичної клініки як добровільного і самоврядного «формування, яке створюється для правозахисної і правопросвітницької діяльності». Юридична клініка

має організовуватися, а не нав'язуватися в примусовому порядку як щось загальнообов'язкове [241, с. 433]. Слід сказати, що це не єдина суперечність у сучасній системі освіти.

Названі та інші акти спрямовані на забезпечення надання НЗ максимально якісних послуг у сфері освіти. Слід погодитися із вітчизняними вченими, що норми законодавства про освіту спрямовані не лише на сприяння підготовці спеціалістів у певній сфері чи галузі господарства, а й на виховання свідомого громадянина [491, с. 134]. Про це говорить стаття 51 Закону України «Про вищу освіту» [414] і стаття 49 положення про державний ВНЗ [428].

Проте глобалізована сучасність призводить до постійних змін законодавства, що визначає правила надання послуг у сфері освіти. Протягом останніх 20-ти років набрала чинності значна кількість НПА, а багато інших актів припинили своє існування. Постійні реформування призводять до внесення численних змін до проектів, які ще не стали законами. При цьому якщо більшість вчених позитивно характеризують чинне законодавство, пропонуючи його коригування, то законодавець пропонує замінити основні НПА. Так, кілька років триває дискусія відносно нової редакції Закону України «Про вищу освіту». Більшість освітян та науковців бажають стабільності у сфері освіти. Через це багато хто з них негативно ставиться до нововведень. Проте і нововведення не завжди призводять до поліпшень.

Як вказує О.Ф. Долженков і В.О. Меркулова останній варіант проекту Закону України «Про вищу освіту» містить досить суттєві зміни змісту Закону. На відміну від чинної редакції статті 6 Закону «Про вищу освіту», що містила визначення структури освітнього (неповна вища освіта, базова вища освіта, повна вища освіта) та ОКР (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр), проект містить у частині 1 статті 6 лише структуру ОКР та освітньо-наукових рівнів

вищої освіти (молодший спеціаліст, бакалавр, магістр, доктор філософії) [415; 164, с. 265].

Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту», на думку О.Х. Юлдашева, «...рясніє лише редакційними змінами до існуючого Закону, підчас далеко не кращими. Серед відносно змістовних змін – започаткування «автономії університетів», введення такої формальної ознаки належності до «Європейського простору вищої освіти», як «доктор філософії» тощо. А де ж нові, потужні механізми, які потенційно були б спроможні привести до революційних зрушень? Університетам потрібна автономія (а під нею у нас розуміють вихід з під контролю МОН України), але ж сподівання на те, що надання її дозволить вирішити проблеми інтелектуалізації нації, створення суспільства знань – наївні, марні. Щодо змін до порядку атестації наукових кадрів, введення замість існуючих наукових ступенів ступеня «доктора філософії», то результатом цього може бути лише руйнування державної системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Точно так, як ми вже нареформували (практично зруйнували) систему управління (планування) у сфері народного господарства, судову систему, «добиваємо» прокуратуру та багато що інше» [614, с. 275-276]. Якщо О.Х. Юлдашев не підтримує виключення наявних ОКР та запровадження нових, то М.О. Тимошенко пропонує зворотнє – ввести систему освітньо-наукового рівня доктора філософії та виключити рівень спеціаліста з переліку ОКР [547, с. 180]. Якщо з першою частиною викладеної думки можна було б погодитися, то відносно виключення рівня спеціаліста слід висловити незгоду. Тим більше це є невірним, оскільки Болонська система прямо не вимагає скасування наявних у нас ОКР [648]. Наприклад, у РФ у зв’язку з переходом до Болонської системи пропонується заміна освітнього цензу чотирма освітніми рівнями: бакалаврат, що передбачає прикладну підготовку; магістратура – академічну; спеціаліст – поєднання прикладної та

академічної. Науково-педагогічна підготовка належить до післявузівської освіти у формі аспірантури (ад'юнктури) і докторантури [229, с. 117]. Залишається тільки здогадуватися чому так категорично пропонується скасувати ОКР «спеціаліст» в Україні.

Стосовно університетської автономії Постановою ВР України «Про рекомендації парламентських слухань «Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні» від 4 червня 2004 року № 1755-IV було розширено автономію та права ВНЗ на здійснення фінансово-господарської діяльності ВНЗ, шляхом створення умов для удосконалення механізмів фінансування, розподілу доходів та розширення їх прав у самостійному веденні економічної діяльності [466; 599, с. 470]. Це виглядає позитивом. Проте автономії багато не буває. НЗ потребують подальшого розширення прав та самостійності.

Одночасно з поширенням автономії ВНЗ пропонується підвищувати відповідальність державних органів, що здійснюють управління та регулювання у сфері освіти. Так, у науковій літературі вказується, що наявні нормативні документи про вищу освіту не визначають у повній мірі напрямів модернізації державного управління системою вищої освіти. Зокрема це стосується забезпечення децентралізації управління, прозорості управлінських процедур, створення системи моніторингу ефективності управлінських рішень, поєднання громадського і державного контролю за процесами реформи [368, с.70].

Важливий напрям розвитку законодавства про надання послуг у сфері освіти спрямовується на розробку та ухвалення НПА, що врегулюють взаємовідносини між НЗ та замовниками послуг. Проте ці процеси проходять повільно. Г.О. Черніченко висловлює жаль з приводу того, що запропонований в лютому 2006 року проект Закону України «Про залучення роботодавців до підготовки та перепідготовки кадрів, освітніх і наукових процесів» [424] знаходиться у стадії розгляду і досі не прийнятий в Україні [584, с. 226-227]. У зарубіжних країнах оцінку якості послуг вищої

школи надають стекхолдери, зацікавлені у розвитку вищої освіти та контролі її якості – роботодавці, студенти, викладачі та ін. [5, с. 37]. О.П. Дяків робить вірний висновок, що чинні НПА не створюють реальних умов для реалізації спільних дій, спрямованих на узгодження потреб ринку праці та ринку освітніх послуг, забезпечення роботодавців кваліфікованими кадрами. План спільних дій центральних органів виконавчої влади щодо удосконалення співпраці державної служби зайнятості та підготовки кадрів для потреб роботодавців, затверджений спільним наказом від 3 вересня 2008 року № 383/807, навпаки, закладає підґрунтя для розбалансованих практичних дій та результатів [174, с. 109]. Взагалі питання правового регулювання співпраці НЗ із замовниками їх послуг є складним і буде розглянуто у різних розділах роботи.

Зараз же необхідно визначити і запропонувати напрям розвитку законодавства про надання послуг у сфері освіти. На нашу думку велика кількість НПА потребує їх систематизації у формі кодифікації. Слід сказати, що така пропозиція є не першою. Раніше у роботі було відзначено існування КЗПНО у 1920-ті роки в УСРР. По-друге, на користь кодифікації взагалі, та освітнього законодавства зокрема, висловлювалися провідні вчені. По-третє, правовідносини у сфері освіти є достатньо поширеними та розгалуженими. Це навіть дає привід окремим науковцям вести мову про наявність окремої галузі права. Так, Г.О. Дорохова наголошує, що «специфіка суспільних відносин у сфері освіти з усіма їх взаєминами і залежностями відбивається в регулюючих відносинах законодавчих актів і їх складових норм права. Правові норми фіксуючи цілісність загальних відносин у цій галузі, у свою чергу, утворюють власну систему з характерною для неї ієрархією рівнів зв’язків, структурою. Назвемо цю систему норм освітянським правом… Освітянське право можна вважати таким, що формується, постає як самостійна галузь права» [168, с. 23-24; 595, с. 1110]. За нею Г.С. Сапаргалієв оцінював появу Основ законодавства про народну освіту як прояв зацікавленості

держави у спеціальному правовому регулюванні відносин у галузі народної освіти, в його удосконаленні та кодифікації [497, с. 122]. У 1990-2000-ні роки у РФ вченими (В.М. Сирих, Ю.А. Кудрявцевим, Д.А. Ягофаровим, В.І. Шкатулла) було підготовлено проект Загальної частини Кодексу про освіту. С.В. Барабанова вказує, що там була спроба узагальнити, систематизувати і нормативно закріпити основні юридично значущі поняття сфери освіти й освітніх відносин, чітко визначити згідно з канонами юридичної науки інститути освітнього законодавства і дати армії учнів, педагогів та управлінців дієвий юридичний інструмент управління цією системою [14, с. 79]. Кодифікацією є завершальний етап становлення галузі права, коли необхідність законодавчого врегулювання і систематизації вимагає логічного завершення у вигляді узагальненого НПА. Тому через відсутність єдиного погляду на галузеву приналежність освітнього права проект Загальної частини Кодексу про освіту не було затверджено [8, с. 55]. Р.В. Шаповал вважає, що за останні більш ніж десять років в Україні сформовано єдину систему освітнього законодавства, яка має всі ознаки щодо визнання її окремою галуззю права [595, с. 1113]. Так далеко заходити не будемо. Проте кодифікувати широке, комплексне та різногалузеве законодавство про освіту вважаємо доцільним.

О.М. Бандурка вважає, що лише нового Закону України «Про вищу освіту» на сьогодні замало, а потрібна підготовка та прийняття єдиного систематизованого акту, який би зняв усі питання щодо регламентації освітніх процесів у нашій державі – Кодексі законів України про освіту [13, с. 11].

А.О. Монаєнко робить висновок, що основними принципами розвитку й удосконалення законодавства системи освіти повинні бути: 1) забезпечення єдності, системності і наступності у нормативних документах різного статусу і рівня; 2) уніфікованість законодавства про розподіл повноважень у прийнятті НПА між органами законодавчої, виконавчої влади й органами управління

освітою; 3) кодифікація НПА у галузі освіти за основними об'єктами правовідносин; 4) широка соціальна база нормативних актів; 5) контрольованість виконання положень НПА [324, с. 78].

Кодифікація законодавства про освіту можлива шляхом розробки та прийняття нового кодексу або збільшення обсягів існуючих кодексів (зокрема, ГК України і ЦК України). Кодифікація першим шляхом в освітній сфері вимагатиме розробки та ухвалення сучасного Кодексу про освіту. Він міг би сприяти поступальному нарощуванню обсягів державного фінансування ВНЗ України, підготовці нової генерації науково-педагогічних працівників і студентів, децентралізації системи управління освітою тощо. Якісна кодифікаційна діяльність у сфері освіти надала б імпульс утворенню нової освітньої парадигми, зміні філософії освіти, усуненню об'єктивних і суб'єктивних чинників гальмування демократичної основи [490, с. 27-28]. Із сказаним можна посперечатися. Так, в якості позитива вказується на збільшення фінансування ВНЗ. Відомо, що якщо десь додається, то в іншому місці – віднімається. Вірогідно, що відніметься від фінансування початкової та середньої освіти. Тоді такий кодекс повинен зватися «про вищу освіту». По-друге, автор в якості позитиву вказує на децентралізацію системи управління освітою. У цьому не завжди є позитив. Як мінімум такий вислів є сумнівним.

В.К. Мамутов та О.Р. Зельдіна дотримуються іншого напряму: приймати потрібно норми права, які наповнені змістом, лише у цьому випадку закон працюватиме. Можуть заперечити, що і ГК України містить відсильні норми права. Невелика кількість таких норм присутня в ГК України. Саме тому доцільно продовжити роботу з кодифікації, інкорпорації господарського законодавства. На доцільності продовження роботи з удосконалення правового регулювання господарських правовідносин шляхом «розширення ГК України, інкорпорації в нього положень законів, які регулюють відносини у сфері господарювання» загострює увагу Голова Вищого

господарського суду України С.Ф. Демченко [189, с. 67-68; 95]. Отже, названими авторами звертається увага на необхідності розширення змісту наявних кодексів, зокрема ГК України.

Висловлюється думка, що кодифікація норм права є реальним засобом приведення в порядок правової системи та скорочення кількості НПА; лише правові приписи, які пройшли перевірку часом, довели свою життєздатність і відповідають суспільним відносинам, що склалися, включаються у НПА, який створюється в результаті кодифікації законодавства [57, с. 37]. Ця думка є об'єктивною, оскільки велика кількість законів ускладнює порядок їх застосування. Прогресивним є існування певної кількості кодексів та основоположних законів, які конкретизуватимуться великою кількістю не законів, а підзаконних НПА. З цього приводу В.К. Мамутов вказує, що «на жаль, незважаючи на неодноразові заклики до дерегуляції, до скорочення кількості й обсягу законопроектів, хаотичного їх потоку, «закономанія» триває. Замість внесення у разі необхідності компактних поправок до чинних кодексів, інших законів основоположного характеру, продовжується прагнення до детального регулювання «всього і вся» окремими законами» [288, с. 211]. Іншими словами, академік закликає не приймати велику кількість законів. Краще додати главу до одного із чинних кодексів, або, у крайньому випадку, прийняти новий кодекс, який скасує велику кількість чинних законів і завадить прийняттю значної кількості нових. Проте «ефективність законодавства забезпечується не тільки його змістом, але і формою. Про це свідчить досвід ФРН, Франції, Австрії, які недавно модернізували свої кодекси, які регулюють господарську діяльність, істотно доповнивши їх. І економіка названих країн знаходиться на більш високому рівні, ніж у нас» [291].

Необхідно зазначити, що кодифікація, модернізація законодавства це складна і трудомістка робота, яка приносить позитивні результати для суспільства в цілому. У результаті такої

роботи значно спрощується діяльність суб'єктів господарювання, державних органів, суддів, оскільки відпадає необхідність пошуку тієї або іншої норми права в розрізнених правових документах, вирішується проблема неузгодженості норм права [189, с. 71].

Слід визнати, що кількість кодексів не завжди рівноцінна їхній якості. Проте й їхня відсутність негативно впливає на правове регулювання суспільних відносин у різних площинах, утворює масив безсистемного та суперечливого законодавства. Саме ця обставина й актуалізує завдання кодифікації законодавства про освіту, визнаної Конституційним Судом України «однією з пріоритетних сфер соціально-економічного, духовного та культурного розвитку суспільства» [490, с. 25; 533, с. 206].

Завдяки методам та механізмам, на яких побудовано ГК України, можливо пристати на шлях доповнення ГК України окремою главою, якою будуть врегульовані відносини з надання послуг у сфері освіти з боку НЗ суб'єктам господарювання. І так само можна додати окрему главу до ЦК України, якою буде врегульовано надання послуг у сфері освіти з боку НЗ безпосереднім споживачам – учням, вихованцям, студентам, слухачам, аспірантам та ін. Проте стосовно ЦК України слід поміркувати. Як вказує В.К. Мамутов, даних про негативний вплив на економіку з боку ГК України, що діє з 1 січня 2004 року, поки зустрічати не доводилося. А наскільки добре буває тоді, коли модель, подібна ЦК РФ, застосовується без стримувань і противаг ринковому фундаменталізму, що містяться в актах господарського законодавства ? Багато що свідчить про те, що прийняття на початку 1990-х років ЦК РФ поряд з іншими актами, які спираються на ідеологію ринкового фундаменталізму, виявилося сильним ударом для економіки РФ (яка до сьогодні, на жаль, не досягла рівня 1990-го року). Тому і виникла необхідність усунення із ЦК РФ «залишків ринкового романтизму». Негативний вплив на економіку вчинили і кодекси, ухвалені за моделлю ЦК РФ в деяких інших колишніх радянських республіках [292, с. 6]. Сказане

В.К. Мамутовим говорить про те, що якщо доповнювати чинний кодекс, а не розробляти новий, то цим чинним кодексом не може бути ЦК України, а лише ГК України.

А.І. Берлач вказує, що існування великої кількості НПА не завжди означає високий рівень правового регулювання тієї чи іншої сфери діяльності, а, навпаки, створює необхідність у впорядкуванні наявної бази шляхом удосконалення тих, що існують, шляхом прийняття законів на основі наявних підзаконних актів, що регулювали б відносини, які можна регулювати лише на рівні закону [22, с. 4]. Вважаємо, що А.І. Берлач також пропонує удосконалювати ГК України.

Отже, існуюче законодавство, що регулює надання послуг у сфері освіти, є мінімально необхідним. Пропозиції щодо його удосконалення спрямовуються у бік кодифікації. Найбільш вдалою є розробка окремої глави ГК України, що буде присвячена регулюванню господарської діяльності з надання послуг у сфері освіти. Уявляється, що ця глава може містити окремі норми, побудовані за видами НЗ, видами освіти (дошкільна, шкільна, позашкільна, професійно-технічна, вища); видами правового режиму майна, що використовується у сфері освіти; органами управління НЗ; обсягом господарської компетенції НЗ; видами послуг та видами договорів, що їх опосередковують; видами і формами відповідальності.

Деревянко Б.В. Послуги у сфері освіти: правове регулювання: монографія / Б.В. Деревянко ; МВС України, Донецький юридичний інститут. – Донецьк : Видавничий дім «Кальміус», 2013. – 387 с.

РОЗДІЛ 2.
ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ, ЩО НАДАЮТЬ ПОСЛУГИ У СФЕРІ ОСВІТИ

2.1. Поняття суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері освіти

У сфері освіти можуть надавати послуги різні суб'єкти господарювання. І хоча, наприклад, згідно із законодавством усі ВНЗ є некомерційними, проте можуть різнитися за організаційно-правовою формою та формою власності. В залежності від цих факторів останнім часом вченими, практиками і політиками пропонуються напрямки вдосконалення як самої системи освіти України, так і правового статусу окремих суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти. Однак єдиної законотворчої політики в освітній сфері на сьогодні немає. Тому законодавство постійно змінюється, проте все одно потребує нових змін і доповнень. Потребує досліджень практика діяльності НЗ, які прагнуть стабільності та ефективного захисту власних, у першу чергу, приватних інтересів. Здобутки теорії права спираються на роботи вчених, які досліджували процеси державного управління НЗ, цивільно-правового захисту приватних інтересів учасників відносин у сфері освіти. Потребує окремого дослідження видовий склад та правовий статус суб'єктів господарювання, які надають освітні послуги. Питання стосовно правового статусу суб'єктів господарювання та його елементів залишаються дискусійними. Вважаємо доцільним проводити аналіз правового статусу НЗ на основі елементів правового статусу суб'єкта господарського права, визначених В.С. Щербиною: 1) мети і завдання суб'єкта; 2) виду та організаційної (організаційно-правової) форми суб'єкта; 3) порядку утворення (набуття статусу) і державної реєстрації суб'єкта;

4) правового режиму майна суб'єкта; 5) основного виду діяльності (безпосереднє здійснення господарської діяльності чи організація й управління господарською діяльністю); 6) характеру прав і обов'язків (господарсько-виробничі) або повноважень (організаційно-господарські, організаційно-установчі); 7) юридичної відповідальності; 8) порядку припинення суб'єкта (чи його статусу) [613, с. 7-8]. Саме на основі цих елементів у цьому і наступних підрозділах буде дано характеристику правовому статусу НЗ в Україні.

Законодавство правовий статус НЗ визначає у загальних рисах. Так, правовий статус ВНЗ у статті 23 Закону України «Про вищу освіту» визначає наявність статусу юридичної особи, відокремленого майна, прав та обов'язків, можливість виступати засновником інших суб'єктів, створювати навчальні та навчально-науково-виробничі комплекси тощо [414].

Т. Мацелик доходить висновків про те, що поняття суб'єкта є багатогранним; суб'єктом права може бути тільки соціальний суб'єкт; суб'єкт права є невід'ємним учасником соціальних процесів, наділеним розумною волею, суб'єктивні права якого закріплюються нормами об'єктивного права [300]. Саме поняття «суб'єкт» вказує на активну сутність, яка має значну кількість ознак та компетенцію. Однією із ознак може бути наявність статусу юридичної особи (хоча суб'єкт без статусу юридичної особи також може надавати послуги у сфері освіти (наприклад, громадянин - СПД надає послуги з репетиторства). Вважаємо помилковим застосування терміну «юридична особа» на позначення суб'єкта у сфері освіти. Краще застосування терміну «педагогічна система» чи «об'єкт», як це робить А.К. Орєшкіна. Під педагогічною системою можна розуміти такий складний об'єкт, як освітня установа того чи іншого типу, через те, що вона складається із багатьох пов'язаних між собою елементів, які упорядковані відносинами і характеризуються наявністю адміністративної, педагогічної, виробничої, господарської та інших компонент [372, с. 39].

У наш час у російській та вітчизняній цивілістичній доктрині сформувалася конструкція юридичної особи, яку назвати довершеною і адекватною сучасній ринковій реальності не можна, оскільки основні функції, які виконує інститут юридичної особи, реалізуються не повністю [76, с. 91].

Взагалі, НЗ та інші суб'єкти господарювання, що надають послуги у сфері освіти, на відміну від більшості суб'єктів цивільного права переслідують значну кількість публічних інтересів. Слід погодитися із російським професором у тому, що державні та муніципальні НЗ, будучи суб'єктами освітніх відносин, діють переважно як суб'єкти публічного, а не приватного права. Але визнання НЗ юридичною особою не означає, що він виступає таким і в сфері своєї основної діяльності – освіти, організації та управління освітнім процесом. Тут діє правова конструкція, притаманна для будь-якого органу державної влади, який постає юридичною особою, проте ця обставина ніяк не відбивається на його суті як суб'єкта адміністративних відносин [538, с. 71-72].

Найчастіше учасниками правовідносин в освітній сфері є НЗ та споживач його послуг – вихованець, учень або студент. На перший погляд здається, що відносини між учасниками побудовано на засадах рівності; відносини спрямовані на досягнення приватних інтересів: комерційного НЗ – отримати плату за навчання, а споживача – отримати знання та/або диплом чи інший документ, що підтверджує проходження навчання. І здається, що такі правовідносини мають регулюватися у межах цивільного права цивільним законодавством. Але це лише на перший погляд...

А якщо НЗ є некомерційною організацією, то який приватний інтерес він задовольнить, якщо надасть освітні послуги безкоштовно ? Тут уже НЗ буде реалізовувати інтереси суспільства та держави – публічні інтереси. А якщо НЗ є СПД, то крім приватної мети отримання прибутку, він має публічну мету – підготовку фахівців для економіки та соціальної сфери країни, сплату податків, за рахунок яких будуть утримуватися органи державної влади та

соціальна сфера, забезпечення населення держави та іноземців у послугах, які надаються цим НЗ та ін. З іншого боку, споживач освітніх послуг отримує освітні послуги та відповідний документ, що їх підтверджує, майже завжди з метою продати свої знання, вміння та навички державі чи роботодавцям з цієї або інших держав. А це також говорить про переважну наявність публічних інтересів у наданні освітніх послуг. Навіть якщо припустити можливість ведення таким споживачем натурального господарства, – все одно він завдяки отриманим знанням та вмінням самотужки може прогодувати себе і членів своєї родини, має певний вид діяльності, який не залишає йому часу на скоєння злочинів та правопорушень, ведення антисоціального способу життя. А це підтверджує наявність публічних інтересів у наданні освітніх послуг. Проте у сучасному світі така ситуація є теоретичною, і навіть обмін своєю продукцією чи послугами з іншими людьми підтверджує наявність публічних інтересів. А тим більше при наданні освітніх послуг.

Учасниками правовідносин з надання послуг у сфері освіти можуть бути – 1) суб'єкт господарювання, який надає послуги; 2) суб'єкт права, який їх отримує; 3) суб'єкт права, який їх оплачує або замовляє.

Для характеристики цих учасників слід розглянути більш важливе питання: про співвідношення понять «суб'єкт господарського права», «суб'єкт господарювання», «СПД», «некомерційний суб'єкт господарювання». У ГК України ці категорії прописано однозначно, проте вченими і практиками їх сутність визначається по-різному.

Виходячи з логічно побудованого ГК України можна визначити співвідношення цих понять. Поняття «суб'єкт господарського права» є найбільш широким. Суб'єкти господарського права у статті 2 ГК України названо учасниками відносин у сфері господарювання. До їх складу крім 1) суб'єктів господарювання віднесено також 2) споживачів; 3) органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією; а також

4) громадян, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності [78].

НЗ є суб'єктами господарювання. Тому вони відповідно до частини 1 статті 55 ГК України здійснюють господарську діяльність [78], можуть бути СПД – НЗ, утвореними з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Також НЗ можуть бути некомерційними суб'єктами господарювання: можуть належати до державного або комунального секторів економіки у галузях (видах діяльності), в яких забороняється підприємництво, на основі рішення відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування [78].

Стосовно правового статусу студентів, учнів або вихованців – споживачів послуг НЗ існують суперечливі думки. З одного боку, слід звернути увагу на міркування Г.Л. Знаменського, який вказує, що ГК України не дає визначення поняття «споживачі». Тому слід скористатися тим визначенням, яке міститься в іншому акті господарського законодавства, а саме у Законі України «Про природні монополії» від 20 квітня 2000 року. Стаття 1 цього Закону визначає споживача товарів як фізичну або юридичну особу, що придбаває товар [460]. Виходячи з цього, на думку Г.Л. Знаменського, стає зрозумілим, що ГК України, назвавши споживачів учасниками відносин у сфері господарювання, має на увазі юридичних осіб – організації, які споживають результати господарської діяльності, незалежно від того, чи є вони господарюючими або негосподарюючими суб'єктами (споживачі енергії, природного газу тощо). У даному випадку не зрозуміло, чому саме споживачі зі статусом юридичної особи, коли у названій нормі Закону України «Про природні монополії» вказано і фізичних осіб. Відповідно до цього не є учасниками відносин у сфері господарювання споживачі – фізичні особи, права яких визначені окремим законодавством (див., Закон України «Про захист прав

споживачів», у редакції Закону від 15 грудня 1993 року). Однак останнє положення має виняток. Якщо права споживачів - фізичних осіб порушуються в результаті зловживання монопольним становищем або застосування засобів недобросовісної конкуренції, то факти цих порушень можуть стати підставою для притягнення суб'єктів господарювання (виробників, виконавців або продавців) до відповідальності в рамках правовідносин, якими є й антимонопольно-конкурентні відносини (глава 3 ГК України) [441; 335, с. 7]. Також не зрозуміло чому вченим робиться посилання на Закон «Про природні монополії» як такий, що заслуговує на увагу, а Закон «Про захист прав споживачів» віднесено до окремого законодавства, яке визначає права фізичних осіб.

На відміну від цієї існує протилежна думка. Наприклад, у коментарі ГК України група авторів на чолі з Н.О. Саніахметовою вказують, що важливими учасниками господарських відносин є споживачі, яким адресовані товари (роботи, послуги), що виробляються (реалізуються, виконуються, надаються) при здійсненні господарської діяльності. Споживачі визначені у Законі України «Про захист прав споживачів» в редакції від 15 грудня 1993 року як громадяни, що придбавають, замовляють, використовують або мають намір придбати або замовити товари (роботи, послуги) для власних побутових потреб [441; 574, с. 7]. В.С. Щербина вказує, з одного боку, що ЦК України вживає термін «споживач» лише до публічних договорів: у загальній щодо публічного договору статті 633 ЦК України, а також до договору роздрібної купівлі-продажу (стаття 698), договору постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу (стаття 714) та договору побутового підряду (стаття 865), сторонам яких (покупцеві, замовнику, абоненту) надається захист [580; 613, с. 21]. З іншого боку, вчений посилається на зміст статей 128, 178, 180, 277, 407 ГК України, на основі яких можна говорити про споживача у широкому розумінні – як про учасника господарських відносин, так і про фізичну особу - споживача [78]. Аналогічний висновок випливає і

з аналізу інших актів законодавства. Так, Закон України «Про видавничу справу» від 5 червня 1997 року відносить до споживачів видавничої продукції приватних осіб, підприємства, установи та організації [413]. У Законі України «Про житлово-комунальні послуги» від 27 червня 2004 року споживачем житлово-комунальних послуг визнається фізична чи юридична особа, яка отримує або має намір отримати житлово-комунальну послугу [421]. Так, саме споживачем теплової енергії Закон України «Про теплопостачання» визнає фізичну або юридичну особу, яка використовує теплову енергію на підставі договору [469; 613, с. 21-22].

З урахуванням викладених вище аргументів провідних вітчизняних вчених висловимо наступне. У нашому випадку (під час надання суб'єктами господарювання послуг у сфері освіти) суб'єкти цивільного права – учні, студенти тощо будуть споживачами послуг суб'єктів господарювання – НЗ. Як було показано, правовідносини між ними будуть спрямовуватися на досягнення і публічних, і приватних інтересів. У цьому випадку правова наука буде вивчати відносини між громадянами - споживачами послуг суб'єктів господарювання - НЗ, а тому споживачі будуть учасниками відносин у сфері господарювання – суб'єктами господарського права.

У випадку, коли замовником послуг є інша особа або організація, ніж особа, що їх отримує, замовник буде опосередкованим споживачем або інвестором - контрагентом НЗ.

Крім цих учасників у правовідносинах у сфері надання освітніх послуг можуть брати участь інші суб'єкти господарського права: органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, які здійснюють управління та контроль за діяльністю НЗ; громадяни та організації, що є засновниками НЗ або здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності (наприклад, акціонери, власники часток у ТОВ). Останні дослідження у сфері господарського права вказують, що суб'єктами господарського права можуть бути міста, від імені яких реалізують господарську

компетенцію органи місцевого самоврядування [158-1, с. 169-170]. Вони можуть бути непрямими споживачами послуг НЗ та інших суб'єктів господарювання у сфері освіти.

2.2. Класифікація суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері освіти

Отже, у попередньому підрозділі було доведено, що учасники відносин у сфері надання освітніх послуг є суб'єктами господарського права. Серед них власне НЗ є підприємницькими або некомерційними суб'єктами господарювання.

За таким критерієм, як ступінь участі суб'єктів у освітніх відносинах їх можна поділити на 2 групи: суб'єкти основного та додаткового складу. Першими слід вважати особу, яка навчається, та НЗ, оскільки вони відіграють провідну роль в освітніх правовідносинах і забезпечують їх існування. До других пропонуємо віднести тих учасників, які беруть участь лише в окремих видах освітніх правовідносин. Ними слід вважати батьків або осіб, які їх замінюють, представників підприємств, установ, організацій, які беруть участь у навчально-виховному процесі, фізичну особу, яка на основі ліцензії надає послуги у сфері дошкільної освіти [309, с. 53].

Тобто до суб'єктів додаткового складу пропонується віднести батьків або осіб, які їх замінюють, а також представники підприємств, установ, організацій, які беруть участь у навчально-виховному процесі [309, с. 49]. Слід погодитися, що суб'єктом основного складу є НЗ. А компетенцію усіх інших учасників відносин у сфері освіти розглянемо у роботі нижче.

В умовах трансформації українського суспільства основним об'єктом державного регулювання вищої освіти стає ринок освітніх послуг та суб'єкти освітнього маркетингу, що діють на ньому: виробники освітніх послуг, їхні споживачі; посередницькі структури

державного і приватного сектору (служби зайнятості, біржі праці, органи реєстрації, ліцензування й акредитації НЗ), рекламні та інформаційні установи, що сприяють просуванню освітніх послуг до споживача [295, с. 275]. Отже, необхідно провести класифікацію виробників освітніх послуг та інших суб'єктів господарського права, що надають послуги у сфері освіти, а також надати характеристику елементам їх правового статусу.

Узагальнююче поняття «НЗ» або «освітній заклад» у законодавстві відсутнє. Однак є більш спеціальні поняття. Якщо у нормах Закону України «Про освіту» перераховуються лише різні види НЗ, то у згадуваній статті 1 Закону України «Про вищу освіту» надано визначення ВНЗ зі звуженням його поняття за формою власності: ВНЗ; ВНЗ державної форми власності; ВНЗ, що перебуває у власності АРК; ВНЗ комунальної форми власності; ВНЗ приватної форми власності [414]. У статті 25 Закону України «Про вищу освіту» надано визначення типів ВНЗ – університету, академії, інституту, консерваторії (музичної академії), коледжу, технікуму (училища); а статтю 26 повністю присвячено Національному ВНЗ [414].

У Законі України «Про освіту» визначено різні види НЗ.

У статті 34 «Дошкільні НЗ» названо ясла, ясла-садки, дошкільні дитячі садки, ясла-садки компенсуючого типу, будинки дитини, дитячі будинки інтернатного типу, ясла-садки сімейного типу, ясла-садки комбінованого типу, центри розвитку дитини. У статті 36 «Середні НЗ» основним видом середніх НЗ названо середню загальноосвітню школу трьох ступенів, а також дозволено створювати навчально-виховні комплекси «дошкільний НЗ - загальноосвітній НЗ», «загальноосвітній НЗ - дошкільний НЗ» або об'єднання з іншими НЗ, а також загальноосвітні НЗ та групи продовженого дня. Пунктом 6 дозволено створювати спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми, а також різні типи навчально-виховних комплексів, об'єднань. Статтею 37 «НЗ для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації» передбачено створення загальноосвітніх шкіл-інтернатів. До позашкільних НЗ

відповідною статтею 39 віднесено палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, початкові спеціалізовані мистецькі НЗ, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади. До професійно-технічних НЗ статтею 41 віднесено ПТУ відповідного профілю, ПТУ соціальної реабілітації, вище професійне училище, професійний ліцей, професійний ліцей відповідного профілю, професійно-художнє училище, художнє ПТУ, вище художнє ПТУ, училище-агрофірму, вище училище-агрофірму, училище-завод, центр ПТО, центр професійної освіти, навчально-виробничий центр, центр підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, навчально-курсовий комбінат, навчальний центр, інші.

Статтею 43 Закону «Про освіту» до ВНЗ віднесено технікум (училище), коледж, інститут, консерваторію, академію, університет та інші [455]. Систему вищої освіти згідно зі статтею 16 Закону України «Про вищу освіту» складають: ВНЗ всіх форм власності; інші суб'єкти господарювання, що надають освітні послуги у галузі вищої освіти; органи, які здійснюють управління у галузі вищої освіти. Окрему увагу законодавцем присвячено післядипломній освіті, до закладів якої статтею 48 віднесено академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсові комбінати; підрозділи ВНЗ (філіали, факультети, відділення та інші); професійно-технічні НЗ; науково-методичні центри ПТО; відповідні підрозділи в організаціях та на підприємствах [414].

Для самоосвіти громадян статтею 49 передбачено можливість створювати державними органами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, громадянами відкриті та народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, теле-, радіонавчальні програми тощо [414].

За суб'єктами утворення НЗ можна поділити на ті, що утворюються: а) органами державної виконавчої влади; б) органами місцевого самоврядування; в) суб'єктами господарювання незалежно від форм власності; г) громадянами України [309, с. 53].

Класифікаційним критерієм поділу договорів з надання послуг на види слід обрати, на думку Г.А. Осетинської, критерій поділу залежно від «суб'єктного складу». За ним зобов'язання з надання послуг поділяються на зобов'язання з надання побутових послуг і зобов'язання з надання послуг у сфері підприємницької діяльності [373, с. 255]. Відповідно й НЗ можна поділити на такі, що надають послуги громадянам; суб'єктам господарювання; і громадянам, і суб'єктам господарювання. За цим класифікаційним критерієм суб'єкти господарювання у сфері освіти можуть надавати послуги громадянам і суб'єктам господарювання. Проте громадянам ці послуги надаються безпосередньо, а суб'єкти господарювання вимагають безпосереднього надання послуг певним громадянам.

У середині самих НЗ можна провести класифікацію за формою власності та організаційно-правовою формою: державні, власності АРК, комунальні, приватні. У цьому підрозділі більше уваги слід приділити останнім.

За роки незалежності в Україні сформувалася й набула розвитку приватна система вищої освіти. Станом на 2004 рік діяло 180 ліцензованих ВНЗ приватної форми власності, з них 12 – університетів, 3 – академії, 110 – інститутів, 55 – коледжів, технікумів, училищ, де навчалося понад 210 тис. студентів, або 14 % від загальної кількості [273, с. 204; 173, с. 64-65]. Зараз ще більша кількість НЗ працює на основі приватної та колективної форм власності.

На сьогодні ВНЗ України незалежно від форми власності мають некомерційний характер. У зв'язку з цим виникають питання відносно інтересів і доходів приватного ВНЗ.

Статтею 86 ЦК України визначено, що непідприємницькі товариства та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню [580]. Основна мета діяльності приватного ВНЗ і його основні завдання (у т.ч. як вони

сформульовані у статті 22 Закону України «Про вищу освіту») усе ж повинні бути включені у структуру його господарсько-правового статусу [46, с. 62]. Із другою частиною цього висновку слід погодитися. А наведене положення статті 86 ЦК України, як і аналогічні норми спеціального законодавства потребують подальшого аналізу та коригування.

Вчені-адміністративісти зазначають, що адміністративно-правовий статус НЗ складається з трьох блоків: 1) цільового, який визначає норми про цілі, завдання і функції та принципи діяльності; 2) організаційно-структурного, який складається з правових приписів, що регламентують порядок утворення, реорганізацію, ліквідацію органа або суб'єкта, його структуру, лінійну і функціональну підпорядкованість; 3) компетенційного як сукупності владних повноважень і підвідомчості [18, с. 85]. Перелік цих блоків не є виключним, оскільки не визначається законодавчо. Можна навести наступні елементи правового статусу ВНЗ МВС України, які визначив С.І. Мандрик: 1) зовнішня відокремленість: мають статус юридичної особи, власну назву та усі елементи суб'єкта права; 2) основне призначення – надання освітніх послуг, які є державними послугами і можуть мати як платний, так і безоплатний характер; 3) специфічна організаційно-штатна структура: інститути, факультети, кафедри, філії, бібліотеки, курси, підрозділи тощо, які перебувають між собою у вертикальних та у горизонтальних управлінських відносинах; 4) наявність відомчого (у МВС) та міжвідомчого (у МОН України) підпорядкування; 5) особливий правовий статус постійного та перемінного складу ВНЗ МВС [293, с. 201-202]; 6) внутрішньо-організаційні відносини; 7) правові норми об'єднуються у кілька груп, які визначають: а) засади державного управління у галузі вищої освіти та регламентують відповідні права і свободи громадян; б) стандарти вищої освіти; в) правовий статус ВНЗ МВС України, порядок створення, реорганізації та ліквідації, ліцензування їх освітньої діяльності, акредитацію; г) встановлення порядку проходження служби; ґ) форми

та методи управлінської діяльності; д) способи і порядок забезпечення законності та дисципліни в діяльності ВНЗ МВС України; е) правові засади організації їх діяльності; 8) управління ВНЗ здійснюють як загальні, так і спеціальні суб'єкти; 9) діяльність ВНЗ МВС України провадиться за напрямками: навчально-методична робота; наукова робота; виховання; матеріально-фінансове та господарське забезпечення; 10) фінансування ВНЗ МВС України здійснюється за рахунок коштів державного бюджету та інших джерел фінансування, не заборонених законодавством [293, с. 200-203].

Загалом сфера освіти у системі МВС України відстає за деякими критеріями відомчої системи освіти від загальнодержавної [389], а тому потребує особливої уваги та правового регулювання.

Є.В. Булатов та І.М. Острівний вказують, що ВНЗ з точки зору свого основного призначення є негосподарськими організаціями, а отже, їх основні цілі полягають за межами безпосередньо господарсько-правового регулювання; господарська діяльність має для ВНЗ (у т.ч. і приватних) додатковий, допоміжний характер, і, відповідно, вірним буде утвердження про те, що у сфері господарювання вони вирішують єдине завдання, яке полягає у матеріально-фінансовому забезпеченні головної своєї місії – реалізації освітньо-професійних програм вищої освіти [46, с. 62]. Слід не погодитися із таким твердженням авторів. Виходить, що будь-яка негосподарська організація або некомерційний суб'єкт господарювання має цілі і завдання, що є за межами господарсько-правового регулювання. Крім того слід подивитися визначення поняття «господарська діяльність» у статті 3 ГК України: діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [78]. При цьому господарська діяльність може здійснюватись і без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність) [78]. Крім того, необхідність отримання для

НЗ будь-якої форми власності ліцензії свідчить про здійснення ним господарської діяльності, оскільки Закон має назву «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», а стаття 9 Закону має назву «Види господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню». Серед цих видів пунктом 7 частини першої визначено діяльність у сфері освіти [448]. Виходячи з цього можна не погодитися навіть із тим, що господарська діяльність має для ВНЗ додатковий характер. Проте у певному сенсі можна погодитися із авторами: у тому, що господарська діяльність НЗ може і повинна регулюватися не тільки господарсько-правовим інструментарієм; вона у повній мірі також є предметом адміністративно-правового регулювання, що визначається прийняттям державою імперативних норм та встановленням державними органами відповідних правил здійснення господарської діяльності НЗ.

Ще одним критерієм визначення видів класифікації суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти, є територіальний критерій. Завдяки йому можна виділити НЗ, спрямовані на підготовку фахівців для окремого міста з визначеного кола спеціальностей; НЗ, спрямовані на підготовку фахівців для окремого регіону зі спеціальностей, необхідних у цьому регіоні; загальнодержавні НЗ, спрямовані на підготовку спеціалістів для потреб великої кількості регіонів держави з великим набором спеціальностей.

Питання створення НЗ перших двох груп, а також НЗ довузівської освіти на сьогодні є актуальним і таким, що вимагає окремого аналізу. Вирішення проблем удосконалення довузівської професійної підготовки молоді пов'язане із загальнодержавним баченням індустріального розвитку, із стратегічними оцінками структурних пропорцій розвитку окремих сфер економіки [279, с. 55].

Сучасна система організаційно-структурних формувань, які здійснюють регулювання у сфері позашкільної освіти, має розгалужену систему управління, яка потребує: структуризації публічних органів управління; систематизації компетенції публічних

органів управління; організації психологічних служб для дітей та молоді; організації у сільській місцевості мережі культурно-просвітніх закладів позашкільної освіти; забезпечення належного контролю за атестацією позашкільних НЗ, що є комунальною власністю; посилення взаємодії органів всіх рівнів з громадськими організаціями; здійснення кадрового та матеріального забезпечення сільських позашкільних НЗ та ін. [589, с. 263].

До суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері позашкільної освіти, належать гуртки, секції, клуби, культурно-освітні, спортивно-оздоровчі, науково-пошукові об'єднання на базі загальноосвітніх НЗ [587, с. 243-244]. Тобто названі суб'єкти надають послуги у сфері освіти. Вони є підрозділами НЗ, володіють певним обсягом господарської компетенції і згідно з теорією права є суб'єктами господарювання. На жаль, через відсутність у них статусу юридичної особи відокремлені підрозділи були виключені із переліку суб'єктів господарювання, визначеному у статті 55 ГК України.

Питанням ПТО було приділено увагу іще у 20-ті роки XX століття. Так, у другій і третій книгах КЗПНО головна увага була зосереджена на проблемі соціального виховання дітей і розвитку ПТО та спеціально-наукової освіти [490, с. 26]. Завершальну книгу КЗПНО було присвячено політичній освіті та вихованню дорослих Головним політико-освітнім комітетом. Він організував мережу відповідних закладів у вигляді клубів, селянських будинків, хат-читалень, шкіл ліквідації неписьменності, агітаційних пунктів, радянсько-партійних шкіл тощо [490, с. 26]. Така схема має дещо спільне із сучасною дистанційною або післядипломною освітою. Різницю складає в основному наявність в останніх випадках сучасних технологій та систем.

Зараз у сфері освіти склалася ситуація, пов'язана зі зменшенням кількості НЗ I-II рівнів акредитації на користь надмірного утворення ВНЗ. Другою особливістю освітньої галузі як на рівні держави, так і на рівні регіонів є перехил у бік підготовки фахівців гуманітарної спрямованості за рахунок підготовки недостатньої кількості фахівців

з технічних спеціальностей. Така ситуація потребує змін, оскільки економісти, юристи, біологи, філологи, філософи та ін., говорячи мовою економічної теорії, не виготовляють додаткового продукту, а лише беруть участь у його перерозподілі.

Російський економіст вказує, що основні показники довузівської професійної освіти початкового та середнього ступеня змінилися у порівнянні із радянським періодом. Особливо це стосується початкової довузівської професійної освіти. Так, у РФ з початку 1990-х років кількість установ початкової професійної освіти скоротилася більш ніж на 30 % при зменшенні учнів на 23 %, а випуск кваліфікованих робітничих кадрів у 2006 році по відношенню до 1993 року склав 73,9 %. У структурі зайнятих у РФ частка осіб, що мають довузівську професійну освіту, – трохи більше 43 % [279, с. 36-37].

У науковій літературі слушно піднімаються питання з приводу марнотратства при підготовці фахівців з вищою освітою, які не потрібні державній сфері. В Україні на безкоштовній державній основі продовжують готуватися бухгалтери, менеджери, юристи, які не знайдуть собі місця роботи за фахом [368, с. 68]. На ринку праці сьогодні затребувані представники технічних професій середньої та нижчої ланки і технічних спеціальностей, а цей профіль навчання залишається недостатньо привабливим для молоді, бо не тільки потребує більш тривалого і складного навчання, а й не відповідає сучасним уявленням про престиж роботи й комфортні умови життя [87, с. 9].

Стосовно підготовки юристів В.В. Комаров вказує, що лише у Києві існує приблизно 50 НЗ, що здійснюють підготовку юристів [228, с. 11]. В Україні станом на початок 2012 року 288 із 904 (тобто майже третина) ВНЗ є або юридичними, або мають навчальні підрозділи (факультети, відділення, інститути) з підготовки юридичних кадрів. Із них державних – 164, приватних – 124. Підготовка економістів та менеджерів лише в Харкові здійснюється у

35 ВНЗ на 65 факультетах економічного й управлінського профілю [7, с. 6].

Наведені абсолютні та відносні кількісні показники вказують на необхідність скорочення кількості гуманітаріїв (у першу чергу економістів та юристів) на користь підготовки фахівців з технічних спеціальностей, а також на необхідність скорочення кількості місць у ВНЗ або самих ВНЗ III-IV рівнів акредитації на користь підготовки осіб із ПТО.

О. Мельник звертає увагу на недостатню гуманітарну спрямованість нашої системи освіти в цілому, адже напрями і зміст науково-технічної діяльності зумовлюються рівнем і змістом гуманітарної освіти. Чим вищою буде її інтелектуальність, тим прогресивнішими стануть науково-технічні дослідження. Гуманітарна освіта має бути поліпшена за обсягом і за змістом [306, с. 101-102]. Безумовно, гуманітарна і технічна освіта діалектично пов’язані. І поліпшувати необхідну і ту, й іншу.

Вирішення названих проблем повинно здійснюватися комплексно – на державному і регіональному рівні одночасно. Видається, що регіони повинні формувати свої потреби і передавати свої замовлення на державний рівень для визначення акредитованого і ліцензованого обсягу.

На державному рівні МОН України має видавати ліцензії лише найкращим ВНЗ, а також спільно з іншими державними і регіональними органами проводити політику на користь підвищення рівня технічної освіти (не тільки вищої). Можливе проведення соціальної реклами типу «гарний токар або слюсар без вищої освіти заробляє набагато більше, ніж посередній юрист чи економіст із ОКР «магістр». А це є сьогоднішньою дійсністю.

В.М. Бесчастний пропонує МОН України здійснити заходи щодо створення окремої ланки освіти – базової (середньої) професійної зі збереженням ОКР «молодший спеціаліст»; за НЗ цієї ланки освіти зберегти права щодо надання випускникам основної школи паралельно повної загальної середньої освіти та ОКР

«молодший спеціаліст», а з деяких професій – робітничої кваліфікації; створити законодавчі акти прямої дії про базову (середню) професійну освіту і законодавчі засади функціонування таких закладів як самостійно, так і в структурі ВНЗ [27, с. 56]. Система «ВНЗ – регіональне представництво» є відкритою науково-освітньою системою, що формує професійно орієнтоване середовище регіонального представництва, за якої більша частина навчальних занять проходить з використанням сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій при обов'язковому збереженні якості підготовки майбутнього спеціаліста [196, с. 13].

НЗ, що готуватимуть професійно-технічних фахівців, у переважній більшості повинні орієнтуватися на регіональний ринок праці. Так було у кращі часи для ПТО, і так має бути. Проте переведення їх фінансування на місцевий рівень повинно здійснюватися еволюційним шляхом, поетапно. В іншому випадку виникає загроза взагалі втратити ПТО, що ледь не відбулося у РФ. Там планувалося наблизити професійні училища, ліцеї, технікуми і коледжі до регіональних ринків праці. Однак одразу негативними результатами стали дезінтеграція єдиного російського освітнього простору, а також перенесення фінансування установ початкової професійної освіти та спеціальної професійної освіти на часто дефіцитні регіональні бюджети з відповідними дестабілізуючими роботу НЗ наслідками [279, с. 37]. Проте такий перехід необхідно робити. Можливо слід запровадити механізм змішаного фінансування регіональних закладів ПТО. В.М. Бесчастний пропонує формувати його на основі взаємодії органів місцевого самоврядування, місцевих органів державної влади, різних організаційно-правових структур, а також тристороннього договору підготовки кадрів [27, с. 56].

Такий механізм був би майже ідеальним у сучасних українських умовах. При його реалізації держава могла б позбутися значних видатків, регіони могли б за рахунок ефективного децентралізованого управління отримувати доходи від підготовки фахівців із ПТО. При цьому і держава, і регіони могли б отримувати ще більші доходи від

додатково виготовленої продукції (виконаних робіт, наданих послуг), сплачених податків, утворених робочих місць регіональними суб'єктами господарювання.

Для стимулювання роботодавців до взаємодії з ПТУ необхідним є законодавче утвердження переліку базових підприємств для НЗ у регіоні (прийняття положення про базові підприємства), вирішення питань про закріплення ПТУ за базовими підприємствами, розробка для підприємств, що працюють у комплексі із НЗ, системи пільгового оподаткування [584, с. 227].

О.П. Дяків вказує, що на сьогодні практично відсутній законодавчо врегульований зрозумілий та прозорий механізм участі роботодавців у процесі професійного навчання. Чинне законодавство трактує це двобічно. Так, Законом України «Про організації роботодавців» (стаття 22) їм делеговані права щодо «участі у розробленні та реалізації державної політики в галузі професійної освіти, у формуванні кваліфікаційних вимог до випускників НЗ...» [454], але Законом України «Про професійно-технічну освіту» (стаття 29) участь роботодавців у процесі професійної підготовки задекларована, насамперед, у вигляді зобов'язань та відповідальності [463]. У Законі України «Про вищу освіту» взагалі відсутня норма про тих, хто є замовниками випускників [414; 174, с. 110]. М.Н. Курко вказує, що українські роботодавці не зацікавлені в участі у підготовці кадрів. Свідченням цього є кількість і динаміка вступників за кошти юридичних осіб. Так, з 2004 року цей мізерний показник навіть знизився з 4686 до 3270 осіб, що становить 0,5 % від загальної кількості вступників. Тому науковцем пропонується прийняти закон про залучення роботодавців до наукових і освітніх процесів [265, с. 149]. Слід внести зміни до чинної законодавчої бази, щоб відносини між роботодавцями і НЗ будувалися на договірній взаємовигідній основі [174, с. 110].

Крім роботодавців учасниками об'єднань підприємств можуть бути й органи місцевого самоврядування. Однією із перспективних форм інтеграції НЗ із «зовнішніми» контрагентами є стратегічні

альянси, засновані на договірних відносинах і передбачають взаємовигідне «симетричне» партнерство зацікавлених сторін (до кола яких можуть входити і територіальні адміністрації). Таке партнерство неможливе без ретельного обґрунтування умов і алгоритмів інтеграції, адже його кінцевий ефект повинні відчувати усі суб'єкти, що інтегруються (а не лише «найсильніший») [279, с. 44].

Розвиток системи ПТО, у т.ч. на регіональному рівні, є складовою інноваційного розвитку економіки. Російськими економістами пропонується надшвидкими темпами переводити економіку на інноваційний шлях розвитку. Для цього важливо нарощувати зусилля на таких напрямах, як: а) збільшення обсягів бюджетного та позабюджетного фінансування НЗ; б) збільшення частки висококваліфікованих працівників у структурі випускників системи довузівської професійної освіти; в) підвищення престижності і привабливості для населення і бізнесу установ спеціальної професійної освіти, здатних готувати кадри робочих і спеціалістів; г) сприяти зростанню управлінської та педагогічної кваліфікації спеціалістів установ довузівської професійної освіти початкового та середнього ступеня, надання цим організаціям інноваційного та інтегрованого характеру, що відповідає вимогам ринку праці [279, с. 39].

Саме з поділом на загальнодержавний та регіональний рівні працюють НЗ в інших країнах. Так, наприклад, у США взагалі відсутня загальнодержавна система освіти. НЗ усіх рівнів, крім військових академій, непідвідомчі федеральному уряду. При цьому державна влада фінансує федеральні освітні програми, у яких беруть участь як державні (штатів), так і приватні НЗ. Міністерство освіти розробляє програми федеральної допомоги освіті, координує дослідження у цій галузі й надає допомогу в експериментальному провадженні результатів цих досліджень, надаючи субсидії деяким НЗ [32, с. 72]. У США більшість штатів призначають різноманітні стипендії та ґранти і надають допомогу студентам зі вступу на

навчання до обраних ними НЗ. Насамперед мешканці штату мають багато привілеїв, зокрема фінансових, при вступі до ВНЗ, який розміщується на території цього штату. У Польщі у місті Бидгощ запроваджено систему місцевих ґрантів на реалізацію інноваційних завдань у школах та інших НЗ. Місцеві освітні ґранти затверджуються міською радою, після їх оцінки так званим комітетом експертів [637, s. 236; 617, с. 139]. За законодавством Іспанії будівництво й утримання державних шкіл належить до відання органів місцевого самоуправління – муніципій [333, с. 110].

У РФ діяла цільова програма «Розвиток установ початкової і середньої професійної освіти у місті Москві на 2008-2010 роки», головними управлінськими завданнями якої були: 1) вирішення майново-правових питань повернення у власність Москви установ довузівської професійної освіти, побудованих за рахунок бюджетних коштів та пізніше приватизованих; 2) удосконалення системи нормативного фінансування на основі більш повного обліку витрат на підготовку кадрів у розрізі конкретних професійних груп; 3) використання інституту міського замовлення за найбільш перспективними для столичного регіону професіями і спеціальностями [279, с. 52].

В Україні законодавство не містить заборони на здійснення керівництва НЗ органами місцевого самоврядування. Територіальна громада села, селища чи міста, обласна рада мають право виступати засновниками НЗ та здійснювати відносно нього організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

С.М. Домбровська закликає органи управління освітою у межах своєї компетенції приймати конкретні управлінські рішення, що врахують потреби і запити членів громадянського суспільства щодо надання освітніх послуг і будуть враховувати регіональні аспекти, традиції освіти, що історично склалися в області, районі чи місті [166, с. 32].

На конкурентоспроможність послуг впливає регіон розташування НЗ [330, с. 118]. Регіон, вдало розташований

географічно, у якому проживає велика кількість людей, є велика потреба у фахівцях різного профілю, може залучати на навчання до своїх НЗ на платній основі велику кількість студентів.

При цьому сама калькуляція оплати освітніх послуг може значно різнитися в залежності від того, є їх споживач мешканцем цього регіону, чи ні. Так, наприклад, вартість навчання у державному Каліфорнійському університеті – Бергені для мешканця цього штату становить $ 7-8 тисяч за рік, а для жителів інших штатів – на $ 10-12 тисяч більше [32, с. 75]. Найпотужніший серед сінгапурських ВНЗ – Наньянгський технологічний університет, 11 випускників якого отримали Нобелівську премію, експортує освітні послуги, оскільки серед студентів, що здобувають ОКР «бакалавр», 20 % є громадянами інших країн, а серед студентів, які здобувають ОКР «магістр» або ступінь доктора філософії – таких осіб 60 % [565, с. 6].

Приклад освітньої системи Сінгапуру є цікавим з тієї причини, що кількість громадян Республіки Сінгапур приблизно дорівнює кількості мешканців Донецької області. Тому структура НЗ може бути запозичена українськими регіонами. Політехнічні інститути на відміну від університетів готують лише фахівців інженерних спеціальностей лише ОКР «бакалавр», не займаються науково-дослідною роботою і є значно меншими (12-16 тисяч студентів) [565, с. 6]. Аналогічним чином може бути структурована система НЗ Донецької або іншої області України. Кілька класичних надвеликих університетів з мережею шкіл, коледжів, ліцеїв, закладів ПТО, технікумів, інститутів, лабораторій, конструкторських бюро тощо, а також кілька галузевих академій або інститутів будуть забезпечувати якісну підготовку фахівців з гуманітарних та технічних спеціальностей, необхідних для економіки і соціальної сфери регіону - області.

Отже, шляхи оптимізації системи НЗ в окремому регіоні наступні: по-перше, реформування сфери освіти повинно проводитися одночасно на державному та місцевому рівні; по-друге, об’єктивні тенденції укрупнення суб’єктів господарювання та

утворення холдингових компаній на основі злиття та поглинання, що проходять в інших сферах господарювання, повинні мати місце й у сфері освіти. Тому слід позитивно ставитися до ліквідації НЗ, що не відповідають ліцензійним умовам, або до об'єднавчих процесів у сфері регіональної та державної освіти; по-третє, НЗ у першу чергу повинні орієнтуватися на задоволення потреб регіонів, за рахунок державного або регіонального фінансування має проводитися підготовка тільки працівників необхідних спеціальностей у необхідній кількості. Роботодавці також повинні брати участь у фінансуванні підготовки високоякісних фахівців потрібних їм спеціальностей; по-четверте, держава і регіони повинні проводити політику, спрямовану на підвищення престижу ПТО; діяльність регіональних НЗ ПТО повинна будуватися у тісному взаємозв'язку з територіальними громадами та підприємствами-замовниками; по-п'яте, якісні освітні послуги повинні експортуватися за додаткову плату до інших регіонів держави та за кордон.

Реалізація хоча б частини із запропонованих шляхів оптимізації системи НЗ на рівні окремих регіонів - областей України сприятиме досягненню приватних інтересів власників майна НЗ, та значної кількості публічних інтересів, що у глобальному сенсі сприятиме підвищенню показника національного доходу. Проте перед остаточним приведенням системи НЗ України у відповідність до європейських стандартів потрібно провести значну кількість комплексних міжгалузевих досліджень.

На сьогоднішній день не дивлячись на галузеву кризу у сфері освіти України функціонує більше 1000 ВНЗ. Крім них функціонує у рази більша кількість НЗ нижчого рівня. Послуги у сфері освіти можуть надавати і приватні особи - репетитори, які мають статус громадян - СПД. У випадку легітимації вони усі незалежно від форми власності та організаційно-правової форми є суб'єктами господарювання. Проте крім них послуги у сфері освіти можуть надавати інші суб'єкти господарського права. Організації, які не будучи НЗ, надають послуги у сфері освіти, можуть створюватися для

досягнення сотень власних цілей або цілей окремих їх учасників. Для формування цілеспрямованої державної політики відносно цих суб'єктів необхідно визначити власне види цих суб'єктів та окремі елементи їх правового статусу.

На сьогодні значна кількість суб'єктів господарського права, що надають послуги у сфері освіти та не є НЗ, пов'язана із наданням юридичної освіти або підвищенням правової грамотності населення. Так, у реалізації основних заходів Національної програми правової освіти населення [451] в Україні беруть участь Всеукраїнська добровільна громадська організація – Союз юристів України [211, с. 69-70]; Міжнародна суспільна організація «Міжнародна асоціація господарського права». За сприяння американської освітньої організації «Street Law, Inc» (США), навчально-методичного центру «Дебати» Інституту Відкритого суспільства і Міжнародного фонду «Відродження» та завдяки підтримці значної кількості державних служб і громадських організацій України було засновано в Україні Програму «Практичне право». Корпорація «Street Law» вже 30 років розробляє і втілює програми практичної правової освіти підлітків та молоді [3, с. 92].

Діяльність організацій, що підвищують правову грамотність населення, на сьогодні є важливою. Тим більше, що Наказом МОН України «Про зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень осіб, що виявили бажання вступати до ВНЗ України у 2009 році» із переліку предметів, з яких проводиться тестування, виключено навчальну дисципліну «Основи правознавства». З цього приводу В.О. Боняк вказує, що правова освіта – необхідний елемент правової культури, умова правової вихованості особи, фундамент якої закладається саме у школі. А виключення «Основ правознавства» із переліку навчальних предметів для зовнішнього незалежного оцінювання трансформувало цю навчальну дисципліну у другорядну, призвело до її нівелювання у школі, до відсутності її затребуваності, бажання та стимулу вивчати право, що є кроком назад, у минуле [40, с. 105].

Наведені вище приклади свідчать про наявність в Україні суспільних та громадських організацій, метою яких є підвищення правової грамотності населення (зараз не будемо розкривати правовий статус юридичних клінік, які можна вважати структурними підрозділами ВНЗ і які вимагають окремої уваги до себе в інших розділах роботи). Проте, якщо цілі та завдання двох перших наведених у прикладі організацій у більшій або меншій мірі визначені, то громадські організації, засновані на основі коштів та майна іноземних організацій, громадян, суб'єктів господарювання або держав, крім офіційно задекларованої цілі можуть мати й інші потаємні цілі та завдання. Версії щодо цих завдань можуть бути найрізноманітнішими від «відмивання» грошей міжнародних організацій до шпіонажу на користь закордонних спецслужб. Найбільш реальними серед версій виглядає утворення таких організацій з метою «вимивання мізків» за рахунок пропозиції молодим та перспективним учасникам цих організацій назавжди покинути Україну; популяризації правової культури тих країн, за кошти яких ці організації було утворено, формування у української молоді правосвідомості, притаманної громадянам інших країн. Одразу зробимо обмовку, що ми не стверджуємо про наявність таких потаємних цілей у названої у прикладі Програми «Практичне право». Такої інформації у нас немає. Стверджуємо лише те, що діяльність організацій, які працюють в Україні за рахунок грошей із-за кордону і спрямовані на підвищення правової грамотності населення, повинна вітатися, проте перевірятися відповідними державними органами.

Другою групою суб'єктів господарського права, що надають послуги у сфері освіти, не будучи НЗ, є організації, спрямовані на національне відродження, розвиток української мови та культури. Такі організації беруть початок іще з козацької доби, коли була потреба у захисті мови, культури і релігії від польської експансії. Приклади таких сучасних організацій необхідно навести. Одним із перших було Наукове товариство імені Т. Шевченка (утворено ще у 1873 році у Львові), яке тривалий час виконувало функції

всеукраїнського центру. Вчені-юристи в межах Товариства утворили правничу комісію при історико-філософській секції [211, с. 69-70]. Як бачимо, поділ на групи є умовним, оскільки організації ціллю діяльності можуть мати як національне відродження, так і підвищення правової та іншої грамотності населення. Громадська організація – Товариство «Знання» України (заснована 16 січня 1948 року), основними напрямами роботи якої є соціально-політичний, економіко-правовий, науково-просвітницький та напрям міжнародної діяльності; Всеукраїнське товариство «Просвіта» (виникло у Львові ще у 1868 році), метою якого є відродження історичної пам'яті українського народу, формування національної свідомості шляхом організації лекцій, тематичних вечорів, семінарів, науково-практичних конференцій, свят української мови, мистецтва, культури, видання та розповсюдження науково-популярної, науково-методичної, художньої літератури, журналів, газет тощо, організації курсів української мови, історії, культури, правових та економічних знань, курсів іноземних мов тощо [408, с. 99-102]. Приблизно з 1927 року у Галичині розпочався масовий утиск та переслідування українських національних культурних товариств, які активно опікувалися українським шкільництвом, зокрема, «Просвіти» (фактично ліквідація її осередків, наприклад, на Волині була повною [622, с. 37]. Утиск прав і свобод українського населення у галузі освіти в Республіці Польща викликав супротив українських політичних партій та об'єднань профспілкового, економічного, культурно-освітнього, спортивного характеру. Українське педагогічне товариство «Рідна школа» скликало 16 березня 1932 року у Львові загальні збори, домагаючись українських народних шкіл на теренах, «замешканих українською людністю». Ці збори вимагали відміни закону від 31 липня 1924 року, що вводив утраквізацію українських шкіл [622, с. 39]. Українська спільнота Буковини у 1930-х роках організовувала вакаційні курси українознавства для шкільної молоді. Керівництво курсами перебрало на себе чернівецьке товариство «Українська школа». У 1932 році в Чернівцях відбулося

дев'ять вакаційних курсів, а в провінції – 12 [515; 621, с. 9]. Водночас наприкінці 1939 року було припинено діяльність товариств «Просвіта» та «Рідна школа». Поза законом опинилися й інші українські та польські національно-культурні, спортивні та громадсько-політичні організації, зокрема «Пласт», «Сокіл», «Луг», «Січ», «Каменярі» та інші [500, с. 58-63; 623, с. 8]. У Західній Україні припинили діяльність («як сіоністські та антирадянські») також сотні різноманітних єврейських організацій економічного, освітнього, політичного, релігійного характеру, десятки єврейських періодичних видань на ідіш, івриті та польській мовах [623, с. 8-9]. Як бачимо з останнього прикладу, на українських землях діяли і діють організації, що надають освітні та інші послуги і мають за мету поширення мови та культури людей інших національностей, що мешкають в Україні (це можуть бути російські, грецькі, польські, болгарські, єврейські, німецькі, угорські, румунські та інші).

Діяльність суб'єктів господарювання цієї групи зараз в цілому потребує схвалення та підтримки з боку держави. У сучасному глобалізованому світі дійсно існують загрози для української мови і культури, духовності і навіть здоров'я народу. Надто важливим на сьогодні є протиставлення освітніх і духовних цінностей народу, сформованих протягом століть, новітній «американсько-телевізійній стерео-культурі» з різноманітними «талант-шоу», які людину без розважального таланту опускають до рівня «unter mensch», зі знищенням різниці у мисленні та поведінці між жінками та чоловіками тощо. Єдине, чого слід остерігатися у діяльності таких організацій, це аргументації переваг однієї нації або культури за рахунок інших. Видається, що в їх діяльності повинен діяти принцип, аналогічний принципу існування порівняльної реклами у сфері господарювання – реклама мови та культури, духовних і педагогічних цінностей повинна проводитися без прямого порівняння з іншими.

Організації третьої групи спрямовані на надання знань, формування якихось професійних вмінь та навичок, особливо таких, що знаходяться за межами якоїсь однієї галузі знань чи спеціальності.

Ці організації, як правило, переслідують одну із двох цілей: або отримання прибутку через стягування високої платні за свої послуги; або підготовку фахівців високої якості у достатній кількості на безоплатній основі або за невисоку платню.

Так, з метою реалізації завдань, передбачених Програмою підготовки та залучення молоді до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, створення умов для її професійного зростання у Донецькому обласному центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій організовано навчання студентів-випускників ВНЗ з подальшим зарахуванням їх до кадрового резерву на посади працівників органів місцевого самоврядування. У межах навчальної програми передбачено дослідження індивідуально-психологічних особливостей студентів і визначення відповідності їх особистісних якостей вимогам професійно-кваліфікаційних характеристик державних службовців. Роботу зі студентами в Центрі розпочато у 2004 році. За два роки навчання пройшло 190 осіб [277, с. 51]. В Одеській області з 10 березня 2006 року функціонує обласна школа резерву кадрів. Перший набір слухачів – це 114 осіб з кадрового резерву на посади голів райдержадміністрацій, керівників структурних підрозділів. Слухачі школи сьогодні працюють заступниками голів райдержадміністрацій та обіймають інші керівні посади. Започаткування школи саме такої «спеціалізації» викликано необхідністю вироблення нової кадрової політики, уникнення формальних підходів у роботі з кадрами [411, с. 59].

Крім цих груп суб’єктів господарського права, що надають послуги у сфері освіти, можна виділити релігійні та інші суспільні некомерційні організації, діяльність яких спрямована на надання освітніх послуг одночасно із поширенням тих чи інших релігійних знань і переконань. Утворення таких організацій в якості суб’єктів сфери освіти розпочалося ще у ранньому середньовіччі. У козацьку добу релігійні організації були основними захисниками української

культури, мови, традицій, суб'єктами, які надавали освітні та інші послуги. Їх велика роль у Західноукраїнському регіоні залишається і досі. Однак на сьогодні освітня діяльність релігійних організацій може переслідувати зовсім не ті цілі, що задекларовані ними публічно. В Україні діють сотні видів релігійних організацій, що надають освітні послуги. При цьому вільно діють десятки організацій, заборонених в інших країнах...

З одного боку, ще німецька окупаційна влада у 1940-х роках хотіла, щоб на захоплених у СРСР землях (у т.ч. й українських) у кожному селі був власний божок і власна церква; з іншого боку – велика кількість релігійних організацій у сучасній Україні надає можливість громадянам реалізувати право на свободу світогляду і віросповідання, передбачені статтею 35 Конституції України [234]. Проте процес надання освітніх та інших послуг релігійними організаціями повинен бути предметом постійного моніторингу правоохоронних органів. Взагалі питання надання послуг у сфері освіти релігійними організаціями є складними і суперечливими, а тому будуть розглянуті нижче.

До п'ятої групи організацій, що надають освітні послуги, окремі вчені відносять організації, метою діяльності яких є захист прав учнів, студентів, молоді, освітян, науковців. До таких організацій належать всеукраїнська молодіжна громадська організація «Демократична спілка студентів «студентська платформа» [530]; Українська студентська спілка [531]; «Громадська Рада освітян і науковців України» [85]; «Українська Гельсінська спілка прав людини» [559; 311, с. 14].

Крім названих п'яти груп суб'єктів господарського права, що надають послуги у сфері освіти не будучи НЗ, є організації екстремістського спрямування, які маскуються під організації інших видів. Тому не завжди вдається швидко їх виявити та обмежити або припинити їх діяльність. Через це не слід втрачати пильність ні державним органам, ні громадянам, які отримують послуги від

суспільних організацій у сфері освіти. Особливу увагу необхідно приділяти організаціям усіх типів, які фінансуються із-за кордону.

Отже, крім НЗ значний масив послуг у сфері освіти надають суспільні та громадські організації, благодійні та інші фонди, об'єднання громадян. Вони крім надання освітніх та інших послуг можуть переслідувати різні цілі. У зв'язку з цим можуть бути різними за своєю природою та правовим статусом. Найчастіше це можуть бути: 1) організації, пов'язані із наданням юридичної освіти або підвищенням правової грамотності населення; 2) організації українського національного спрямування, які виступають за захист української мови та культури; 3) організації, спрямовані на популяризацію мови та культури інших країн та народів в Україні; 4) організації, діяльність яких спрямована на популяризацію певних галузей знань та спеціальностей, формування професійних вмінь та навичок, особливо таких, що знаходяться за межами однієї галузі знань чи спеціальності, і підготовку фахівців з них; 5) організації релігійного характеру, релігійні та інші суспільні некомерційні організації, діяльність яких спрямована на надання освітніх послуг одночасно із поширенням тих чи інших релігійних знань і переконань; 6) організації екстремістського спрямування, які маскуються під організації інших видів, діяльність яких спрямована на підрив моральних та етичних засад, економічної, політичної та міжнаціональної стабільності, розкол суспільства; 7) інші організації, що надають послуги у сфері освіти.

Надана класифікація суб'єктів господарського права, які надають послуги у сфері освіти, не будучи НЗ, сприятиме виробленню та пропозиції різних механізмів управління та регулювання їх діяльності. А вироблення таких механізмів із подальшим визначенням правового статусу суб'єктів у сфері освіти, рівно як і визначення правового статусу релігійних організацій, що діють у сфері освіти, в різних країнах, вимагають розгляду далі у роботі.

У зв'язку з викладеним, крім моніторингу іноземних НЗ та суспільних організацій, що надають послуги у сфері освіти, виглядає необхідним запровадження протекторату вітчизняних НЗ та суспільних організацій. 3 грудня 1999 року Україною було ратифіковано Лісабонську Конвенцію «Про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні», а 19 травня 2005 року – прийнято рішення про приєднання до Болонського процесу. Головними завданнями інтеграційних процесів у сфері освіти в Європі були уніфікація знань, що надаються НЗ різних країн, та надання випускникам можливостей доступу на ринки праці різних європейських країн. Інших позитивів цього процесу майже не було. Україна розпочала інтеграцію. НЗ перейшли до викладання за кредитно-модульною системою. Її форми при запровадженні в Україні було трансформовано не в кращий бік. Однак негативи запровадження нової системи так і не перетворилися на очікувані від цієї системи позитиви: українську освіту все одно не визнають у Європі, а випускників не приймають на кваліфіковані посади у країнах ЄС. Більше того, у Західних країнах складаються рейтинги, на основі яких формується думка майбутніх студентів на користь їхніх ВНЗ [216].

Складається враження, що така ситуація спрямована на консервацію правовідносин у сфері освіти: європейські ВНЗ будуть надавати дорогі послуги громадянам своїх та інших країн, а ВНЗ східноєвропейських країн – готувати спеціалістів, затребуваних лише у власних країнах. Наприклад, в університетах і коледжах США навчається близько 0,5 млн. іноземних студентів і аспірантів. Багато з них після закінчення НЗ отримують у своїх країнах престижну роботу. Ще у стінах американських ВНЗ закладаються основи майбутніх контактів промислових підприємств, корпорацій і різних відомств із підприємствами й установами країни, звідки прибули іноземні студенти [32, с. 71]. Тобто там ще на стадії підготовки студентів у НЗ низького рівня акредитації закладається формування проамериканської еліти в інших країнах.

Отже, Україна підписує різні угоди, вступає до різних союзів на основі модних тенденцій. При цьому не прогнозуються позитиви і негативи. В.М. Філіпов, будучи міністром освіти РФ, у грудні 2002 року на міжнародній конференції у Санкт-Петербурзі, присвяченій приєднанню до Болонських декларацій, заявив: «Прошу вибачення у колег із Ради Європи, із ЮНЕСКО, проте повинен відверто заявити: вважаю, що від вступу Росії до Болонського процесу ВНЗ у більшій мірі втратять. Проте і стояти у стороні від цього процесу ми також не можемо» [525; 229, с. 113]. Вітчизняні вчені зазвичай наголошують на незворотності Болонського процесу. Проте вказують що приєднатися до багатьох загальноєвропейських рішень необхідно без нівелювання власних багатовікових позитивних напрацювань. Нові виклики слід прийняти не тільки переносячи на наше підґрунтя досвід інших держав, але й пропонуючи європейському співтовариству свої досягнення, тобто гармонійно поєднуючи європейські новації з підвищенням ефективності функціонування механізму забезпечення конституційного права людини і громадянина на вищу освіту у нашій державі [39, с. 71-72].

На сьогодні з метою забезпечення власного економічного суверенітету українським суб'єктам, що надають послуги у сфері освіти, необхідно рекомендувати орієнтуватися на десятиріччями освоєний ринок і на власні конкурентні переваги. Основними такими перевагами вітчизняних НЗ є:

- невелика вартість оплати за отримання споживачем послуг;
- достатньо високий рівень послуг в окремих галузях та сферах знань.

Реалізувати економічний суверенітет вітчизняні суб'єкти господарювання у сфері освіти зможуть за рахунок споживачів, які не мають достатньої кількості грошей для отримання знань у найрейтинговіших НЗ Західної Європи, США та інших країн. А такими споживачами, у першу чергу, є саме громадяни України. На їх стовідсоткове навчання в Україні повинна бути спрямована синергія самих НЗ та держави. МОН України повинно консультувати потенційних учнів і студентів та їхніх батьків про можливості

вітчизняних НЗ і про недоцільність та нераціональність навчання за кордоном. Велике значення також спроможна відігравати соціальна реклама, виготовлена на замовлення МОН України або інших державних органів.

На перший погляд здається, що названі дії знаходяться у площині цивільно-правових відносин. Однак насправді вони спрямовані на реалізацію публічних інтересів. Особи, які намагаються отримати освіту за кордоном, є найбільш підготовленими та найбільш заможними. Потенційно вони є майбутнім так званого середнього класу, що тільки формується в Україні – вони мають певний рівень підготовки, достатній для вступу в іноземний ВНЗ. А отже у випадку отримання знань в Україні – мають хист до праці у державних органах або організації підприємництва. В останньому випадку наявні гроші для оплати навчання за кордоном при навчанні в Україні перетворяться на первісний капітал для організації власної справи. Про обов'язкову потребу у значних грошових коштах свідчать усі американські проспекти, призначені для іноземних абітурієнтів. Вони не рекомендують потенційним іноземним студентам сподіватися на заробіток або інші джерела отримання коштів у США, які б давали змогу оплатити навчання [32, с. 77].

Також споживачами послуг вітчизняних НЗ можуть бути громадяни країн СНД (В.М. Бесчастний вірно вважає, що простір СНД – ближнє зарубіжжя є сферою українських інтересів. Українська освіта значно дешевше західної, що підвищує її конкурентоспроможність. До того ж, поки зберігає свою привабливість ряд спеціальностей, що мають традиційно високий рівень і престижність. Міжнародне співробітництво українських і зарубіжних ВНЗ реалізуються сьогодні в основному за наступними напрямками: програми подвійного диплома, філіали іноземних ВНЗ, самостійна освітня діяльність, спільні наукові центри й освітні програми. Основні партнери зарубіжних ВНЗ – великі регіональні державні НЗ. Співробітництво здійснюється за такими напрямками як

економіка, юриспруденція, лінгвістика, інженерно-технічні спеціальності [28, с. 77]), громадяни (піддані) країн Африки, Близького Сходу, а також Індії та КНР. Саме хоча б на утриманні сталої кількості споживачів із названих регіонів світу повинні бути зосереджені зусилля вітчизняних освітніх суб'єктів. На це також повинна спрямовуватися державна політика в галузі освіти. На двадцятому році незалежності хоча б в окремих галузях та сферах суспільного виробництва слід реалізувати принцип захисту національного товаровиробника, закріплений статтею 6 ГК України. Якщо у більшості країн світу давно виник і набув державного значення так званий економічний націоналізм (патріотизм), то ми лише намагаємося досягти принаймні економічного суверенітету.

На сьогодні частка державних видатків на вищу освіту в загальному обсязі видатків, становить у Нідерландах – 4,5 %; Бельгії, Данії – 3,6 %; Іспанії, Італії – 3,5 %; РФ – 2,0 %. Частка державних видатків на вищу освіту у ВНП: у Нідерландах – 1,8 %; Данії – 1,6 %; Ірландії – 1,4 %; Україні – 0,7 % [323, с. 73]. Якщо держава майже не фінансує освіту, то повинна хоча б стимулювати її розвиток. За посередництва основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання, зазначених у пункті 2 статті 12 ГК України, можуть стимулюватися вітчизняні НЗ незалежно від ОКР та форми власності. Серед останніх можна прогнозувати підвищення ролі державного замовлення. За допомогою цього засобу держава стимулює НЗ до підвищення рівня послуг. Оплачуючи послуги кращих вітчизняних НЗ, держава сприяє збереженню та збільшенню кількості робочих місць та якості матеріальної бази. Також цим держава скеровує сферу надання освітніх послуг у бік підготовки фахівців, потрібних у різних сферах.

Отже, у підрозділі було визначено види НЗ та інших суб'єктів господарського права, що надають послуги у сфері освіти, дано характеристику окремим елементам їх правового статусу. Для повноти дослідження необхідно більш ретельно розглянути питання легітимації суб'єктів господарювання у сфері освіти.

РОЗДІЛ 3.
ЛЕГІТИМАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ, ЯКІ НАДАЮТЬ ПОСЛУГИ У СФЕРІ ОСВІТИ

3.1. Обрання оптимальної організаційно-правової форми для навчальних закладів їх засновниками

Зазвичай у теорії права під легітимацією розуміється визнання існування певного суб'єкта у правовому полі держави. Це визнання проходить у кілька етапів і передбачає обрання організаційно-правової форми суб'єкта господарювання, проходження процедури утворення (державної реєстрації), отримання різних дозволів та документів, що підтверджують можливість суб'єкта існувати у правовому полі держави. За цією схемою необхідно розглянути питання легітимації діяльності суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері освіти.

Обрання організаційно-правової форми суб'єкта господарювання є важливим для НЗ, оскільки визначає особливості управління НЗ, прийняття рішень його керівними органами, походження джерел та розміри обсягів фінансування, порядок виділення та розподілу коштів тощо. За організаційно-правовою формою можливо провести класифікацію НЗ та інших суб'єктів господарювання. Дослідник відносин у медичній сфері В. Пашков зазначає, що аналіз природи закладів охорони здоров'я дозволяє розрізняти їх за організаційно-правовою формою [385, с. 15]. Вони можуть існувати у вигляді суб'єктів господарювання усіх форм власності та у будь-якій організаційно-правовій формі. Але, на жаль, Основи законодавства України про охорону здоров'я в цьому питанні суперечать ГК України та передбачають (стаття 17) наявність лише індивідуальної підприємницької діяльності в галузі охорони здоров'я

[385, с. 15]. Аналогічне відбувається й у сфері вищої освіти. Тільки різниця полягає у тому, що індивідуальне підприємництво у цій сфері взагалі законодавством не передбачається.

Проте є й суперечності практики із законодавством. Так, не зважаючи на визначення приватних ВНЗ некомерційними організаціями, в реальній дійсності такому статусу відповідає лише приблизно 15 % від їх загальної кількості. Близько 25 % приватних ВНЗ до сьогодні цілком легально функціонують у формі господарських товариств (головним чином як ТОВ), приблизно 20 % таких ВНЗ є «невпізнаними» з точки зору їх організаційно-правової форми, близько половини приватних ВНЗ хоча за документами і даними статистичного обліку мають форму приватного закладу (установи), фактично діють як господарські товариства. Абсурдність такої ситуації, на переконання І.М. Острівного, викликає здивування, адже згідно із Національною доктриною розвитку освіти, одним із базових принципів фінансування вітчизняної освіти є забезпечення економічної доцільності всіма НЗ на засадах неприбутковості (пункт 26) [378, с. 399].

У Законі України «Про вищу освіту» статтею 23 «Правовий статус ВНЗ» передбачено наявність статусу юридичної особи, відокремленого майна, права виступу у суді, бути засновником, обов’язок ВНЗ державної і комунальної форм власності мати кількість студентів, прийнятих на перший курс на навчання за державним замовленням, не менше ніж 51 відсоток від загальної кількості студентів, прийнятих на навчання на перший курс [414]. Важливим правом акредитованих ВНЗ є право створювати навчальні та навчально-науково-виробничі комплекси, які є добровільними об’єднаннями зі збереженням статусу юридичних осіб за учасниками. Це право передбачено пунктом 3 названої статті 23 Закону України «Про вищу освіту» [414]. На основі цієї та інших норм законодавства в якості однієї із форм науково-господарських об’єднань є створення при ВНЗ і наукових установах інноваційних структур – технологічних парків. Сьогодні у найбільш розвинених країнах світу

існують та успішно функціонують сотні таких структур, і їхня кількість безупинно зростає [270, с. 83].

Крім технопарків можливе утворення так званих освітніх кластерів, навчально-виробничих комплексів та інших об'єднань підприємств. Російськими вченими пропонується утворення саме освітніх кластерів. Головна їх відмінність від навчально-виробничих комплексів полягає у ринковому механізмі управління ними, який утворюється знизу, за ініціативою самих установ професійної освіти і підприємств [610, с. 60-61].

Різні об'єднання підприємств у сфері освіти утворюються та діють і в інших країнах. Так, нова система фінансування вищої освіти у ПНР стимулює консолідаційні процеси в державному і недержавному секторах. Як свідчать результати аналізу, існуюча подрібнена система державних ВНЗ дуже неефективна. Об'єднання двох або більше державних ВНЗ в один ВНЗ стало наслідком зменшення коштів на утримання і, що найважливіше, підвищення якості навчальної пропозиції й рівня наукових досліджень. Упорядкування системи вищої освіти в ПНР охоплює також філії, відокремлені підрозділи і периферійні навчально-консультативні пункти, у яких пропонується навчання [206, с. 271]. Існує модель управління, характерна для громадсько-державних університетів, які мають статус громадських об'єднань, проте окремі сфери їх діяльності регулюються державою. Прикладом такої моделі слугує штат Північна Дакота з єдиною університетською системою або штат Кентуккі, в якому кожний університет є окремим громадським об'єднанням. В обох випадках влада штатів контролює деякі види діяльності ВНЗ, наприклад, капітальне будівництво. Університет Вісконсіна має статус громадської корпорації, проте всі його капітальні проекти курируються Департаментом штату Вісконсін з питань управління, а всі співробітники, крім викладацького складу, є державними службовцями [11, с. 6-7]. Слід зазначити, що у законодавстві більшості розвинених зарубіжних країн давно відбувся об'єктивний перехід від цивілістичної термінології до господарсько-

правової. Тому термін «юридична особа», який було розроблено багато століть тому з метою протиставлення терміну «фізична особа», в законодавстві розвинених країн використовується не на позначення суб'єкта права, а на позначення однієї з його характеристик. У багатьох розвинених країнах на позначення СПД та некомерційних суб'єктів застосовуються поняття «підприємства», «компанії», «організації», «товариства» та ін. Найбільш універсальним поняттям є «корпорація», (corporation, incorporated). Це ж поняття використовується і на позначення великих об'єднань підприємств, які можуть мати назву «підприємницькі корпорації».

Університетська система штату Меріленд вважається громадським об'єднанням. У штаті Колорадо впроваджено аналогічну політику, відповідно до якої ВНЗ укладають угоди з владою штату й отримують додаткову незалежність [643, p. 111; 11, с. 7].

На думку О.В. Куцурубової-Шевченко оптимальною організаційно-правовою формою інтеграції наукової діяльності з виробництвом є господарське об'єднання, в якому провідною ланкою є ВНЗ [271, с. 208]. Вважаємо таку думку цікавою, проте нежиттєздатною. Інтеграція науки з виробництвом у господарському об'єднанні є ефективною. Проте керівництво з боку ВНЗ зведе навіть зусилля зі створення такого об'єднання. По-перше, ВНЗ є неприбутковою організацією. А тому не зможе ефективно керувати або координувати діяльність комерційних суб'єктів господарювання. По-друге, ВНЗ не є виробником кінцевої продукції об'єднання. Наукові розробки лабораторій ВНЗ будуть реалізовувати інші суб'єкти. По-третє, як показує негативний досвід промислово-фінансових груп, створення таких об'єднань не відбудуться, оскільки на першому місці в об'єднанні повинна бути фінансово-кредитна установа або банк [127, с. 139-141].

Дійсно, забезпечити економічну незалежність країни покликаний великий бізнес в особі значних вітчизняних промислових гігантів, об'єднаних з науковими інститутами і конструкторськими

бюро, банківськими і фінансовими установами, великими торговельними фірмами. Саме на розвиток і стимулювання інтеграційних процесів між стратегічними українськими підприємствами повинно бути спрямоване сучасне вітчизняне законодавство. На Заході продовжується бум розвитку корпоративного законодавства, яким регулюються процеси створення та діяльності наддержавних ТНК, їх підтримки з боку держав, а також захисту цих держав від можливого підкорення інтересам таких ТНК. Корпоративне законодавство поєднує у собі елементи приватноправового і публічно-правового регулювання, передбачаючи застосування імперативного та диспозитивного регулювання і намагаючись задовольнити приватні інтереси суб'єктів господарювання, діяльність яких ним регулюється, і публічні інтереси (фінансування соціальної сфери, виконання інвестиційних та інноваційних завдань, забезпечення економічної незалежності країни тощо) суспільства та держави. І важливими учасниками таких великих українських об'єднань підприємств повинні стати ВНЗ.

О.В. Куцурубова-Шевченко пропонує доповнити розділ 12 ГК України, додавши до нього статтю 126-1 «Об'єднання підприємств за участі ВНЗ», в якій обов'язково передбачити, що на таке об'єднання поширюються пільгові умови, які має ВНЗ [271, с. 209]. Думка цікава, проте тут дещо гіпертрофовано значення і можливості ВНЗ. Вони, безумовно значні, проте не настільки, щоб через їх участь виділяти окремий вид об'єднань підприємств (їх значення набагато нижче, ніж значення банку для консорціуму). З іншого боку, тоді можна було б до статті 126 ГК України додавати велику кількість норм типу «Об'єднання підприємств за участі сільськогосподарських підприємств», «Об'єднання підприємств за участі аптек» тощо. А це робити недоцільно.

В Україні невеликі ВНЗ уже сьогодні змушені об'єднуватися із собіподібними щоб врятуватися на ринку надання освітніх та інших послуг. У таких випадках перед власниками майна невеликих приватних ВНЗ постає завдання із забезпечення своїх майнових прав,

а також вирішення питань, пов'язаних із керівництвом утвореним об'єднанням підприємств. Найбільш важливим є питання відносно обрання організаційно-правової форми новим суб'єктом. Ця форма повинна захищати інтереси міноритарних учасників.

Згідно із Законом України «Про вищу освіту» ВНЗ є неприбутковою організацією. Це випливає з норми частини 1 статті 63 Закону, адже діяльність на основі права оперативного управління вказує на здійснення некомерційної діяльності [414]. Крім цього неприбутковий характер діяльності ВНЗ III та IV рівнів акредитації підтверджує норма статті 157 «Оподаткування неприбуткових установ та організацій» Податкового кодексу України, якою зазначено, що «Ця стаття застосовується до неприбуткових установ та організацій, зареєстрованих згідно з вимогами законодавства та внесених органами державної податкової служби в установленому порядку до Реєстру неприбуткових організацій та установ, які є: ...б) ...громадськими організаціями, створеними з метою надання реабілітаційних, фізкультурно-спортивних для інвалідів (дітей-інвалідів) та соціальних послуг, правової допомоги, провадження екологічної, оздоровчої, аматорської спортивної, культурної, просвітньої, освітньої та наукової діяльності...; науково-дослідними установами та ВНЗ III - IV рівнів акредитації, внесеними до Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави» [400]. Тобто з цієї норми випливає, що ВНЗ III - IV рівнів акредитації є неприбутковими установами. Проте від сплати податку на прибуток вони будуть звільнені за умови внесення їх до Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави, і до Реєстру неприбуткових організацій та установ.

На думку згадуваного І.М. Острівного з метою нормативного закріплення виключно некомерційного статусу приватних ВНЗ в законодавстві України повинні бути передбачені три допустимі для них організаційно-правові форми: 1) форма традиційної установи, що фінансується власником за кошторисом; 2) форма автономної установи, прийнятна, головним чином, для приватних ВНЗ, що діють

на засадах самофінансування; 3) форма некомерційного партнерства, що пристосована для надання освітніх послуг у специфічних галузях діяльності [378, с. 404]. Проте аргументації, що наводиться автором, явно недостатньо. Форму установи, що фінансується власником, пропонується реанімувати з ЦК України 1993-2003 років [378, с. 402]. Якщо навіть автори ЦК України 2003 року не взяли на озброєння цю форму, яка відсутня у ГК України та інших НПА, то навряд чи вона необхідна.

Форму некомерційного партнерства автор пропонує перенести з російського досвіду [378, с. 403]. Уявляється, що це буде тавтологією із наявною у ГК України формою некомерційного суб'єкта господарювання.

Форму автономної установи автором також пропонується запозичити з російського досвіду. Проте сам автор зазначає, що з позицій українського законодавства російська конструкція автономної некомерційної організації охоплюється передбаченим ЦК України поняттям установи приватного права [378, с. 403]. Тому навіщо вводити нову назву уже наявного явища? Незрозуміло, що зміниться у правовому статусі ВНЗ після запровадження цих трьох організаційно-правових форм незрозуміло чого (не суб'єктів господарювання, оскільки автором не пропонується визначати їх у ГК України; не юридичних осіб, оскільки терміни «форми або види юридичних осіб» є невірними і неприпустимими у правовій науці). Хоча саме намагання віднайти шляхи усунення неузгодженостей між вимогою Закону України «Про вищу освіту» та юридичною практикою викликає підтримку.

Отже, незважаючи на неприбутковість ВНЗ утворюються у різних організаційно-правових формах: у формі АТ, ТОВ, приватних, державних (казенних), комунальних підприємств, підприємств з іноземними інвестиціями, іноземних підприємств та ін. На можливість ВНЗ обирати організаційно-правову форму крім названої норми Закону України «Про вищу освіту» вказує пункт 7 статті 19 Закону України «Про освіту» [455].

Таким чином, у випадку утворення великого навчального комплексу у формі об'єднання підприємств його учасники - невеликі ВНЗ добровільно віддадуть частину своєї компетенції об'єднанню. І скоріше за все, вплив цих ВНЗ на більшість питань організації та діяльності освітнього об'єднання підприємств у формі асоціації, корпорації, а тим більше концерну, – буде мінімальним. Ефективним виглядає утворення великого холдингу. Інноваційні можливості холдингів окремо законодавством не виділяються, оскільки за загальним правилом вони аналогічні інноваційним можливостям інших видів об'єднань підприємств і є вищими за можливості окремих «неінтегрованих» підприємств. Вищими інноваційні можливості холдингів стають завдяки можливості швидкого прийняття головною компанією і неухильного виконання дочірніми рішення управлінського, виробничого, організаційного тощо характеру. Державним органам при дорученні важливих завдань щодо розробки та виконання інноваційних проектів зручніше мати справу з однією холдинговою компанією, ніж з'ясовувати управлінську і майнову основу діяльності об'єднань підприємств, створених в інших організаційно-правових формах. У країнах далекого зарубіжжя холдингові компанії також виділяються жорсткими методами управління і володіння головною компанією контрольними пакетами акцій дочірніх. Також холдингові компанії країн Європи орієнтовані на вкладення коштів саме у дочірні підприємства, а американські і японські – на фінансування інноваційної складової виробництва. Входження ВНЗ до складу холдингової компанії забезпечить його економічно і надасть можливість виконувати інноваційні завдання держави. Однак самостійність від входження до складу холдингу ВНЗ безумовно втратить.

Зручно було б утворити новий суб'єкт господарювання у формі приватного АТ, акціонерами якого стануть власники майна невеликих ВНЗ. У цьому випадку кількість акцій у кожного акціонера залежатиме від вартості належного їм майна. Тому власники майна

невеликих ВНЗ одразу не стануть мажоритарними акціонерами, а отже піднята проблема не вирішиться. При усіх позитивах організаційно-правової форми АТ загроза «рейдерства» є найбільш вірогідною саме для цієї форми суб'єктів. Тому краще її мінімізувати на стадії утворення нового суб'єкта. Отже, утворення АТ містить у собі загрозу.

Привабливішим виглядає утворення нового великого ВНЗ у формі ТОВ. У такому випадку сукупність прав та обов'язків його учасників визначається положеннями статуту. У ньому можна передбачити одноголосність або кваліфіковану більшість при ухваленні стратегічних рішень з організації діяльності усього великого ВНЗ. Якщо ці стратегічні питання закріпити у статуті, а також вказати, що внесення змін до статуту можливе лише після згоди усіх учасників, – то загроза «рейдерства» мінімізується.

Крім утворення навчального комплексу у формі ТОВ у якості ефективного засобу захисту майнових прав власників майна невеликих ВНЗ можна розглядати утворення одночасно кількох суб'єктів господарювання (скажімо, у формі ТОВ). Право на підприємницьку діяльність, закріплене статтею 42 Конституції України [234], та принцип свободи підприємницької діяльності у межах, визначених законом, закріплений статтею 6 ГК України, цього не забороняє [78]. Утворені суб'єкти господарювання будуть виготовляти та реалізовувати продукцію, надавати послуги чи виконувати роботи у різних сферах економіки. При цьому або найбільша частка майна (контрольний пакет акцій) цих суб'єктів господарювання буде почергово належати різним засновникам - власникам майна реорганізованих невеликих ВНЗ; або управління кожним із цих суб'єктів буде здійснюватися різними засновниками. Скажімо власниками майна чотирьох невеликих ВНЗ на їх основі утворюється один великий ВНЗ, а також магазин, салон краси та кафе. І кожен із чотирьох засновників має вирішальний вплив на один із суб'єктів. У цьому випадку, по-перше, засновники диверсифікують

ризики; а по-друге, стримують один одного від зловживань своїми можливостями.

Отже, якщо реформування не відбудеться під контролем держави, то невеликі ВНЗ самостійно реорганізуються у великі освітні комплекси, що відповідатимуть ліцензійним вимогам та сучасним стандартам. Майнові права власників майна невеликих приватних ВНЗ найбільш ефективно можна захистити утворенням господарських об'єднань підприємств в організаційно-правовій формі асоціацій або корпорацій, великих АТ, ТОВ, взаємопов'язаних або асоційованих підприємств. Запропоновані форми повинні сприяти захисту одного власника майна від інших. Безумовно, обрана організаційно-правова форма суб'єкта господарювання, що надає послуги у сфері освіти, є чи не найголовнішим елементом правового статусу. І тут ми визначилися, що оптимальними формами, які можна рекомендувати зокрема потенційним приватним НЗ, є ТОВ, АТ або об'єднання підприємств.

Отже, на сучасному етапі найбільш ефективними організаційно-правовими формами для НЗ є АТ, ТОВ або об'єднання підприємств. Для власників невеликих приватних НЗ ефективним може бути утворення асоційованих підприємств з перехресним володінням контрольними пакетами акцій різними з них.

3.2. Порядок створення навчальних закладів

Після обрання організаційно-правової форми НЗ повинен бути утворений, тобто пройти державну реєстрацію. Положення про умови створення НЗ передбачено статтею 18 Закону України «Про освіту». Нормами цієї статті надано право державним та місцевим органам, суб'єктам господарювання та громадянам утворювати НЗ; закладено в обов'язок НЗ мати власну назву, в якій обов'язково вказувати його тип та організаційно-правову форму; а за порядком створення,

реорганізації та ліквідації НЗ відправлено до КМУ [455]. Нормами статті 27 Закону України «Про вищу освіту» передбачено, що створення ВНЗ ІІІ або ІV рівнів акредитації державної форми власності здійснюється КМУ; ВНЗ І або ІІ рівнів акредитації державної форми власності – МОН України та іншими центральними органами виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні ВНЗ; ВНЗ, що перебувають у власності АРК – органами влади АРК; ВНЗ комунальної форми власності – органами місцевого самоврядування; ВНЗ приватної форми власності – власниками [414].

КМУ постановою від 5 квітня 1994 року № 228 «Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів» затвердив відповідний Порядок [459]. Чинний порядок створення НЗ передбачає узгодження КМУ з МОН України, Міністерством економіки і Міністерством фінансів за наявності дозволу відповідної Ради народних депутатів при утворенні державних ВНЗ ІІІ та ІV рівнів акредитації; тими ж органами крім Ради народних депутатів при утворенні ВНЗ І та ІІ рівнів акредитації [459]. У цьому зв’язку виникають питання: невже Рада народних депутатів може не погодитися на утворення ВНЗ ІІІ чи ІV рівнів акредитації; або невже Рада народних депутатів буде однозначно проти або однозначно за утворення ВНЗ І чи ІІ рівнів акредитації, що її дозвіл є непотрібним. Хоча при утворенні ПТУ уже не потрібне узгодження з Міністерством економіки і Міністерством фінансів, проте потрібен розгляд цих питань Віце-прем’єр-міністром України та дозвіл відповідної Ради народних депутатів. При утворенні комунальних НЗ потрібні дозвіл Ради народних депутатів та погодження з МОН України і відповідними галузевими міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. При утворенні приватних НЗ потрібен дозвіл відповідної Ради народних депутатів [459]. Таким чином, статутні документи НЗ, створюваного на основі майна державної чи комунальної власності, розробляються фахівцями відповідних державних органів. І цими ж або іншими державними органами формується склад вищих органів управління НЗ. Керівники

структурних підрозділів, як правило, обираються або призначаються на рівні самого НЗ згідно з його установчими документами. Перед утворенням приватного НЗ проводяться загальні збори його засновників, на яких затверджуються установчі документи майбутнього НЗ, визначається склад та компетенція його органів управління.

Крім цих та інших суперечливих питань під час створення НЗ окремими вченими піднімаються й інші, які потребують з'ясування. Так, Є.В. Булатов та І.М. Острівний вважають, що порядок утворення приватного ВНЗ і припинення його діяльності як елемент правового статусу такого ВНЗ навряд чи може бути у цілому віднесено до сфери господарського права; стосовно державних і комунальних ВНЗ таке рішення відповідає усім ознакам адміністративного акта; стосовно приватних ВНЗ його слід кваліфікувати як одностороній цивільно-правовий правочин, зовнішньою формою якого є індивідуальний або спільний установчий акт (частина 3 статті 87 ЦК України) [46, с. 62]. Із сказаним слід частково не погодитися. Утворення приватних ВНЗ відбувається на основі Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців» [417], який не зважаючи на термінологію має господарсько-правову, а ніяк не цивільно-правову природу. Проте, якщо акт про утворення приватного ВНЗ є цивільно-правовим, тоді послуги з навчання повинні надаватися членам родини власників майна цього ВНЗ або іншим особам безоплатно без видання документу державного зразку. Якщо державні банки в Україні згідно зі статтею 7 Закону України «Про банки і банківську діяльність» утворюються актом КМУ, а комерційні банки згідно зі статтею 17 набувають статусу банку актом НБУ, то виходить, що акти про утворення державного та комерційного банку є адміністративними. Те саме можна було сказати відносно акта утворення промислово-фінансової групи, яка під час дії Закону України «Про промислово фінансові групи в Україні» (статті 3) та відповідної постанови КМУ (пункти 2, 18), утворювалася актом КМУ [462; 432]. Виходить, що акт про утворення

банку або ПФГ є адміністративним. Але державний банк, комерційний банк, ПФГ є суб'єктами господарювання, а акт про їх утворення має як мінімум змішану правову природу. Те саме стосується й акта про утворення державного ВНЗ. Він має комплексну адміністративно-господарсько-правову природу з мінімумом приватних інтересів.

Порядок утворення приватних ВНЗ і порядок припинення їх діяльності на думку тих самих Є.В. Булатова та І.М. Острівного не регулюється нормами господарського права і, відповідно, не повинні включатися у структуру їх господарсько-правового статусу. У той же час це не означає, що процес утворення, а також реорганізації або ліквідації приватних ВНЗ зовсім облишений господарсько-правових аспектів, окремі приписи господарсько-правового характеру підлягають застосуванню і тут (вимоги до матеріально-технічної бази і формування статутного фонду; взяття на податковий облік; включення до реєстру неприбуткових організацій та установ; складання передавального акту, розділового та ліквідаційного балансів; порядок розподілу майна, що залишилося після ліквідації тощо) [46, с. 62-63]. Із сказаним слід не погодитися. По-перше, у теорії права існує правило, згідно з яким наявність окремих елементів є підтвердженням наявності статусу. По-друге, проведемо аргументацію у вигляді доказу теореми способом від зворотного. Якщо припустити, що вислів названих вчених є вірним, то тоді є вірним і те, що інститут державної реєстрації суб'єктів господарювання, інститути неплатоспроможності і банкрутства (зокрема і НЗ) не регулюються нормами господарського права. А це є абсолютно невірним. Хибність погляду Є.В. Булатова та І.М. Острівного доведено. Проте порядок утворення приватних ВНЗ і порядок припинення їх діяльності (порядок їх реорганізації та ліквідації) також мають комплексну адміністративно-господарсько-правову природу і, відповідно, повинні включатися у структуру їх господарсько-правового статусу.

На підтвердження важливої ролі господарських відносин у діяльності приватних ВНЗ наведемо аргументи іншого вітчизняного вченого: 1) є засобом конкретизації загального змісту норм права відповідно до конкретного життєвого випадку чи суб'єктів; 2) надають можливість приватним ВНЗ визначити яка сфера суспільних відносин регулюється за допомогою права; 3) надають змогу практично втілити права та обов'язки суб'єктів господарювання (приватних ВНЗ) в життя, а також конкретизувати зміст цих прав та обов'язків; 4) надають можливість визначити характер поведінки суб'єктів господарювання з точки зору її відповідності правовим вимогам або невідповідності; 5) визначають найбільш раціональний шлях досягнення мети господарської діяльності приватних ВНЗ; 6) надають можливість уникати виникнення соціальних конфліктів та сприяти їх подоланню [549, с. 219-220].

Для справедливості необхідно відзначити, що процедура утворення (державної реєстрації) НЗ не облишена і приватних інтересів їх засновників, власників їх майна, керівників і службовців різних державних органів, держадміністрацій, народних депутатів рад різних рівнів та ін. Однак ці інтереси не завжди відкрито визначаються і забезпечуються НПА. Особливістю правового статусу НЗ є наявність у них державного статусу. Його НЗ отримує не тому, що його засновниками виступають державні або муніципальні органи влади, а в силу того, що забезпечує належну якість освіти відповідно до вимог державного освітнього стандарту. Щоб отримати право видавати документи про освіту державного зразка, у НЗ повинен забезпечити відповідність змісту та якості підготовки випускників вимогам державних освітніх стандартів. Але в цілях забезпечення такої відповідності НЗ повинен володіти певними владними повноваженнями як орган державного управління. Тому чинне законодавство наділяє НЗ такими повноваженнями [538, с. 72]. Сказане підтверджує наявність публічних інтересів у створенні та діяльності НЗ.

Схожий і одночасно відмінний статус із суб'єктами господарювання у сфері освіти мають суб'єкти у галузі медицини. Там серед учасників договірних відносин можна виокремити кілька груп некомерційних суб'єктів господарювання, що фінансуються з різних джерел і знаходяться у структурі органів виконавчої влади – МОЗ України, у структурі органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; а також і комерційними суб'єктами у вигляді державних та комунальних фармацевтичних підприємств та як господарюючі суб'єкти медичної і фармацевтичної практики [384, с. 38]. У зв'язку із цим виникає питання: чому суб'єктам у сфері медицини дозволено мати статус підприємця, а схожим із ними суб'єктам господарювання у сфері освіти дозволено лише здійснення некомерційного господарювання ? При цьому потенційна суспільна небезпека від порушень правил та законодавства при наданні медичних послуг є більшою, ніж при наданні освітніх послуг. Таке порівняння є черговим аргументом на користь скасування виключно некомерційного статусу ВНЗ.

На сьогоднішній день надважливого значення набув пошук відповіді на питання відносно забезпечення якості освіти (особливо вищої). Зараз в Україні утворено надмірну кількість НЗ (особливо ВНЗ), значна кількість з яких надає неякісні послуги і демпінгує на ринку освітніх послуг. У МОН підрахували вартість «якісного» диплому. Так, на 1 червня 2010 року було визначено, що вона не може бути меншою 10 тис. грн. [221]. У нас же за значно меншу вартість навчання за рік невеликі приватні НЗ обіцяють зробити з абітурієнта якісного програміста, юриста, економіста, інженера або архітектора.

О. Святоцький вказує, що на сьогодні у Великій Британії існує близько 100 університетів, у Франції – близько 80, в Італії – близько 60, у Польщі – 11, а в Україні – 904, із них 288 навчають майбутніх юристів [228, с. 11-12]. У РФ сьогодні 1090 ВНЗ різної спеціалізації (з філіалами 3800) і 7 млн. 300 тис. студентів. Це багато, проте за критерієм доступності освіти РФ займає 18-те місце у світі

[229, с. 114]. Проте чисельність населення РФ утричі переважає українську. Хоча і для РФ така кількість ВНЗ є великою.

Слід сказати, що 80 ВНЗ було у Франції й у 2003 році, у той час як в Україні було 350 ВНЗ III-IV рівнів акредитації, серед яких 82 мали статус національних [181, с. 221; 259, с. 101]. Отже, в Україні протягом кількох років збільшувалася кількість ВНЗ, а в інших країнах вона залишалася стабільною.

Подібна ситуація спостерігається й у сфері середньої освіти, де протягом останніх років кількість денних НЗ зросла на 655, а кількість учнів скоротилася на 196 тисяч осіб. Однак тут збільшення кількості шкіл може бути виправдано намаганням скасувати навчання у дві зміни [478, с. 84], а також появою значної кількості недержавних шкіл. А от поява «зайвої кількості» ВНЗ може викликати негативи. Багато вчених і практиків вказують на негативні наслідки надмірної кількості ВНЗ для якості освітніх послуг. Р.В. Шаповал вважає наявність великої кількості малопотужних за освітнім і науковим потенціалом НЗ стримуючим фактором розвитку освіти, а також таким, що негативно впливає на якість освітньої діяльності [597, с. 217]. Л. Марчук вважає, що на сьогодні у Львові «наплодилося» ВНЗ більше, ніж у всій Франції, у т.ч. є кілька університетів [299]. Схожа ситуація спостерігається не лише в залежності від географічного критерію, але й в залежності від критерію галузевого. Зокрема це підтверджується на прикладі організації освіти у сфері МВС України, де було зруйновано стрункy систему підготовки кадрів для підрозділів ОВС, яка базувалася на середніх школах міліції, що готували фахівців із середньою спеціальною освітою. У системі МВС склалася думка, що кожен правоохоронець в офіцерських погонах має бути юристом з вищою освітою [604, с. 252]. М.Н. Курко вказує, що сьогодні ВНЗ України приймають на навчання 70 % випускників шкіл. За прогнозами європейських експертів, для надання якісної освіти Україні достатньо мати 40-50 ВНЗ зі статусом автономної діяльності [264, с. 120]. З наведеним можна погодитися.

Схожі думки висловлює О.М. Бандурка. Він вважає, що сьогодні необхідно йти шляхом створення великих навчально-наукових комплексів з розвинутою інфраструктурою, науковими школами, з інформаційно-технологічним забезпеченням, науковими бібліотеками, науково-дослідними підрозділами і потужним науково-педагогічним складом. Безумовно, реформування системи вищої освіти шляхом скорочення дрібних і неефективних інститутів та філій, на думку вченого, є доречним і доцільним. Цілком виправданою є лінія МВС України, спрямована на оптимізацію мережі відомчих НЗ, вона обґрунтована і відповідає потребам часу [13, с. 12-13].

Окремими вченими збільшення обсягів надання послуг у сфері освіти видається за позитив. Проте у цих випадках мова йде про ВНЗ, що надають якісні послуги у сфері освіти і мають для цього необхідний матеріально-технічний, фінансовий та науковий потенціал. Так, В.Я. Тацій вказує, що у провідному ВНЗ Харкова значно збільшився прийом студентів (у 1992 році на І курс усіх форм навчання було прийнято 1643 студенти, а в 2004 – 2853); випуск молодих фахівців 1992 року складав 834 спеціалісти, 2004 – 2666; усього за останні 12 років підготовлено більше 22 тисяч молодих юристів, а щорічна кількість студентів складає близько 16 тисяч. Збільшився і професорсько-викладацький склад Академії – з 350 викладачів у 1992 році цей показник виріс до 602 викладачів у 2004 [541, с. 42]. На обґрунтування оптимістичної позиції В.Я. Тацій вказує, що постійно високим є й рейтинг спеціалістів на ринку праці, незважаючи на те, що підготовку юристів сьогодні здійснюють більше 150 ВНЗ та факультетів [541, с. 42]. Проте збільшення набору студентів на комерційній основі може поламати традиції навіть найбільш відомих університетів.

Тому у суспільних (державних) університетах необхідно захищати існуючі стандарти від деградації через комерційну спрямованість; а для забезпечення суспільного характеру вищої освіти в інтересах самого суспільства, студентів і викладачів

необхідно вимагати від приватних університетів дотримання високих стандартів [586, с. 447].

Слід підтримати думку вітчизняного вченого у тому, що з одного боку поява нових різноманітних суб'єктів надання освітніх послуг має сприяти більшій гнучкості системи підготовки кадрів, ліквідації монополії держави у даній сфері. Проте не варто на шляху до масовості вищої освіти забувати про підготовку та виховання еліти українського суспільства [219, с. 111]. Для найбільш обдарованих і прогресивних учнів та студентів самі НЗ та профільні міністерства (передусім МОН України) повинні передбачати пільги в оплаті, можливості отримання ґрантів та пільгових кредитів.

Особлива роль у соціальному та культурному прогресі людства належить університетам. З часу їх виникнення авторитет науки – stadium став одним із основних чинників суспільного розвитку. На жаль, університетську науку останнім часом вразила ерозія: з одного боку, намітилася глибока утилітаризація класичних університетів, з іншого – виникли НЗ, що мають лише назву «університет» [219, с. 110]. Саме для того, щоб відрізнити дійсно якісні університети, академії та інститути від тих НЗ, які лише мають такі назви, державою було запроваджено додаткові адміністративні процедури – ліцензування та акредитації.

3.3. Ліцензування та акредитація навчальних закладів як засоби їх легітимації

Проходження ліцензування, акредитації, сертифікації і т.п. є необхідною умовою для здійснення більшості видів позабюджетної діяльності і, крім того, визначає ряд найважливіших кількісних і якісних обмежень для неї: граничний контингент студентів і, відповідно, потенційні розміри платного прийому; набір

спеціальностей, за якими здійснюється освітня діяльність та ін. [330, с. 118].

В Україні законодавство про ліцензування має три рівні. Загальні засади ліцензування окремих видів господарської діяльності визначаються нормами ЦК України (статті 91, 227, 426, 464, 1107-1114) та ГК України (статті 12, 14, 43, 51, 128, 131, 239, 245), а також нормами Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» (частиною 1 статті 9 передбачено, що окремі види господарської діяльності підлягають ліцензуванню відповідно до спеціальних законів, а пунктом 7 цієї частини 1 статті 9 передбачено, що до таких видів діяльності належить діяльність у сфері освіти) [448].

Норми названих статей носять загальний характер. Тому специфіка ліцензування господарської діяльності у сфері освіти знаходиться у межах спеціального законодавства про освіту (зокрема у законах). У Законі України «Про освіту» у статті 12 до повноважень МОН України віднесено проведення акредитації ВНЗ та професійно-технічних НЗ незалежно від форм власності та підпорядкування, видачу їм ліцензій і сертифікатів; пунктом 2 статті 15 ліцензування, інспектування, атестацію та акредитацію НЗ виділено в якості критеріїв визначення відповідності освітніх послуг державним стандартам і вимогам; пунктом 3 статті 15 лише за результатами ліцензування МОН України, МОН АРК, місцеві органи управління освітою у межах своїх повноважень надають НЗ незалежно від форм власності ліцензії на право здійснення освітньої діяльності і вносять їх до державного реєстру НЗ; пунктом 5 статті 18 «Умови створення НЗ» передбачено, що діяльність НЗ розпочинається за наявності ліцензії на здійснення діяльності, пов’язаної з наданням послуг для одержання освіти і підготовкою фахівців різних рівнів кваліфікації, а ліцензія видається у порядку, що встановлюється КМУ [455].

Законом України «Про дошкільну освіту» передбачено можливість отримання дошкільної освіти від громадян з високими моральними якостями, які мають вищу педагогічну освіту, ліцензію

на право надання освітніх послуг у сфері дошкільної освіти… (пункт 5 статті 9) та обов'язковість наявності ліцензії на право надання освітніх послуг у сфері дошкільної освіти у дошкільного НЗ, заснованого на приватній формі власності (пункт 3 статті 11) [420]. Обов'язковість наявності ліцензії у загальноосвітніх НЗ, заснованих на приватній формі власності, визначено пунктом 2 статті 8 Закону України «Про загальну середню освіту» [423].

Законом України «Про позашкільну освіту» передбачено, що приватні позашкільні НЗ здійснюють свою освітню діяльність після реєстрації статуту та за наявності ліцензії (пункт 3 статті 14; стаття 28) [458]. Схожі норми містить Закон України «Про професійно-технічну освіту»: статтею 7 ліцензування НЗ незалежно від форм власності покладено на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері ПТО; статтею 9 на Раду міністрів АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій у галузі управління ПТО; статтею 19 передбачено, що професійно-технічні НЗ незалежно від форм власності та підпорядкування розпочинають діяльність після отримання ліцензії, а ліцензія видається у порядку, що встановлюється КМУ [463].

У Законі України «Про вищу освіту» регулюванню ліцензування приділено окрему статтю 28 «Ліцензування освітньої діяльності, акредитація напрямів, спеціальностей та ВНЗ». Цією статтею за порядком видачі ліцензій відправлено до КМУ; визначено зміст ліцензії; передбачено необхідність проходження ВНЗ ліцензійної експертизи; встановлено двомісячний термін для прийняття рішення про видачу ліцензії або про відмову у її видачі; висунуто умови видачі ліцензії ВНЗ [414].

Основним спеціальним НПА з питань ліцензування надання освітніх послуг є постанова КМУ «Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг» від 8 серпня 2007 року № 1019 [447]. Пунктом 2 затвердженого цією постановою Порядку визначено, що ліцензуванню підлягає діяльність з надання більш ніж 20 видів освітніх послуг [447]. Пунктом 10 визначено органи ліцензування:

1) МОН України – щодо надання послуг у сфері професійно-технічної та вищої освіти; 2) МОН АРК, органи управління освітою обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій – щодо надання послуг у сфері дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти [447].

Для економічно розвинених країн типовим є змішане державно-громадське регулювання надання освітніх послуг у галузі вищої освіти. Ліцензування є прерогативою державних органів, якщо воно взагалі передбачене національним законодавством. Акредитація в більшості країн має добровільний характер і являє собою різноманітні рейтингові оцінки, наприклад, у США [5, с. 36].

Порядком також визначено особливості підготовки та проведення ліцензування, документи, що додаються до заяви про видачу ліцензії, строк прийняття органом ліцензування рішення про видачу або відмову у видачі ліцензії, органи контролю за дотриманням ліцензійних умов – Державна інспекція НЗ, міністерства, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, що мають у підпорядкуванні НЗ, і власників НЗ [447]. Отже, після визначення легальних положень про ліцензування НЗ необхідно перейти до розгляду теоретичних та практичних положень ліцензування.

Інститут ліцензування як засіб регулюючого впливу держави на суб'єкти господарювання з'явився ще на початку XIX століття: у 1808 році – в Англії, у 1809 році – у Франції, у 1811 році – у Росії, у 1812 році – у Швеції [53, с. 173]. Під час становлення системи державного регулювання надання послуг у сфері освіти, системи ліцензування та акредитації були певні позитивні приклади забезпечення якості освіти «знизу» на території українських земель у складі Російської імперії. Так, у релігійній конфесії менонітів німецьких колоністів з 40-х років XIX століття громадськість на чолі з реформатором Й. Корнісом здійснила низку якісних змін, зокрема проведені реформи передбачали введення «тарифної сітки» для визначення платні вчителеві, встановлення іспиту під час прийому

педагога на роботу. Ці положення захищали школу від непрофесіоналів і позитивно позначилися на системі освіти цієї конфесії [38, с. 73; 185, с. 45]. Порядок і контроль якості у сфері освіти ще 150 років тому приводили до позитивних результатів.

На сьогодні в Україні ліцензуванню підлягають освітні послуги у сфері: дошкільної освіти та початкової загальної освіти; базової та повної загальної середньої освіти. Крім того, ліцензування передбачене щодо освітніх послуг, які надаються у сфері позашкільної освіти за різними напрямами [367, с. 69]. Крім цього у сфері освіти НЗ можуть отримувати або надавати додаткові освітні або інші послуги, значна кількість яких підлягає ліцензуванню.

Н.О. Саніахметова вважає, що ліцензування необхідне для протидії вступу на ринок (у нашому випадку – ринок освітніх та інших послуг у сфері освіти) осіб, не здатних внаслідок відсутності відповідної кваліфікації й інших можливостей грамотно займатися певним видом діяльності і спрямоване на захист споживачів та й самих учасників підприємницької діяльності [496, с. 8]. Ще жорсткіше висловлюється С.Е. Жилінський, який вказує, що ліцензування оберігає економіку від проникнення на ринки з пропозиціями товарів, робіт і послуг некваліфікованих людей, які не мають необхідної матеріальної бази для здійснення підприємницької діяльності, захищає учасників ринкових відносин, включаючи самих підприємців, а не тільки споживачів, від різного роду пройдисвітів [180, с. 129].

Враховуючи зміст законодавства і практики можна виділити характерні ознаки ліцензування господарської діяльності: 1) передбачає надання дозволу на заняття певним видом господарської діяльності; 2) це діяльність, пов’язана з видачею ліцензій та вчиненням інших дій, що пов’язані з видачею ліцензій; 3) провадиться тільки уповноваженими на це державними органами; 4) ліцензії видаються тільки певним особам; 5) ліцензуванню підлягають тільки певні види господарської діяльності; 6) це надання дозволу на певний строк; 7) це надання дозволу за певних умов

[208, с. 183]. Надані характеристики можна доповнити тим, що ліцензування є одним із основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання; за його допомогою підтримуються ті НЗ, які відповідають ліцензійним вимогам, тобто спроможні надавати якісні послуги у сфері освіти; за допомогою зупинення дії або анулювання ліцензії, застосування органом ліцензування штрафних санкцій до НЗ, послуги яких не відповідають вимогам, порушники стимулюються до свідомої зміни своєї поведінки. Призупинення дії ліцензій або скасування ліцензій належать до планово-госпрозрахункових санкцій, які у випадку не усунення недоліків самим суб'єктом господарювання застосовуються компетентним органом, яким було виявлено порушення [402, с. 142].

Ю.М. Рєпкіна розглянула визначення поняття «ліцензування» у статті 14 ГК України, у Законі України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», у Ліцензійних умовах провадження страхової діяльності та Ліцензійних умовах провадження діяльності з адміністрування недержавних пенсійних фондів, а також поняття ліцензування, закріплене у Федеральному законі РФ «Про ліцензування окремих видів господарської діяльності» і зробила висновок про його неоднозначність [484, с. 83]. У кожній сфері, у кожному ліцензованому виді господарської діяльності є особливості. Визначення ліцензування дано у пункті 1 статті 14 ГК України [78]; статтею 1 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [448]; статтею 1 Закону України «Про вищу освіту» [414]; статтею 1 Порядку ліцензування діяльності з надання освітніх послуг, затвердженого постановою КМУ від 8 серпня 2007 року № 1019 [447].

К.А. Карчевським пропонується наступне визначення поняття ліцензування: правовідносини, пов'язані з наданням суб'єктам господарювання, які відповідають встановленим вимогам (ліцензійним умовам), тимчасового дозволу на заняття певним видом (видами) господарської діяльності, який встановлений законодавством, що здійснюється спеціально уповноваженими

державними органами шляхом вчинення ліцензійних дій, встановлених законодавством [208, с. 187]. Слід, безумовно, погодитися із таким визначенням. Проте тут необхідне уточнення стосовно діяльності у сфері освіти, а також відносно учасників відносин, що складаються при ліцензуванні.

Такими учасниками на переконання О.П. Віхрова є, з одного боку, суб'єкти господарювання, а з іншого суб'єкти організаційно-господарських повноважень, наділені господарською компетенцією щодо цих суб'єктів. Ці відносини за своїми ознаками повною мірою відповідають ознакам організаційно-господарських зобов'язань, і є організаційно-господарськими зобов'язаннями з ліцензування господарської діяльності [60, с. 159].

НЗ, що виконує усі ліцензійні умови, може вимагати від органу ліцензування надати йому ліцензію. З іншого боку, орган ліцензування може вимагати від НЗ надати йому документи, що підтверджують виконання ним вимог законодавства та ліцензійних умов. Контроль за дотриманням ліцензійних умов надання освітніх послуг здійснюють органи управління освітою та Державна інспекція НЗ. За результатами перевірки органи ліцензування мають право анулювати видані ліцензії, а також вносити пропозиції НЗ про усунення порушень ліцензійних умов [367, с. 69].

Вважаємо, що до складу органів ліцензування та органів з контролю дотримання ліцензійних умов НЗ повинні входити провідні вчені, педагоги та адміністратори й управлінці у сфері освіти, які будуть пропонуватися вченими радами НЗ та обиратися на певний строк радою органу ліцензування.

Викладачі повинні брати участь в оцінці своїх університетів. Лише так можна гарантувати якість «продукції». Неприпустимо, коли визначення якості віддається ринку. При цьому приватні ВНЗ повинні відповідати тим самим жорстким стандартам, що і державні [586, с. 439]. Можливо, сербський вчений має рацію у питанні неприпустимості ринкового регулювання сфери освіти. Однак і самі викладачі не зможуть об'єктивно оцінити якість наданих ними або їх

колегами освітніх послуг, адже є прямо зацікавленими. Процедури легітимації повинні здійснюватися як мінімум під контролем державних органів, а як максимум – безпосередньо державними органами, і як виключення – органами та організаціями, прямо ними уповноваженими.

Крім представників самих НЗ висловлюється думка відносно необхідності залучення до органу ліцензування та ДАК України представників Міністерства юстиції. Відсторонення Міністерства від цього процесу, на думку заступника Міністра юстиції В.В. Богатиря, призвело до того, що не всі ВНЗ різних форм власності відповідають ліцензійним умовам щодо кадрового, методичного та матеріально-технічного забезпечення. Ця проблема породжує незадовільну якість підготовки юристів [228, с. 12]. Складно сказати, наскільки об'єктивною є думка заступника міністра. Можливо, присутність представника такого Міністерства принаймні сприятиме підвищенню об'єктивізації оцінки юридичних НЗ.

А на сьогодні представники окремих державних органів не беруть участі у ліцензуванні. Проте присутність на українському ринку освіти представників зарубіжних організацій виставляється як певний позитив. Так, Ю. Миколаїв вказує, що Луганський національний університет імені Т. Шевченка у 2006 році першим в Україні пройшов процедуру зовнішнього незалежного експертного оцінювання, яку здійснює Європейська асоціація університетів. Комісія визнає, що якість освіти в університеті відповідає європейським нормам і стандартам Болонської системи, й дає рекомендації з удосконалення науково-освітньої роботи [314, с. 29]. Названа організація є авторитетною та має офіційний статус. Однак можуть траплятися випадки коли не впевнені у своїх можливостях НЗ будуть отримувати підтвердження свого наукового, навчального та матеріального потенціалу від підприємницьких структур, утворених окремими особами у різних країнах.

Аби такі ситуації траплялися якомога рідше Є.А. Огаренко пропонує створити в Україні інфраструктуру акредитаційних центрів,

налагодити систему контролю за виконанням умов ліцензій, виданих ВНЗ різних форм власності [367, с. 70]. Проте лише утворенням великих акредитаційних центрів усі проблеми, пов'язані із ліцензуванням окремих видів господарської діяльності у сфері освіти, подолати все одно неможливо. Необхідно вносити зміни до власне ліцензійних умов та інших положень законодавства про ліцензування діяльності НЗ.

Найбільше пропозицій у цьому напрямі зробив вітчизняний вчений та практик у сфері освіти В.О. Огнев'юк. Він вказує, що за умови універсалізації навчальних планів саме студент має вибрати форму навчання – очну, заочну, очно-заочну, очно-дистанційну, а можливо, і використання різних форм навчання у різних семестрах. Тим більше, що ліцензування форм навчання суперечить нормам Закону України «Про освіту», згідно з якими форми навчання самостійно визначає ВНЗ [370, с. 8]. Також вчений ставить під сумнів необхідність застосування при ліцензуванні НЗ показника кількості місць у читальних залах, адже кожна навчальна аудиторія може виконувати функцію читального залу, а наявність Інтернету взагалі робить зайвими читальні зали [370, с. 8]. В.О. Огнев'юк також слушно пропонує відмовитися від застарілих показників кількості книг із розрахунку на одного студента, кількості періодичних фахових видань (усі вони представлені в Інтернеті) [371, с. 19].

Проте слід посперечатися із думкою вченого щодо необхідності припинити ліцензування доуніверситетської освіти [371, с. 19]. Тут треба підходити зважено. Якщо доуніверситетську освіту надаватимуть ВНЗ, які отримали ліцензію на надання послуг вищої освіти, то тут можна погодитися із зайвістю ліцензування доуніверситетської освіти. Слід висловити сумнів і відносно пропозиції вченого щодо передачі вченим радам інститутів права вирішувати питання ліцензування підготовки в коледжах [371, с. 19]. Із зменшенням кількості ВНЗ та підвищенням конкуренції за студентів інститути та коледжі можуть опинитися в одному маркетинговому секторі і бути прямими конкурентами (певна частина

абітурієнтів вступить до коледжів, отримає професію і не буде вступати до інститутів). Той самий аргумент можна навести на доведення незгоди з пропозицією щодо ліцензування бакалаврських програм вченими радами університетів і залишення ДАК України лише магістерських програм [371, с. 19]. Уже сьогодні значна кількість студентів, які отримали ОКР «бакалавр», іде працювати і відмовляється від отримання ОКР «магістр». Наведене вказує на можливість зловживань інститутів при ліцензуванні підготовки в коледжах, а університетів – при ліцензуванні бакалаврських програм, за якими навчають інститути.

В.О. Огнев'юком пропонується розглянути питання про співвідношення навчального часу, що забезпечується докторами наук та іншими працівниками, адже в європейських та американських університетах вітається робота професорів - візитерів. Вчений не вважає проблемою, щоб професор упродовж року працював у двох-трьох університетах. Проте у цьому випадку виникатиме питання: до заліку якого університету будуть віднесені його монографії, посібники і підручники? Загалом процедури ліцензування та акредитації варто дебюрократизувати, спростити, водночас підвищуючи відповідальність НЗ [370, с. 8-9]. Можна погодитися із наведеними аргументами. Проте така ситуація була б можливою та ефективною у випадку реального чесного обліку робочого часу докторів наук - сумісників. У випадку зняття заборони докторам наук працювати у кількох НЗ із зарахуванням їх робочого часу та наукових робіт у доробок усіх НЗ є загроза того, що у документах (тому ж журналі навчальної групи чи відомості прийому модульних контролів, залікових та екзаменаційних відомостях) буде записано прізвище провідного доктора, а фактично працювати зі студентами будуть інші викладачі. Тому такі зміни до ліцензійних умов НЗ можуть бути запроваджені у комплексі із посиленням контролю за реальною роботою докторів - сумісників та підвищенням відповідальності НЗ за надання недостовірної інформації органу ліцензування.

Також вченим-практиком вказується на необхідність переглянути питання про ліцензійні обсяги, яке втрачає актуальність в умовах демографічної кризи [371, с. 19]. Вважаємо, що скасування ліцензійних обсягів для НЗ призведе до негативного дисбалансу між провідними та іншими НЗ. Перші наберуть на навчання зайву кількість студентів за рахунок других. У підсумку другі повинні будуть припиняти свою діяльність, а перші не зможуть надати якісні послуги усім набраним ними студентам. Саме тому на позначення студентів, яким провідні НЗ в силу об'єктивних причин не зможуть надати якісні послуги, нами було використано слово «зайві». Прогнозуємо, що в обох випадках скасування ліцензійного обсягу для НЗ матиме негативні наслідки як для самих НЗ, так і для споживачів їхніх послуг і для держави.

Проектом закону «Про вищу освіту» № 7486-1, внесеним народними депутатами України О. Єфремовим, О. Зарубінським, С. Ківаловим, О. Логвиненком, М. Луцьким, К. Самойлик, І. Шаровим (законопроектом МОН України) запропоновано визначати ВНЗ за кількістю студентів. У класичному університеті за денною формою повинно навчатися не менш як 10 тис. осіб; у профільному університеті – не менш як 6 тисяч; в академії – не менш як 3 тисячі; у коледжі – не менш як тисячі осіб [569]. Із таким поділом НЗ за кількістю студентів можна безумовно погодитися, оскільки ВНЗ, що навчатиме на п'яти курсах кількість студентів, меншу запропонованим, навряд чи відповідатиме ліцензійним умовам за якістю матеріальної бази та кількістю профільних докторів (професорів) та кандидатів наук (доцентів). Незгоду викликає лише відсутність у названій структурі такого виду НЗ як інститут. Вимоги Болонської системи не вказують на заборону діяльності такого виду НЗ [648]. У зв'язку із цим у РФ при переході до Болонської системи на сучасному етапі крім національних науково-дослідницьких університетів, федеральних університетів, НЗ вищої професійної освіти запропоновано утворювати усі інші НЗ вищої професійної освіти: коледжі (вправі реалізовувати перший ОКР вищої освіти –

бакалаврат), інститути, академії, університети, що не ввійшли у попередні групи, серед них військові університети та інститути. При цьому інститути та академії як самостійні різновиди ВНЗ раніше передбачалося зберегти в якості форм додаткової вищої освіти. Проте 1 лютого 2011 року на засіданні робочої групи, що працює над законом «Про освіту», їх вирішено зберегти у тому вигляді, в якому вони зараз функціонують [229, с. 116]. Тому пропонуємо в Україні підтримати пропозиції щодо визначення виду ВНЗ за ліцензованим набором студентів на денній формі навчання у вищевказаній кількості, проте додати ще інститут, в якому на денній формі повинно навчатися не менш як 2 тисячі осіб.

Отже, ліцензування господарської діяльності НЗ є одним із основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність цих НЗ. Одним, проте не єдиним. Крім нього до НЗ можуть застосовуватися й інші засоби, що визначають легітимацію. Серед них акредитація НЗ, атестація НЗ і педагогів.

У Законі України «Про вищу освіту» статтею 24 визначено ВНЗ різних рівнів акредитації: І рівня, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями ОКР молодшого спеціаліста; ІІ рівня, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями ОКР молодшого спеціаліста та за напрямами підготовки ОКР бакалавра; ІІІ рівня, в якому здійснюється підготовка фахівців за напрямами ОКР бакалавра, спеціальностями ОКР спеціаліста, а також за окремими спеціальностями ОКР магістра; IV рівня, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямами ОКР бакалавра, спеціальностями ОКР спеціаліста, магістра [414].

Пунктом 2 статті 28 Закону України «Про вищу освіту» визначено, що акредитації підлягає напрям, спеціальність та ВНЗ. Акредитація здійснюється ДАК України. Цей орган на підставі заяви ВНЗ про проведення акредитаційної експертизи приймає рішення про видачу сертифіката про акредитацію напряму, спеціальності та ВНЗ чи про відмову у його видачі. ВНЗ, що успішно пройшли акредитаційну експертизу, отримують сертифікат про акредитацію

напряму, спеціальності або ВНЗ, термін дії якого не може перевищувати 10 років [414].

Особливості та порядок проведення акредитації НЗ визначено положенням про акредитацію ВНЗ і спеціальностей у ВНЗ та вищих професійних училищах, затвердженим постановою КМУ від 9 серпня 2001 року № 978 [427]. Пунктом 7 цього Положення визначено, що загальний термін дії сертифіката становить для НЗ, які мають статус національного, 10 років, інших – 5 років. Пунктами 9-16 Положення визначено порядок проходження акредитації, права та обов'язки акредитованого НЗ, встановлено порядок апеляційного оскарження НЗ рішень ДАК перед МОН України [427].

Зазвичай у практиці діяльності НЗ суперечливі питання, пов'язані із акредитацією, виникають не часто. На відміну від акредитації за даними Е.Е. Бекірової більш за все скарг (апеляцій) на дії органів ліцензування надходить від суб'єктів господарювання з питань оформлення, видачі та анулювання ліцензій на право провадження господарської діяльності з оптової торгівлі лікарськими засобами, на роздрібну торгівлю тютюновими та алкогольними виробами, на право надання послуг з охорони власності та громадян, на посередництво у працевлаштуванні за кордоном, *на право провадження освітньої діяльності* та ін. (виділення наше – Б.Д.) [410, с. 87]. Можливо, це пов'язано із точним визначенням умов акредитації. Кожен НЗ заздалегідь знає, скажімо, який рівень акредитації може отримати чи підтвердити, а тому не претендує на інший.

Для порівняльного прикладу наведемо систему акредитації США. Головним органом з акредитації у США є Рада з акредитації вищої освіти, основною метою діяльності якої є забезпечення стандарту якості вищої освіти, гарантування її якості для громадських, державних організацій, агентств та роботодавців, інформації для студентів та їх батьків. Основними видами акредитації виступають інституціональна та спеціалізована акредитації, що мають свої особливості, специфічні для країни. Акредитовані ВНЗ

входять до переліку НЗ, які враховуються офіційною статистикою, стають учасниками Федеральної програми фінансової допомоги студентам, отримують право на розробку освітніх програм за вимогами Департаменту освіти США [649, p. 206].

До спеціалізованої акредитації належить акредитація освітніх програм професійними асоціаціями. У США діють 45 загальнонаціональних професійних асоціацій. Як правило, професійні асоціації не приймають заяву на проведення акредитаційної експертизи окремої навчальної програми, якщо ВНЗ не пройшов загальну акредитацію [11, с. 8]. У нас же поділ акредитації на інституціональну та спеціалізовану відсутній.

Крім ліцензування та акредитації НЗ крім ВНЗ та ПТУ не рідше одного разу на десять років проходять державну атестацію, яка здійснюється шляхом проведення атестаційної експертизи. Останню згідно з Порядком державної атестації загальноосвітніх, дошкільних та позашкільних НЗ здійснюють МОН України, інші центральні органи виконавчої влади, що мають у своєму підпорядкуванні відповідні НЗ (для НЗ державної форми власності); а також МОН АРК, управління освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій (для НЗ комунальної та приватної форм власності); відповідні органи управління, підпорядковані Раді міністрів АРК, обласним, Київській та Севастопольській міським, районним державним адміністраціям, до сфери управління яких належать позашкільні НЗ, органи місцевого самоврядування (для позашкільних НЗ комунальної форми власності); органи управління місцевих органів виконавчої влади відповідно до типу позашкільного НЗ та місця його розташування (для позашкільних НЗ приватної форми власності) [407-1].

Крім ліцензування, акредитації й атестації НЗ, які прямо впливають на легітимацію НЗ, опосередкований вплив на неї має атестація викладачів. Послуги НЗ надаються за посередництва викладачів. Від того, як підготовлені ці викладачі, яку освіту та практичний досвід вони самі отримали, залежить чому вони навчать

своїх студентів, учнів або вихованців. І від цього багато в чому залежить набір до певного НЗ, ефективність його роботи, рентабельність діяльності. Тому діяльність окремого викладача напряму впливає на діяльність НЗ та його конкурентоспроможність на ринку освітніх та інших послуг у сфері освіти. Підвищений публічний інтерес у діяльності з надання освітніх та інших послуг у сфері освіти висуває підвищені вимоги до осіб, які безпосередньо ці послуги надають: 1) повинні бути професіоналами у своїй галузі знань; 2) мати хист до педагогічної діяльності і вміння передати свої знання учням; 3) володіти високими моральними та людськими якостями. Такі вимоги приділялися в усіх країнах в усі часи. У 1586 році у школі Успенського братства Львова було складено «Порядок шкільний», у якому зокрема викладено педагогічні вимоги до вчителя. Він мав бути «побожний, скромний, негнівливий, не срамослов, не чародій, не сміхун, не байкар, не прихильний єресі, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усьому» [598, с. 44].

Набуття та обсяг дієздатності педагогічних та науково-педагогічних працівників ВНЗ характеризуються рядом об’єктивних та суб’єктивних чинників, а саме: 1) посади педагогічних працівників можуть обіймати особи з вищою освітою ОКР «магістр», які пройшли спеціальну педагогічну підготовку; 2) посади науково-педагогічних працівників можуть обіймати особи, які мають наукові ступені або вчені звання, а також випускники магістратури; 3) посади педагогічних та науково-педагогічних працівників у ВНЗ, що відповідають статусу державного службовця, не мають права обіймати іноземці та особи без громадянства [317, с. 277].

Як бачимо, набуття викладачем правового статусу вимагає наявності у нього сукупності як формальних, так і практичних характеристик, які необхідно підтвердити в процесі атестації.

Атестація педагогічних працівників – це визначення їх відповідності зайнятій посаді, рівню кваліфікації, залежно від якого та залежно від стажу педагогічної роботи їм встановлюється

кваліфікаційна категорія, та відповідний посадовий оклад. Ця атестація базується на принципах демократизму, загальності, всебічності, систематичності, колегіальності, доступності та гласності, безперервної освіти, самовдосконалення, морального і матеріального заохочення [258, с. 76]. До стадій атестації педагогічних працівників відносять: 1) підготовку справи до атестації; 2) розгляд атестаційної справи; 3) прийняття рішень відповідним керуючим органом чи керівником за результатами проведеної атестації; 4) оскарження та опротестування прийнятого рішення (факультативна стадія); 5) виконання прийнятого рішення [588, с. 402].

Атестація науково-педагогічних працівників дозволяє оцінити якість персоналу з точки зору відповідності його цілям і стратегії підприємства. Нормативно-правова база, що є основою атестаційного процесу, повинна постійно удосконалюватися, щоб не відставати від процесів, які відбуваються в управлінні персоналом та розвитку суспільства в цілому. Поведінкові помилки, які мають місце при проведенні атестації і мають людську природу, повинні нейтралізовуватися правилами, встановленими законом [62, с. 134]. О.М. Бандурка пропонує завершити процес реформування і чітко визначити порядок державної атестації науково-педагогічного і наукового складу вищої кваліфікації, поєднати в одному структурному підрозділі, «в одних руках» надання й затвердження наукових ступенів і вчених звань [13, с. 14].

На сьогодні пунктами 1 і 2 статті 54 «Кадрове забезпечення сфери освіти» Закону України «Про освіту» визначено, що педагогічною діяльністю можуть займатися особи з високими моральними якостями, які мають відповідну освіту, професійно-практичну підготовку, фізичний стан яких дозволяє виконувати службові обов’язки. Педагогічну діяльність у НЗ здійснюють педагогічні працівники, у ВНЗ III і IV рівнів акредитації та закладах післядипломної освіти – науково-педагогічні працівники [455]. З цього нормативного положення О.Ф. Мельничук вбачає, що за рівнем

акредитації НЗ, в якому працюють педагоги, їх можна поділити на 2 групи – педагогічні та науково-педагогічні [309, с. 53]. Останні мають спеціальний правовий статус, що характеризується наявністю спеціальної трудової правосуб'єктності працівника, реалізація якої спричиняє набуття працівником трудових прав і обов'язків, що відрізняються своїм специфічним змістом, виконання яких забезпечується спеціальними гарантіями, а в певних випадках – додатковими заходами відповідальності [251]. Пунктом 4 названої вище статті прямо визначено необхідність проходження атестації педагогічними працівниками. За результатами атестації визначаються відповідність працівника займаній посаді, рівень його кваліфікації, присвоюються категорії, педагогічні звання. Встановлення порядку атестації педагогічних працівників віднесено до компетенції МОН України. За рішенням атестаційної комісії може бути звільнено педагогічного працівника з роботи у порядку, встановленому загальним трудовим законодавством [455]. Окремі вчені питання атестації пов'язують виключно з отриманням наукового ступеня чи вченого звання. Для удосконалення цього процесу С.М. Серьогін пропонує на базі спецради, до якої входить сам, здійснювати наукові семінари як для тих, хто здобуває науковий ступінь, а також для експертів та опонентів за цією спеціальністю [501].

З питань атестації науково-педагогічних працівників заслуговує на увагу постанова ВАК Республіки Білорусь від 9 липня 2009 року № 9 «Про щорічний конкурс на кращу докторську та кандидатську дисертації» із чітким визначенням вимог до учасників, порядку організації та проведення конкурсу в чотирьох номінаціях: з гуманітарних, природничих, медичних та ветеринарних, технічних та сільськогосподарських наук [226, с. 57].

Обов'язковість проходження атестації педагогічними працівниками підтверджено Типовим положенням про атестацію педагогічних працівників, за яким визначаються відповідність педагогічного працівника займаній посаді, рівень його кваліфікації, присвоюється кваліфікаційна категорія, педагогічне звання (підпункт

1.2.); основними принципами атестації є відкритість та колегіальність, гуманне та доброзичливе ставлення до педагогічного працівника, повнота, об'єктивність та системність оцінювання його педагогічної діяльності (підпункт 1.4.) [438]. До затвердження цього Типового положення Є.А. Огаренко пропонував поняття «атестація педагогічних працівників» як визначення їх відповідності зайнятій посаді, рівню кваліфікації, залежно від якого та від стажу педагогічної роботи їм встановлюється кваліфікаційна категорія, відповідний посадовий оклад. Принципами атестації вбачав принципи демократизму, загальності, всебічності, систематичності, колегіальності, доступності та гласності, безперервної освіти, самовдосконалення, морального і матеріального заохочення. Умовою атестації педагогічного працівника вчений визначав наявність фахової освіти та володіння ним державною мовою в обсязі, необхідному для виконання його професійних обов'язків згідно з Конституцією України [367, с. 68].

Типовим положенням визначено необхідність проходження атестації не рідше одного разу на п'ять років; порядок створення та повноваження атестаційних комісій; строки проведення атестації та ін. [438]. У багатьох НЗ атестації проводяться регулярно, а у багатьох запроваджуються. Обов'язковість атестації педагогічних працівників є позитивом, покликаним стимулювати їх до самовдосконалення; надасть керівництву НЗ додаткову можливість заміни дійсно якісними фахівцями викладачів, що за моральними та професійними якостями не відповідають вимогам НЗ. А саму процедуру атестації викладачів можна вважати непрямим засобом регулюючого впливу держави на діяльність НЗ. У зв'язку з цим слід ввести доктринальну та легальну класифікацію засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання з їх поділом на прямі та непрямі. Перші названо у пункті 2 статті 12 ГК України. Вони є прямими, оскільки безпосередньо впливають на діяльність суб'єктів господарювання. Другі впливають на суб'єкти господарювання опосередковано (як атестація педагогічних працівників, державне

кредитування студентів тощо). Їх перелік не є виключним. Їх треба зібрати у новому підпункті 2-1 статті 12 ГК України.

Утворення НЗ здійснюється КМУ, МОН України, органами влади АРК, органами місцевого самоврядування або власниками майна НЗ. А сам порядок утворення НЗ має змішану адміністративно-господарсько-правову природу. Обрання НЗ організаційно-правової форми суб'єкта господарювання та проходження ним процедури державної реєстрації є хоча і великою, проте частиною процесу легітимації. Остання також передбачає зобов'язання щодо отримання спеціальних дозволів та допусків, проходження спеціальних процедур, що дозволять йому бути повноцінним суб'єктом господарювання та здійснювати ті операції, надавати ті послуги, які передбачені його статутними документами (для ВНЗ статутом). Саме питання інших крім державної реєстрації способів легітимації сформують більш повну уяву про правовий статус НЗ.

Основними дієвими засобами регулюючого впливу держави на діяльність НЗ з метою дотримання якості освітніх та інших послуг у сфері освіти є ліцензування, акредитація, атестація НЗ та атестація педагогічних працівників. Завдяки цим засобам регулюючого впливу держави на діяльність НЗ в Україні держава відрізняє ті НЗ, які мають можливості надавати якісні послуги, від інших. Ліцензійні умови певною мірою застаріли через розвиток НТП, на що вказувалося окремими вітчизняними вченими. У підрозділі запропоновано змінити або скасувати окремі ліцензійні умови. У той же час наголошено на необхідності обов'язкового залишення інших ліцензійних умов. Система акредитації НЗ передбачає розподіл НЗ за чотирма рівнями. Акредитація НЗ є також ефективним засобом захисту НЗ. Запровадження обов'язкової атестації педагогічних працівників є ефективним засобом, що стимулює викладачів до самовдосконалення і сприяє НЗ у якісному відборі педагогічних кадрів.

РОЗДІЛ 4.
МАЙНОВА ТА ФІНАНСОВА ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ, ЩО НАДАЮТЬ ПОСЛУГИ У СФЕРІ ОСВІТИ

4.1. Майнова основа господарювання навчальних закладів

Для здійснення будь-якої підприємницької або некомерційної систематичної господарської діяльності необхідно мати майно. Т.М. Боголіб взагалі вважає, що оскільки для задоволення потреб у послугах сфери вищої освіти потрібні ресурси, то питання про їх збільшення й ефективне використання є центральним в економіці вищої освіти. Важливість цієї проблеми визначається зв'язком між кількістю спожитих (але завжди обмежених) ресурсів, необхідних для виробництва будь-якого продукту (в даному випадку – послуг освіти), та отриманими в ході цього процесу результатами (в якісному та кількісному вимірі) [31, с. 60]. Зрозуміло, що не в меншій мірі надання якісних послуг іншими крім вищих НЗ залежить від майнової основи їх діяльності. У цьому зв'язку М.Н. Курко справедливо вимагає від органів державної влади та органів місцевого самоврядування звернути увагу на потребу у створенні сучасної інфраструктури НЗ, модернізацію мережі НЗ та установ, організацій системи освіти, на зміцнення їх матеріальної бази та господарського обслуговування [257, с. 169]. Т.П. Козарь справедливо вважає, що розширення ринку освітніх послуг та підвищення їх якості серед іншого забезпечується станом матеріально-технічної бази [219, с. 110]. Усе це потребує значних інвестицій. Джерелами інвестування на думку Т.М. Боголіб можуть бути державні та зарубіжні субсидії, банківські кредити, кошти замовників і спонсорів, розширення системи ґрантів, розвиток інноваційних фондів, економічне стимулювання і пільгове

оподаткування вищої освіти. Держава має забезпечити оптимальне співвідношення інвестицій із бюджетних і позабюджетних, вітчизняних і зарубіжних джерел, створити відповідну правову базу, щоб не втратити пріоритет національних інтересів у освіті, не послабити її загальносуспільний характер [31, с. 61]. Г.О. Пономаренко визнає, що матеріально-фінансове забезпечення освітньої діяльності сучасної системи ВНЗ МВС України має певні недоліки [406, с. 12]. Не менші проблеми у майновому забезпеченні мають переважна більшість НЗ незалежно від сфери підпорядкування та інших факторів. Проте без відокремленого майна діяльність НЗ неможлива. Частиною 1 статті 139 ГК України майном визнано сукупність речей та інших цінностей, які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів [78]. У відповідь на питання «Чому правовий режим майна займає особливе місце у складі компетенції приватного ВНЗ ?» Є.В. Булатов та І.М. Острівний відповідають, що він є її фундаментом, основою. Не випадково у частині третій статті 55 ГК України йдеться про те, що суб'єкти господарювання реалізують свою господарську компетенцію на основі відповідних речових прав, а останні відповідно до статті 133 ГК України складають основу правового режиму майна [46, с. 64]. Майнові активи НЗ можуть бути різними і використовуватися на основі різних правових режимів. З погляду на правові режими взагалі існує думка, що правовий режим – це розпорядок справ, дій, система норм, яка регулює діяльність, відносини між людьми із приводу певних об'єктів [75, с. 16-17]. У даному випадку таким об'єктом є майно НЗ. Ці питання зазвичай активно досліджуються у теорії різних галузей права. А питання правового регулювання підвищення ефективності використання майна НЗ залишаються малодослідженими та такими, що вимагають окремої уваги.

У НЗ обов'язково є майно, яким вони користуються при наданні різних основних і додаткових послуг. ГК України передбачив можливість суб'єктів господарювання володіти, користуватися та розпоряджатися майном на основі права власності, господарського відання та оперативного управління. Проте ГК України не забороняє здійснення діяльності на основі інших речових прав (права володіння, права користування тощо), передбачених ЦК України.

Спеціальне законодавство про освіту також визначає правові засади діяльності з використанням різного майна. Так, у Законі України «Про освіту» статтею 63 «Матеріально-технічна база навчальних закладів та установ, організацій, підприємств системи освіти» передбачено, що матеріально-технічна база НЗ та установ, організацій, підприємств системи освіти включає будівлі, споруди, землю, комунікації, обладнання, транспортні засоби, службове житло та інші цінності. У пункті 3 цієї статті вказано, що НЗ самостійно розпоряджаються прибутками від господарської та іншої передбаченої їх статутами діяльності [455]. Тобто цим Законом вбачається можливість існування і підприємницьких, і неприбуткових НЗ.

У Законі України «Про вищу освіту» статтею 63 «Правовий режим майна ВНЗ» передбачено, що за ВНЗ з метою забезпечення діяльності, передбаченої його статутом, і відповідно до закону та його організаційно-правової форми власником (власниками) закріплюються на правах оперативного управління або передаються у власність будівлі, споруди, майнові комплекси, обладнання, а також інше необхідне майно. Майно, закріплене за ВНЗ державної або комунальної форми власності, а також доходи від використання цього майна належать ВНЗ на праві оперативного управління. ВНЗ державної та комунальної форм власності самостійно розпоряджається доходами та іншими надходженнями, одержаними від надання дозволених законодавством платних послуг. Таке розпорядження включає в себе право придбання майна та його використання на підставі договорів тощо [414]. А це прямо вказує на

некомерційний характер діяльності ВНЗ. А отже, у ВНЗ майно може бути на праві власності, праві оперативного управління, а також в оренді, лізингу, концесії. А НЗ, які є СПД, крім цих правових режимів можуть володіти, користуватися та розпоряджатися майном на праві господарського відання.

Вибір того чи іншого правового режиму майна НЗ може серед іншого залежати від форми власності, на основі якої діють НЗ. Якщо до початку 1990-х років усі НЗ знаходилися у державній власності, то тепер і серед суб'єктів дошкільної, шкільної, професійної, вищої освіти присутні НЗ різних форм власності. Крім державної НЗ законодавством не заборонено утворюватися на основі комунальної, колективної та приватної власності. На ринку загальноосвітніх НЗ приватна форма власності почала активно поширюватися із середини 1990-х років. Мережа загальноосвітніх НЗ недержавної форми власності до 2001 року, порівнюючи з 1996 роком, збільшилася на 50% [29, с. 218]. При цьому поширення приватних загальноосвітніх НЗ по території України проходило нерівномірно. Так, кількість приватних загальноосвітніх НЗ у 2002-2003 навчальному році становила 267. Найбільша їх кількість зосереджувалася в АРК, Дніпропетровській та Донецькій областях – по 25, Одеській – 29, Харківській – 24, місті Києві – 36. У Волинській і Рівненській областях приватних загальноосвітніх НЗ у цей час не було взагалі [29, с. 216]. Зрозуміло, що у сфері вищої освіти питома вага недержавних НЗ у загальній масі більша. Вважаємо, що все ж таки переважна більшість НЗ повинна залишатися у державній формі власності. Проте це питання є дискусійним. Не дає однозначної підказки і зарубіжний досвід. Так, у Республіці Білорусь систему освіти складає державна та приватна освіта. Проте ні Закон «Про освіту», ані Закон «Про вищу освіту» Республіки Білорусь не визначають правовий статус приватної освіти. У США існує більш ніж 1550 приватних університетів та коледжів з чотирирічним строком навчання. Приватний сектор освіти представлений великими престижними університетами. Кількість державних університетів та

коледжів перевищує 600. У Скандинавських країнах і ФРН ВНЗ в основному належать до державного сектора. Недержавний сектор ФРН представлений великими корпоративними ВНЗ (Люфтганза). Однак в Японії навпаки – більша частина університетського сектора належить до недержавної форми власності, основна маса якого знаходиться у віданні фірм, корпорацій [250, с. 43].

Діяльність недержавних ВНЗ визначається законодавчими актами або конституціями держав. У Данії право родичів засновувати недержавні школи й навчати в них дітей було встановлено Конституцією ще в 1814 році. У Франції існує серія законодавчих актів, які дають змогу родичам, релігійним та іншим організаціям відкривати недержавні НЗ [645, p. 54, 137]. У ФРН право відкривати приватні школи підтверджено статтею 7 Конституції 1949 року. У США і Великій Британії право на створення недержавних НЗ підтверджується законодавчими актами [250, с. 43-44]. Університети, як і різні школи ФРН, в основній масі – державні установи [250, с. 45].

Отже, у європейських країнах та США на ринку послуг у сфері освіти присутні приватні та державні НЗ. При цьому державні НЗ кількісно переважають. У Японії переважають НЗ, які працюють, використовуючи майно на праві господарського відання, а власниками такого майна є корпорації, об'єднання підприємств та інші суб'єкти господарювання, зацікавлені у підготовці для себе якісних фахівців. Складно однозначно визначити яка схема більш ефективна. Скоріше за все формування цих схем відбулося спонтанно. В Україні правовий звичай складається у бік існування НЗ, утворених на основі різних форм власності. Проте НЗ державної форми власності превалюють. Вважаємо, що в сучасних українських реаліях зарано вести мову про повну заміну державних НЗ тими, що працюють на основі приватного, комунального або колективного майна. А відстоювання національних стратегічних інтересів повинно спиратися саме на державні НЗ. Тому на сьогодні саме вони потребують захисту. На думку вітчизняних вчених сучасні держави-

лідери світового масштабу забезпечили своє домінування саме завдяки виваженій політиці у сфері державного регулювання відносин власності та пошуку балансу між публічно-правовими та приватноправовими засобами впливу на сферу господарювання; а утопічність ідей про саморегулівний вплив на економіку відносин приватної власності доведено [562-1, с. 18].

Доцільно захищати не певну кількість державних НЗ, а певну кількість учнів, вихованців, студентів, які у них навчаються і складають певну частку від загальної кількості у певному місті чи регіоні (інакше може виникнути ситуація, коли із шести шкіл невеликого міста одна працюватиме на основі приватної форми власності, однак у ній навчатиметься більша кількість учнів, ніж у п’яти інших разом). Вважаємо, що разом кількість місць в НЗ державної і комунальної форми власності (незалежно від джерела фінансування навчання) одного виду повинні становити не менш ніж 80 %. Така норма має бути закріплена у статті 63 Закону України «Про освіту».

У будь-якому випадку майно НЗ повинно працювати на максимальне задоволення потреб споживачів їхніх послуг. У цьому зв’язку необхідно сказати, що у сучасному конкурентному світі якість майна НЗ часто напряму впливає на обрання потенційними споживачами того чи іншого НЗ надавачем цих послуг. Крім цього важливе значення має ефективність користування майном НЗ та його захист. Наприклад, на сьогодні існує процесуальна проблема, коли суд загальної юрисдикції або господарський суд можуть вимагати від позивача (заявника) додати до заяви про вжиття запобіжних заходів будь-який наявний у нього доказ про порушення або загрозу порушення його прав. Але це не є їх обов’язком. Тобто, суди можуть виносити відповідну ухвалу лише спираючись на аргументи або припущення однієї сторони. Тобто відповідно до вітчизняного цивільно- та господарсько-процесуального законодавства накласти арешт на майно достатньо просто. А відносно власне забезпечення та зняття такого запобіжного заходу на практиці виникають певні

проблеми, пов'язані часто із незнанням відповідача про накладення арешту на його майно і, відповідно, з відсутністю заяви від нього про зняття запобіжного заходу у вигляді арешту. У випадку нагальної необхідності НЗ не зможе поставити питання про продаж чи здачу в оренду нерухомого майна. Для уникнення такої ситуації юридична служба НЗ повинна своєчасно відслідковувати правовий режим свого майна. З метою забезпечення позову сам НЗ повинен своєчасно подавати клопотання до господарського або загального суду щодо накладення арешту на майно відповідачів за своїми позовами.

Вітчизняні економісти вважають послуги НЗ освітніми продуктами і вказують, що навіть місцезнаходження ВНЗ в місті, стан вузівських будівель і споруд, ступінь оснащеності його класів та лабораторій сучасним обладнанням позначаються на успішності продажів освітніх продуктів. Хоча майбутні студенти та їх батьки приймають рішення про вибір ВНЗ не за фронтоном його будівлі, проте привабливий вестибюль, зручне розташування ВНЗ відносно транспортних вузлів міста, відмінно обладнані аудиторії, навіть клумби перед входом до ВНЗ та інше, що демонструється під час проведення дня відкритих дверей, може вплинути на прийняття рішення абітурієнтами та їх батьками [498, с. 376-377]. Тим більше слідкувати за якістю майна, що використовується НЗ, необхідно у зв'язку із конкуренцією за «VIP-студентів» із зарубіжними НЗ, які мають більш сучасну та розгалужену майнову базу.

У США університети володіють значними коштами, що дає їм можливість реалізовувати важливі і коштовні проекти, у т.ч. у галузі космонавтики, ядерної енергетики. Річний бюджет ряду університетів перевищує бюджет деяких країн. Викладацький склад багатьох університетів і коледжів включає провідних учених, серед яких – лауреати Нобелівської премії, автори важливих відкриттів і винаходів. Тому до ВНЗ США прагне вступити багато випускників середніх шкіл із країн Європи, Азії, Африки, Латинської Америки, Австралії, бажаючих отримати знання в галузі новітніх досягнень науки і техніки [32, с. 71-72]. Безумовно, із майновою основою

діяльності таких НЗ, якими є більшість ВНЗ Великої Британії, США, ФРН та деяких інших розвинених країн, конкурувати достатньо складно. Проте перші кроки на цьому шляху в Україні уже мають місце. Так, вітчизняні економісти констатують, що поява суспільних прошарків призвела до розшарування ВНЗ. З'явилися «елітні» та «недорогі» ВНЗ. Престижні НЗ мають відповідний сервіс (стоянки для авто, готелі, кафе, послуги психолога, проходження практики за кордоном, індивідуальне навчання та ін.), у приміщеннях НЗ зроблені дорогі ремонти. А інші обирають стратегію економії за витратами, орієнтуючись на широкий ринок і пропонуючи низькі ціни на свої послуги [246, с. 97]. Хоча таке розшарування за розміром та якістю майново-технічної бази суб'єктів сфери освіти крім позитивів має значну кількість негативних моментів, проте його не можна оцінювати однозначно, адже цей процес – об'єктивна суспільно-економічна реальність, із якою обов'язково необхідно рахуватися. У такій ситуації вітчизняні НЗ (особливо ВНЗ) повинні намагатися підвищити розмір статутного фонду та якість основних фондів. В іншому випадку як колись український ринок заповнили зарубіжні автомобілі, зарубіжна побутова техніка, як більшість українських банків стали філіями зарубіжних, так само за короткий час українські НЗ можуть бути витіснені зарубіжними навіть на внутрішньому ринку освітніх послуг. Тому В.Я. Тацій пред'являє до вітчизняних ВНЗ вимоги забезпечувати високий рівень науково-викладацької діяльності, належний рівень навчання, наукової діяльності (мати сучасні навчальні корпуси, бібліотеки, інформаційні підрозділи, центри наукових досліджень) тощо; вважає, що потрібно також забезпечити сучасні побутові умови для проживання (гуртожитки, готелі, харчування, медичне обслуговування), створити підрозділи, які впливають на розвиток фізичних і духовних потреб молодої людини (спортивні споруди, стадіон, басейн, палац студентів, студентські творчі клуби та ін.) [540, с. 5].

А.О. Монаєнко справедливо вказує, що на сьогодні наявність необхідного обладнання визначає можливість підготовки фахівців

сучасного рівня, залучення замовлень на дослідження і розробки, надання широкого спектру різних послуг, товарів, робіт тощо, здачі обладнання в оренду. Володіння виробничими потужностями забезпечує виконання робіт, пов'язаних з виробництвом товарів, виконанням замовлень, підтримкою наукоємного бізнесу, інновацій на власних потужностях, забезпеченням НДДКР [330, с. 118]. Приміщення утворюють умови для нарощування платного контингенту відповідно до ліцензійних вимог. Наявність площ визначає можливість здачі їх в оренду, організації іншої діяльності, що приносить доходи (наприклад, надання готельних послуг, поселення студентів платної форми навчання, створення інфраструктури проживання – пралень, підприємств побутового обслуговування та ін.) [330, с. 119]. У цьому зв'язку можна навести усього кілька прикладів забезпеченості вітчизняних НЗ сучасними основними фондами освітнього, побутового та іншого призначення: 1) у Прикарпатському національному університеті імені В.С. Стефаника примножується навчально-матеріальна база, яка складається з 13 навчально-лабораторних корпусів, шести гуртожитків на 2,5 тисячі місць, санаторію-профілакторію, комплексів їдалень-кафе, спортивно-оздоровчих комплексів, стадіонів, спортивних залів, басейну, лижної бази, студентського центру культури та дозвілля [30]; 2) Національний університет «Юридична академія України імені Я. Мудрого» постійно підвищує рівень фізичної культури студентів, залучає їх до великого спорту, маючи два спортивних комплекси з басейном, тренажерними та ігровими залами, тиром [541, с. 43]; 3) Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького має дев'ять навчальних корпусів, спортивний комплекс, два навчально-науково-виробничих центри, чотири студентських гуртожитки, пансіонат у Карпатах. Територія університету розташована у центрі Львова: навчальні корпуси, студентське містечко, бібліотека, їдальня, спортивний комплекс, церква Святої Трійці. Спортивний комплекс має 4 спортивні зали, їх

одноразова пропускна здатність становить 160 студентів [88, с. 8]; 4) один із перших ВНЗ приватної форми власності – Європейський університет – має сучасну матеріально-технічну базу, видавничий центр, сучасну комп'ютеризовану бібліотеку, низку медичних закладів, комфортабельні гуртожитки, а також туристично-оздоровчі комплекси під Києвом та в Карпатах [387, с. 33]; 5) Донецький юридичний інститут МВС України має 3 навчальні бази у Донецьку, чотири спортивних зали, два тири, потужну комп'ютеризовану бібліотеку, чотири гуртожитки, дві їдальні (добудовується третя, яка буде обладнана сучасною технікою та меблями), два стадіони, у 2011 році введено в експлуатацію житловий триповерховий будинок на 19 сучасних квартир, проводиться будівництво сучасного медичного центру та басейну, а також каплиці.

Як видно лише із п'яти прикладів, у різних регіонах України ВНЗ намагаються крім загальнонавчальних та наукових основних фондів мати основні фонди побутового, спортивно-фізкультурного та рекреаційного призначення. На сьогодні це ті фонди, які надають НЗ конкурентні переваги. В четвертому прикладі представлено ВНЗ приватної форми власності.

У всіх прикладах мова велася про майнову базу ВНЗ. Проте й інші НЗ також у своїй діяльності повинні мати достатню майнову базу. І в її межах мають знаходитися сучасні засоби навчання та виховання, за допомогою яких можна надавати освітні послуги. Зокрема А. Кутиркін серед таких засобів правового виховання дітей дошкільного віку пропонує використовувати настільні ігри, відеоматеріали, підручники, казки, комікси, комп'ютерні ігри тощо, які відтворюють судову систему, систему місцевого та державного управління [269, с. 165-167]. До застосування цих засобів (особливо відеоматеріалів, коміксів та комп'ютерних ігор) слід ставитися обережно, проте сама пропозиція корисна тим, що на її основі можна підтвердити висновок про необхідність усім НЗ у складі майна мати сучасні засоби навчання та інші основні фонди й обігові кошти, що забезпечать виконання головних завдань НЗ. У збільшенні майнової

бази НЗ крім них самих повинні бути зацікавлені держава і суспільство. Проте якщо держава повинна фінансувати сферу освіти, а тому й за посередництва відповідних міністерств здійснювати забезпечення НЗ майном, то недержавні суб'єкти господарювання й окремі громадяни та іноземці не мають зобов'язань щодо забезпечення майном українських НЗ. Здійснювати це вони можуть із власної ініціативи і з певною власною метою. Ця мета може мати позитивну природу, а може і навпаки. Наприклад, іноземні суб'єкти господарювання і громадяни-іноземці можуть безоплатно надавати українським НЗ майно, що є морально або фізично застарілим; що вимагає непомірних за сучасними вимогами витрат енергії та інших ресурсів; що не виконує належним чином своїх функцій; що стимулює засвоєння учнями знань, вироблення вмінь і навичок, які деформують особистість та/або готують слабкого фахівця тощо. Таке майно складає загальний обсяг іноземних інвестицій. Проте менша частина майна, що передається НЗ іншими суб'єктами, має інноваційний характер. Таке майно пропонуємо вважати перспективними майновими активами НЗ. Питання щодо їх перспективності повинні визначати спеціальні підрозділи у складі МОН України, види і компетенція яких вимагає окремого правового дослідження. А для стимулювання економічного інтересу наявних і потенційних інвесторів, які передають НЗ перспективні майнові активи, пропонуємо закріпити у Податковому кодексі України податкові пільги для таких суб'єктів господарювання. Зокрема можна запропонувати норму, згідно з якою із суми чистого прибутку суб'єкта господарювання, що дорівнює остаточній вартості майна, переданого НЗ в якості перспективного майнового активу, податок на прибуток буде стягуватися за ставкою 0 %.

Однак наявність коштовних основних фондів у НЗ, відповідність їх сучасним технічним, технологічним, інформаційним вимогам, віднесення їх до перспективних майнових активів НЗ ще не гарантує отримання конкурентних переваг на ринку освітніх та інших послуг. Не менш важливим є підвищення ефективності використання

цього майна керівництвом та працівниками НЗ. Тут на перший план виходять питання більш ефективного використання тимчасово не задіяного у навчальному процесі майна для надання інших послуг у сфері освіти. Ці питання трохи детальніше розглянемо нижче у роботі.

На загальний фінансовий результат діяльності НЗ також впливає економія матеріальних та природних ресурсів. В контексті загальнодержавної політики переходу до споживання енергії з альтернативних джерел можливим і цілком реальним є встановлення вітрогенераторів на території НЗ, розміщення сонячних акумуляторів і батарей на дахах навчальних корпусів та адміністративних будівель НЗ. При цьому надлишок енергії може акумулюватися та продаватися за умови отримання від НКРЕ відповідних ліцензій на видобуток та продаж електроенергії.

Отже, розгляд майнової основи господарювання НЗ дозволяє зробити наступні висновки: 1) кожен суб'єкт господарювання у сфері освіти має майно, необхідне для виконання своїх завдань. Майно може бути у НЗ на праві власності, господарського відання, оперативного управління, в оренді, концесії, лізингу. У ВНЗ майно не може бути на праві господарського відання; 2) майно НЗ може бути державної, комунальної, колективної та приватної власності. Вважаємо, що переважна більшість НЗ повинні діяти на основі майна державної форми власності. Для захисту такої позиції необхідне пряме закріплення у законодавстві про освіту положень, які встановлять максимальний відсоток місць у недержавних НЗ кожного виду у межах кожного населеного пункту України; 3) для ефективного конкурування із НЗ економічно розвинених країн необхідно підвищувати вартість (мається на увазі не підвищення вартості і не закупівля якомога дорожчого майна, а закупівля великої кількості основних фондів та оборотних засобів за оптимальними цінами.) та якість майна вітчизняних НЗ. Важливе значення набуває майно, що використовується для забезпечення якісного побуту й відпочинку студентів та інших споживачів послуг НЗ. Держава та

територіальні громади повинні сприяти закупівлі нового обладнання та інших основних фондів для НЗ, а надавачі перспективних майнових активів НЗ повинні отримувати податкові пільги.

4.2. Фінансова основа господарювання навчальних закладів

Для ефективної діяльності НЗ повинні мати достатню фінансову основу. За рахунок фінансових ресурсів НЗ формується їх майнова основа, здійснюються різні виплати працівникам, забезпечення стипендіями студентів, реалізуються різноманітні інноваційні та дослідницькі проекти тощо. А.О. Монаєнком наводиться ряд соціально-економічних завдань, що вирішуються за допомогою здійснення фінансової діяльності ВНЗ: збереження духовної культури й інтелектуального потенціалу суспільства; підтримка на належному рівні навчальної діяльності, якості підготовки фахівців і проведення наукових досліджень; підтримка стабільності кадрів професорсько-викладацького складу ВНЗ; соціальний захист професорсько-викладацького складу та студентів; розвиток матеріально-технічної бази та соціальної інфраструктури ВНЗ [325, с. 32]. Для цього необхідно розвивати та вдосконалювати законодавство, яке впливає на суспільні відносини зі зв’язком із видатками фінансових ресурсів держави у межах предмету та методу фінансового права [328, с. 104]. Проте фінансова основа діяльності НЗ та ВНЗ на сучасному етапі розвитку українського суспільства залишається достатньо слабкою. Це є однією із головних причин слабкості майнової основи господарювання НЗ, недостатньо ефективної реалізації науково-дослідних проектів, підготовки недостатньо якісних фахівців тощо. На прикладі НЗ системи МВС наявність такої ситуації підтверджує Г.О. Пономаренко, яка вказує, що законодавчі та підзаконні НПА підвищують вимоги до підготовки персоналу ОВС, а держава не в змозі належним чином забезпечити ОВС необхідними матеріально-

технічними, фінансовими та іншими засобами для ефективного виконання правоохоронних завдань [406, с. 10]. Недостатньо фінансується і ПТО. Щорічні планові бюджетні призначення не перевищують 25-30 % від потреб НЗ у фінансових асигнуваннях [366, с. 114]. Ще гірша ситуація із фінансуванням шкільних НЗ, особливо у сільській місцевості. Фінансове забезпечення загальноосвітніх НЗ здійснюється переважно за рахунок бюджету, однак бюджетних коштів на матеріальне забезпечення не вистачає [492, с. 32]. Як вказує Н. Біденко за період з 1996 по 2000 рік дещо скоротилася кількість загальноосвітніх НЗ, що мали кабінети фізики (потребували спеціального обладнання), збільшилася кількість НЗ, які мали кабінети біології, української мови та літератури, іноземних мов (спеціального обладнання не потребували). Кабінетами основ інформатики та обчислювальної техніки у містах було обладнано лише до 60,9 % загальноосвітніх НЗ, а в сільській місцевості спостерігалося зменшення кількості таких НЗ [29, с. 221]. На жаль серйозного поліпшення не відбулося і до сьогодні.

Така ситуація виглядає загрозливо. Тільки країна, що не планує свого майбутнього, може фінансувати сферу освіти за залишковим принципом. Можна навести приклад із фінансування польською та радянською владою сфери освіти у Західній Україні на рубежі 1930-х та 1940-х років: «На справу народної освіти радянська влада асигнувала величезні кошти... За Польщі витрати на народну освіту у Львівському воєводстві становили 0,7 %, а в 1940 році радянська влада на потреби освіти виділила 70,6 % загального бюджету Львівської області» [36; 623, с. 10]. З цього прикладу видно, що польська влада кінця 1930-х років не розраховувала залишатися у Західній Україні, чому й майже не фінансувала сферу освіти у ній. У цьому зв’язку тим більш незрозумілою стає позиція сучасної української влади, яка недостатньо коштів витрачає на фінансування сфери освіти.

Відповіді на питання щодо поліпшення фінансування НЗ слід шукати також у положеннях фінансового права, завдання якого

полягає у тому, щоб внести у публічні фінанси оптимальну нормативність, виразити у встановленні позитивних правил поведінки, надати на їх основі фінансові права і покласти фінансові обов'язки на суб'єктів фінансових правовідносин [209, с. 153-154].

На сьогодні у Законі України «Про освіту» частиною 1 статті 61 передбачено, що фінансування державних НЗ та установ, організацій, підприємств системи освіти здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів, коштів галузей народного господарства, державних підприємств і організацій, а також додаткових джерел фінансування. А частиною 2 визначено, що держава забезпечує бюджетні асигнування на освіту в розмірі не меншому 10% національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність [455]. Проте реально держава не має можливості виділяти такі кошти. Потрібні інвестори та підвищення ролі платних послуг.

Є.А. Огаренко проголошує, що фінансове забезпечення української системи вищої освіти має перейти з режиму «виживання» в режим «розвитку», від бюджетного утримання – до режиму інвестування в освітню галузь [368, с. 68]. Із наведеним безумовно слід погодитися. Проте саме погодження із наявними проблемами у сфері освіти їх не вирішить. Тому наведені декларації потребують свого подальшого розгляду та, як мінімум, уточнення у бік нормативної і практичної реалізації. Отже, питання дослідження й удосконалення фінансової основи діяльності НЗ потребують особливої уваги.

Р.В. Шаповал також пропонує напрями вдосконалення фінансування НЗ. Його пропозиції мають певну конкретику: формули фінансування освіти повинні базуватися на новаторських принципах, консолідованій участі різних джерел фінансування – від громадських (державний і місцевий бюджет), приватних, комерційних (банківські позики) до міжнародних організацій і фондів. Автономія ВНЗ розвивається повільно і, фактично, є суто формальною [597, с. 216-217]. На користь автономії ВНЗ висловлюється М.Н. Курко, який зазначає, що автономія ВНЗ дозволяє йому визначати зміст освіти,

плани прийому студентів, аспірантів, докторантів з урахуванням державного контракту (замовлення) та угод із підприємствами, установами, організаціями, громадянами [262, с. 113]. На думку російського вченого автономія федеральних університетів означає, що кошти на їх фінансування потрапляють з різних джерел. Це кошти бюджетної системи, у т.ч. регіонального рівня; фінансові ресурси майбутніх роботодавців; пожертви. Бюджетні ресурси будуть забезпечувати лише державне замовлення. Бюджет бере на себе також програми розвитку таких ВНЗ, які будуть затверджуватися засновником ВНЗ [229, с. 115-116]. М.Н. Курко вважає, що автономія ВНЗ розвивається повільно і фактично є формальною, що не дозволяє залучати додаткові джерела фінансування для підвищення заробітної плати працівникам, придбання техніки, обладнання, літератури тощо, розміщувати тимчасово вільні кошти на депозитних рахунках [257, с. 170]. Тобто названі троє авторів поліпшення фінансування сфери освіти пов’язують із підвищенням автономізації НЗ. При цьому сама автономія вбачається ними у тому, щоб держава брала на себе часткове фінансування діяльності НЗ, а інші фінансові ресурси не забороняла і не заважала здобувати і витрачати самотужки.

У розвиток таких поглядів слід навести слова А.О. Монаєнка: «...Якщо держава в даний час не здатна фінансувати вищу освіту в необхідних обсягах, то вона має створити умови, за яких ВНЗ здійснювали б свою фінансову діяльність у найбільш сприятливому економічному режимі...» [323, с. 75].

На нашу думку, на сьогодні найбільш вдалими шляхами удосконалення фінансової основи діяльності НЗ є: 1) застосування самими НЗ режиму економії наявних фінансових та матеріальних ресурсів; 2) збільшення обсягів державного та недержавного фінансування НЗ. Стосовно першого шляху необхідно навести погляди вчених, які слушно піднімають питання з приводу марнотратства при підготовці фахівців з вищою освітою, які не потрібні державній сфері. В Україні на безкоштовній державній основі продовжують готуватися бухгалтери, менеджери, юристи, які

не знайдуть собі місця роботи за фахом [368, с.68]. Упорядкування державного фінансування підготовки фахівців дозволить заощадити значні кошти. Держава має фінансувати підготовку лише такої кількості фахівців, яка затребувана для потреб державних підприємств і державних органів. При цьому відмова випускника, який отримав освіту за рахунок державного бюджету, відпрацювати згідно з контрактом у місці розподілу, визначеному державою, повинна тягнути за собою обов'язкове відшкодування витрат держави на його підготовку. Більше того, частиною 2 статті 22 ЦК України передбачено, що серед іншого збитками є доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [580]. Аналогічну норму, яка буде стосуватися інших випадків (коли суб'єкт господарювання порушить умови договору, який він уклав із НЗ), передбачено частиною 1 статті 225 ГК України [78]. А отже, НЗ крім прямого відшкодування витрат на підготовку фахівця повинен від імені держави вимагати повернення упущеної вигоди державою, оскільки за час навчання фахівця, що відмовився відпрацьовувати на державному підприємстві, замість нього міг бути підготовлений інший фахівець і принести значну користь державі. Хоча більшість НЗ були б задоволені хоча б відшкодуванням прямих витрат.

У 2007 році було розроблено механізм відшкодування особами витрат, пов'язаних з їх утриманням у ВНЗ МВС України, результатом чого стало прийняття постанови КМУ «Про затвердження Порядку відшкодування особами витрат, пов'язаних з їх утриманням у вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ» від 1 березня 2007 року № 313, наказу МВС України «Про затвердження Типового договору про підготовку фахівця у вищому навчальному закладі Міністерства внутрішніх справ України» від 14 травня 2007 року № 150 [437]. Натомість таке відшкодування, зважаючи на його судову перспективу та дані судової практики, залишається більшою мірою декларативним, у зв'язку з чим не може припинити відтоку з ОВС молодих дипломованих спеціалістів [406, с. 11]. Оскільки на

відшкодування витрат НЗ несумлінними випускниками сподівання покладати не слід, то продовжуючи розгляд першого шляху поліпшення фінансового забезпечення НЗ, необхідно визначити інші способи економного використання ресурсів НЗ.

Є.В. Булатов іще більш ніж 10 років тому критикував існуючу схему державного фінансування сфери освіти. На його думку у законі про бюджет встановлюється, що метою витрачання зазначеної у ньому суми бюджетних коштів є забезпечення функціонування соціально-культурних установ відповідного виду (наприклад, ВНЗ III і IV рівнів акредитації), підпорядкованих певному міністерству. Після розподілу однієї суми більш ніж за 100 показниками відповідно до економічної класифікації витрат цілями є конкретні витрати за відповідними статтями. При цьому важливо не те, скільки витрачено на встановлену законом ціль, а скільки їх витрачено за відповідною конкретною статтею кошторису установи у межах загальних витрат на дану ціль. І якщо їх витрачено більше, то надлишок витрат є нецільовим використанням бюджетних коштів з усіма наслідками, аж до призупинення фінансування та покарання винних [45, с. 40]. З одного боку, критика адекватна. З іншого, з точки зору держави більш ефективним є максимальна економія бюджетних коштів, навіть якщо способи забезпечення економії є непопулярними.

Способи досягнення економії фінансових ресурсів НЗ можуть бути різними. Так, А.О. Монаєнко для забезпечення режиму фінансової економії пропонує продовжити практику створення різноманітних контрольних комісій та інших робочих, дорадчих, координаційних органів з оптимізації публічних видатків. Вчений пропонує створити на державному рівні спеціальну комісію при КМУ [327, с. 131]. З приводу пропозиції можемо висловити інші міркування. В Україні утворення нових контролюючих органів, як правило, призводить до підвищення рівня корупції. У новому державному органі будуть працювати фахівці у галузі управління, ведення бухгалтерського обліку, аудиту і ревізії тощо, а також державні службовці не найнижчого рівня. Тому фінансування

діяльності нового органу може бути не меншим, ніж сума коштів, які можуть бути заощаджені НЗ через його діяльність. Крім цього, в Україні уже сформовано систему органів, які мають свою компетенцію, у т.ч. у частині нагляду за фінансуванням НЗ та раціональним використанням державних та інших коштів НЗ. Утворення нового державного органу призведе до перерозподілу компетенції із уже діючими органами. Негативно стосовно посилення державного контролю за використанням фінансових ресурсів ВНЗ висловлюється Л.М. Шаталова: «Механізм бюджетного фінансування вищої освіти в Україні будується за принципом посилення контролю за витрачанням коштів як загального, так і спеціального фондів. Це суттєво обмежує фінансово-господарську незалежність ВНЗ» [599, с. 469-470]. А питання недостатнього виконання принципу автономії ВНЗ не дозволяють останнім заробляти значну кількість грошей наданням додаткових освітніх та інших послуг. Можемо навести ще один аргумент на користь недоречності утворення нових контролюючих органів: на сучасному етапі розвитку суспільства спостерігаються процеси декриміналізації окремих видів злочинів, які посягають на правомірне ведення господарської діяльності. Можливо, держава вважає, що краще пробачити керівникам державних підприємств розкрадання частини державного майна взамін розвитку майнової бази державних суб’єктів господарювання. Тут складно сказати, яка позиція краща: побудувати нові корпуси та кабінети, обладнати їх сучасними приладами та меблями та одночасно дозволити матеріально відповідальним особам привласнити кілька відсотків від загального обсягу фінансування цих проектів; або тримати на посадах безініціативних керівників і господарників, які не допускають розтрат та розкрадань, проте неефективно використовують фінансові ресурси і не можуть удосконалити матеріально-технічну базу НЗ. Найкращим варіантом буде діяльність ініціативних керівників і господарників, які за рахунок різного фінансування модернізують матеріально-технічну

базу НЗ і одночасно не дадуть своїм підлеглим та підрядникам вчинити зловживання наданими їм правами і можливостями.

Шляхом виключення доходимо висновку, що економію фінансових і майнових ресурсів НЗ повинні здійснювати без допомоги нових контролюючих органів. Також стає очевидним, що економія коштів НЗ можлива за рахунок загальних способів, які не слід вигадувати: економії природних ресурсів.

Тут ми підійшли до питання про розподіл і співвідношення державного та недержавного фінансування діяльності НЗ. Видається, що більше уваги необхідно приділяти збільшенню обсягів фінансування НЗ.

Обмежене державне фінансування вищої освіти призводить до погіршення стану матеріально-технічної бази ВНЗ та їх соціальної інфраструктури, гальмує впровадження інноваційних технологій у навчання. Ці обставини обумовили появу платних освітніх послуг, що отримали законодавче закріплення як додаткові джерела фінансування державних ВНЗ [407, с. 8].

Для подолання недоліків бюджетного фінансування ВНЗ Л.М. Шаталова пропонує розширити перелік джерел поповнення спеціального фонду (на рахунку спеціального фонду обліковуються кошти, отримані від надання основних і додаткових платних послуг) та надати право на власний розсуд розпоряджатися коштами цього фонду [599, с. 469]. Т.М. Боголіб вказує, що оскільки від споживання освітньої послуги ефект мають і держава, і окрема людина, то між ними повинен бути розподілений фінансовий тягар на її надання. Державна підтримка ВНЗ при цьому, як правило, полягає в прямому бюджетному фінансуванні освітньої діяльності за нормативом у розрахунку на одного студента та наданні різних пільг податкового характеру і кредитування [31, с. 58]. О. Хохленко вказує, що на сьогодні у портфелі споживчих кредитів банків на питому вагу позик на навчання припадає лише 1 %. У США – більше $ 100 млрд.; у РФ – 60 млн. рублів; в Україні – 900 тис. грн. на рік [576, с. 91]. До аналогічних висновків доходять експерти Консорціуму науковців

ПТО і Європейського ЮНЕСКО з ПТО, які вважають що змішане фінансування є більш ефективним, ніж суто державне або виключно приватне [162, с. 38]. З метою вдосконалення системи видатків на вищу освіту в Україні К.Г. Грищенком ще у 1999 році пропонувалося введення інституту кредитування осіб, які отримують вищу освіту. Обґрунтовувалася необхідність поділу видатків на вищу освіту на дві окремі програми: програму видатків на ВНЗ та програму видатків на осіб, які отримують вищу освіту [84, с. 8]. Змішане фінансування мають НЗ у Польщі. Там державні ВНЗ отримують цільові кошти з державного бюджету на ведення навчальної діяльності, утримання НЗ, матеріальну допомогу студентам і цільові дотації на інвестиційну будівельну діяльність. Другим основним джерелом фінансування державних ВНЗ є платне навчання і проведення досліджень. Серед недержавних ВНЗ лише два отримують фінансування з державного бюджету (Католицький Люблінський університет і Папська теологічна академія у Кракові) [206, с. 267; 50]. Як бачимо, польська практика фінансування НЗ ідентична вітчизняній. Хоча у нас держава не фінансує приватні НЗ. Вважаємо це доречним. А більш вірно говорити про державну підтримку не приватних НЗ, а конкретних програм та проектів, які виконують ці НЗ. А оплатні послуги державних та інших НЗ не повинні йти у розріз із виконанням ними головних завдань. Сербський дослідник А. Чіріч попереджає, що проста комерціалізація вищої освіти призводить до втрати інтересу до такої освіти суспільства, студентів, роботодавців і власне університетів; висока плата не забезпечує якості, а часто призводить до її зниження. Одним із наслідків приходу «ринку» до вищої освіти є висунення одних дисциплін за рахунок інших на основі економічних причин [586, с. 447]. Негативну оцінку надмірній підготовці одних фахівців за рахунок інших було надано у роботі вище. Фахівці за кожною спеціальністю повинні готуватися за рахунок державних коштів у необхідній для держави кількості. А приватним і державним НЗ не заборонено за рахунок додаткових коштів готувати фахівців будь-яких спеціальностей у межах ліцензійного обсягу набору. У

цьому випадку проблеми пошуку місця роботи і затребуваності того чи іншого фахівця - випускника НЗ будуть покладені на самого випускника. У цьому зв'язку цікавим та ефективним може бути підготовка фахівців на замовлення підприємств, установ, організацій та державних органів, які зацікавлені у підборі якісних освічених фахівців.

У світовому суспільстві 30-50 % бюджету ВНЗ формується за рахунок коштів роботодавців, що дає їм можливість брати участь в освітньому процесі, стимулювати покращення якості та її спрямування на розвиток навичок, безпосередньо вигідних для бізнесу. Бізнес і університети США співпрацюють у проведенні досліджень та забезпеченні розвитку освіти. Багато американських університетів встановили так звані «Офіси передачі технологій» (Technology Transfer Offices), які допомагають управляти проведенням досліджень і отримувати вигоду від винаходів їх викладачів та студентів, взаємодіючи з бізнесом. Дані Світового банку свідчать, що особливістю українського роботодавця є неготовність інвестувати в освіту наявних і майбутніх працівників, ігнорування відсутності навиків працівників, наслідком чого є існування відносно високого попиту на низькокваліфікованих працівників [584, с. 225]. Через значну незацікавленість роботодавців у підготовці майбутніх працівників у РФ планувалося наблизити професійні училища, ліцеї, технікуми і коледжі до регіональних ринків праці. Однак одразу негативними результатами стало перенесення фінансування установ початкової та спеціальної професійної освіти на часто дефіцитні регіональні бюджети з відповідними дестабілізуючими роботу НЗ наслідками [279, с. 37]. Ще однією перепоною інвестування у сферу освіти в Україні є наявність суперечливого антикорупційного законодавства. Слабкість його полягає у тому, що хабарі у сфері освіти та інших сферах і галузях майже усі бажаючі дають та одержують, а з іншого боку, бажаючі інвестувати кошти в освіту можуть бути визнані корупціонерами або можуть бути не допущені до інвестування.

О.В. Скочиляс-Павлів вважає, що причини виникнення корупції у сфері освіти пов’язані із появою у суспільстві заможних людей, які мають можливість під прикриттям спонсорської допомоги вкладати в навчання своїх дітей великі гроші. І в таких випадках сплачується не за знання, а за їхню відсутність. Тому сьогодні освіта стає привілеєм забезпечених людей [517]. Тому інвестувати у діяльність НЗ цілком законно і безпечно можуть особи, які самі не навчаються у цих НЗ і не мають родичів, які навчаються або хочуть навчатися у цих НЗ. Те саме стосується підприємств, керівники і працівники яких, а також їхні родичі не повинні на момент здійснення інвестиції навчатися у цих НЗ.

З іншого боку, зараз в Україні вища освіта є одним із небагатьох благ, що створюють позитивний зовнішній ефект для суспільства і за які населення погоджується платити. Так, приблизно 2/3 батьків погоджуються нести серйозні фінансові витрати для того, щоб дати своїм дітям якісну вищу освіту. Підтвердженням цього є те, що сьогодні 55 % бюджету вищої освіти становить плата за неї. Для порівняння, дана частка у Великій Британії становить 12 %, у Канаді – 11 %, у США – 14 % [339, с. 120-121; 267, с. 141]. Зрозуміло, що наведені кількісні показники більше говорять про слабкість державного фінансування в Україні, ніж про високий рівень платних послуг. Проте вважаємо, що за розвитком недержавного фінансування стоїть майбутнє переважної більшості НЗ. Одним із варіантів недержавного фінансування діяльності НЗ є фінансування їх іншими суб’єктами господарювання у межах об’єднання підприємств, куди вони ввійдуть. У попередніх розділах вказувалися переваги входження НЗ до об’єднання підприємств.

Щоб зацікавити підприємства до створення об’єднань О.В. Куцурубова-Шевченко вважає за необхідне закріпити у законодавстві такі форми державного стимулювання: 1) пряме бюджетне фінансування наукових досліджень і розробок, що виконуються в господарському об’єднанні через науково-дослідні лабораторії ВНЗ і мають в подальшому впроваджуватися на

виробництві учасника об'єднання; 2) поширення на господарське об'єднання пільгових умов оподаткування, які має ВНЗ; 3) пільгове кредитування інноваційних проектів, які здійснюються в рамках господарського об'єднання за участі ВНЗ [271, с. 209]. Ідея заслуговує на увагу, проте самі засоби стимулювання не витримують критики і потребують заміни більш реальними та ефективними, на що вже вказувалося у роботі раніше.

Порівняльний аналіз форм взаємодії ВНЗ із бізнес-середовищем у розвинених країнах та Україні дає змогу виділити такі найбільш популярні форми у нашій країні: 1) надання місць практики і кураторство; 2) участь провідних фахівців компаній у навчальному процесі і в роботі атестаційних комісій; 3) проведення майстер-класів, професійних конференцій і ярмарків вакансій; 4) проведення конкурсів іменних стипендій; 5) корпоративні форми взаємодії (створення навчальних центрів, бізнес-центрів, центрів кар'єри, започаткування фондів розвитку вищої освіти і науки) [477, с. 46].

Вважаємо, що пільги, які має ВНЗ, не можуть автоматично переноситися на інших учасників об'єднання підприємств. Це є недоцільним і несправедливим. І взагалі, підтримуватися повинні програми і суб'єкти, які їх виконують, а не суб'єкти, що входять до об'єднання за участю ВНЗ.

Фінансова діяльність підприємства та ВНЗ відрізняються. Різниця полягає у тому, що підприємство спрямовує свою діяльність на кількісний економічний ефект, а ВНЗ – на якісний соціальний результат – розвиток особи, виховання громадянина, підготовку фахівця. У джерелах фінансового забезпечення діяльності ВНЗ державної форми власності обов'язково наявні бюджетні ресурси. Тому не може бути механічного перенесення прийомів і методів фінансової діяльності з виробництва на навчальний процес [325, с. 34]. Так само не може бути і зворотного автоматичного перенесення пільг НЗ на інші комерційні суб'єкти господарювання. Ці питання повинні розглядатися окремо і більш ретельно у межах наук господарського та фінансового права.

Сьогодні НЗ повинні шукати і знаходити свою нішу на ринку освітніх та інших послуг, що можуть надаватися як українцям, так і зарубіжним споживачам. Важливим завданням НЗ буде виграш у конкурсах та тендерах на розробку нового продукту, вироблення нової технології, реалізації нового проекту, які проводяться та фінансуються державою, недержавними організаціями та суб'єктами господарювання або громадянами. Для порівняння: у США Міністерство освіти розробляє програми федеральної допомоги освіті, координує дослідження у цій галузі й надає допомогу у впровадженні результатів цих досліджень, надаючи субсидії деяким НЗ [32, с. 72]. Досвід США підтверджує нашу думку про те, що фінансування окремих проектів є більш доцільним, ніж фінансування окремих суб'єктів.

Повинні фінансуватися не НЗ, а проекти підготовки необхідної державі кількості тих чи інших спеціалістів (згідно з регіональним, галузевим і прямим замовленням) [31, с. 60-61]. Проте без фінансування самих НЗ держава може втратити ініціативу у навчанні своїх громадян та підготовці спеціалістів для себе. Особливо важливим на сьогодні є фінансування підготовки фахівців того рівня та тих спеціальностей, які є дефіцитними і найбільш затребуваними державою. А це є фахівці з технічних спеціальностей. Економічна доцільність вказує на можливість підготовки більшості із фахівців з технічних спеціальностей рівня кваліфікованого працівника, не надаючи їм вищої освіти. Це нормальна практика, яка була за часів СРСР та має місце в інших країнах світу. Зокрема у США у 2007 році було прийнято Закон (Акт) «Про зниження вартості та підвищенні доступності навчання у коледжі», яким було розширено перелік фінансових гарантій отримання громадянами освіти у коледжі [627].

В.М. Бесчастним, пропонується вдосконалений механізм фінансування системи ПТО, суть якого було окреслено раніше. Автором зазначається, що обсяги бюджетного фінансування державних ПТУ не можуть зменшуватися або припинятися за наявності інших джерел фінансування. А додатковими джерелами

фінансування НЗ ПТО є кошти, одержані за: 1) професійну підготовку понад державне замовлення, курсову підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітників; 2) надання додаткових платних послуг; 3) інші додаткові джерела фінансування [27, с. 54]. Проте фінансування ПТО цим не обмежується. Потрібні спеціальні програми фінансування інвестиційних та інноваційних завдань і проектів. Працедавці не фінансуватимуть здобуття ПТО, пов'язаної із самозайнятістю. При цьому на вільні кошти у населення найближчим часом очікувати не слід. Таким чином, створення ринку кваліфікованої робочої сили, здатної швидко пристосовуватися до умов, що змінюються, залишатиметься завданням держави. Ще одна, не менш важлива причина необхідності протекціоністської державної політики у сфері ПТО – підтримка соціальної стабільності в суспільстві, оскільки в систему ПТО йдуть переважно підлітки з маргіналізованих прошарків суспільства.

На думку В.М. Огаренка, оскільки в основному система ПТО обслуговує потреби регіональних ринків праці й здебільшого контингент студентів проживає в цих регіонах, то й витрати мають здійснюватися за рахунок місцевих бюджетів [366, с. 115]. Із такою думкою можна погодитися частково. Місцеві бюджети повинні брати участь у фінансуванні НЗ ПТО, проте навряд чи можна розраховувати на те, що їхній внесок буде основним. В.А. Савчук підтверджує, що Бюджетним кодексом України передбачено віднесення значної частки витрат на освіту на місцеві бюджети [48]. Але кошти цих бюджетів суттєво обмежені. Тому справедливо вказується на необхідність пошуку додаткових джерел фінансування розвитку освіти. Як свідчить зарубіжний досвід, такі кошти НЗ можуть отримувати від здійснення підприємницької діяльності, отримання спонсорської допомоги, залучення ґрантів тощо [492, с. 34].

Необхідно говорити про те, що в окремих країнах передбачається фінансування НЗ певного виду та рівня акредитації певною групою державних чи місцевих органів. Наприклад, у Франції загальний розподіл повноважень у сфері освіти передбачає

матеріальну й фінансову відповідальність кожного адміністративно-територіального суб'єкта відносно певної навчальної ланки: 1) держава утримує ВНЗ та деякі середні НЗ; 2) регіони відповідають за матеріальне утримання ліцеїв і НЗ, які до них прирівнюються; 3) департаменти відповідальні в матеріальній частині за утримання коледжів; 4) місцеві територіальні громади – за школи [191]. Однак крім цього у Франції не заборонено отримувати кошти, майнові та фінансові ресурси і з інших джерел.

Російськими вченими пропонується вироблення пріоритетної сукупності цільових інноваційних завдань, посильних окремо взятим установам ПТО або їх регіональним і/або галузевим пулам. Умови конкурсу, думається, повинні містити критерії оцінки повноти і якості проектного вирішення цільового завдання, відповідні обсяги і строки фінансування [279, с. 47]. Безумовно, автор має рацію у цьому питанні. І фінансування, і підтримка діяльності НЗ повинні носити системний характер і підпорядковуватися заздалегідь визначеним критеріям. Держава повинна проводити конкурси серед НЗ різного рівня на підготовку фахівців для своїх потреб. І НЗ, що запропонують найкращі умови підготовки, повинні фінансуватися у повній мірі.

Отже, фінансування НЗ повинно здійснюватися з різних джерел. Критерієм визначення розмірів державного фінансування НЗ є частка участі НЗ у реалізації державних програм і проектів. НЗ можуть отримувати додаткові фінансові ресурси від інвесторів, якими можуть бути вітчизняні та іноземні громадяни, підприємства, установи та організації. Згідно із підпунктами 154.7.; 157.1.; 157.3. та іншими Податкового кодексу України, статтями 61 та 62 Закону України «Про освіту» НЗ мають окремі фінансові та податкові пільги. Проте право на користування пільгами кореспондує з обов'язком цільового використання фінансових ресурсів. У цілому податкові пільги є засобом регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання і повинні бути більш ретельно розглянуті у наступних роботах.

РОЗДІЛ 5.
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ, ЩО НАДАЮТЬ ПОСЛУГИ У СФЕРІ ОСВІТИ

5.1. Компетенція суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти

Питання щодо визначення компетенції будь-якого суб'єкта господарювання є одними із центральних у правовій науці. Вони не облишені практичної спрямованості. У сфері економіки усі суб'єкти мають більший або менший обсяг компетенції. При цьому відносно споживачів скоріше можна вести мову про наявність прав та обов'язків. У суб'єктів господарювання уся сукупність їх прав та обов'язків складає повний обсяг господарської компетенції. Компетенцію органів державної влади та органів місцевого самоврядування як учасників відносин у сфері господарювання В.С. Щербина визначає як сукупність повноважень, прав та обов'язків державного органу або органу місцевого самоврядування, які вони зобов'язані використовувати для виконання своїх функціональних завдань у сфері господарювання (господарської діяльності) [612, с. 111].

Компетенція НЗ має певні особливості. Вона виникає у НЗ з моменту їх створення, а її обсяг може змінюватися на основі положень норм різних НПА та з укладанням певних договорів. Проте компетенція НЗ, що має свої особливості, вимагає систематизації та комплексності при розгляді. У зв'язку із цим важливим є визначення факторів, що впливають на обсяг компетенції НЗ, та порівняння її обсягів із компетенцією інших суб'єктів господарського права, з якими вони взаємодіють.

Одними із основних факторів, що визначають обсяг компетенції НЗ, є суб'єктний та договірний фактори. Перший поділяє компетенцію НЗ у відносинах зі споживачами, із контрагентами та державними органами. Другий поділяє компетенцію на таку, що виникає з договору, та із закону.

Вітчизняні дослідники виділяють інші критерії поділу суспільних відносин у сфері вищої освіти, що визначають обсяги компетенції: а) відносини з управління системою вищої освіти; б) відносини, що полягають у наданні ВНЗ дозволених законодавством платних послуг; в) відносини, що виникають у процесі участі ВНЗ у господарських об'єднаннях; г) відносини, які виникають всередині НЗ при розподілі ресурсів, контролі за відокремленими підрозділами [270, с. 81]. Поділ на критерії і в нашому випадку, і в наведеному прикладі є умовним і елементи різних факторів або критеріїв можуть перехрещуватися.

Розглянемо особливості та визначимо обсяги компетенції НЗ, що випливають із положень різних договорів. Ці договори найчастіше мають господарсько- або цивільно-правову природу. Питання про об'єкт кожного конкретного договору про надання послуг перебуває у прямій залежності від визначення якісних характеристик послуги. Висновки про неоднорідність послуги як об'єкта/предмета договору про їх надання, дають підстави вважати, що відсутність потрібного замовнику послуги результату не завжди пов'язана з неякісністю наданої послуги [319, с. 77].

Відповідно до частини 1 статті 901 ЦК України за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається у процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором [580]. Отже, компетенція НЗ у відносинах зі споживачами визначається договором про надання послуг і триває протягом його дії.

Норма частини 1 статті 907 ЦК України «Розірвання договору про надання послуг» містить загальні положення про розірвання договору: «Договір про надання послуг може бути розірваний, у т.ч. шляхом односторонньої відмови від договору, в порядку та на підставах, встановлених цим Кодексом, іншим законом або за домовленістю сторін» [580].

А.А. Мірзоян вірно вказує, що ЦК України не названо значну кількість договорів про надання послуг [320, с. 229]. Не названий у ЦК України, так само як і в ГК України договір про надання освітніх послуг. Сторонами цього договору є замовник та виконавець. При цьому договір може мати більш складну природу, коли замовник та споживач є різними особами (суб'єктами), коли в якості окремих суб'єктів виділяються педагогічні працівники та ін. Підтвердження сказаного знаходимо у російського вченого: на відміну від цивільно-правових, адміністративних та інших правовідносин, які можуть бути як двосторонніми, так і багатосторонніми, освітні відносини можуть бути лише багатосторонніми і складатися як мінімум між трьома учасниками: НЗ, учнями і педагогічними працівниками. Чинним законодавством суб'єктами освітніх відносин визнаються також батьки або інші законні представники учнів [538, с. 77]. Батьки, законні представники, державні органи, підприємства, які виступають замовниками та оплачують навчання безпосередніх споживачів освітніх та інших послуг, також є учасниками договорів у сфері освіти.

А протягом дії договору компетенція НЗ та споживачів їхніх послуг визначається відповідним Типовим договором, затвердженим наказом МОН України від 11 березня 2002 року № 183 [436]. Згідно з цим договором встановлюється необхідність повернення замовнику коштів у разі дострокового припинення дії договору (незалежно від підстав для такого припинення) у зв'язку з ненаданням замовнику освітньої послуги [263, с. 230].

Законом України «Про освіту» визначено, що професійно-технічні НЗ можуть мати одне або декілька підприємств - замовників

підготовки кадрів, відносини з якими регулюються відповідно до укладених угод [455]. Однак не слід перебільшувати значення оплати навчання як фактора впливу на компетенцію учасників у сфері освіти. Оплата вартості навчання самим учнем або його батьками, на слушну думку В.М. Сирих, виступає лише в ролі юридичного факту, необхідного для виникнення освітнього відношення з акредитованим НЗ. Зміст же самого освітнього відношення визначається державними освітніми стандартами як для учнів за рахунок державного бюджету, так і для учнів, що навчаються за власний рахунок [538, с. 74].

Споживачами освітніх послуг можуть виступати: 1) індивідуальні споживачі – окремі громадяни; 2) організації, установи й підприємства будь-яких правових форм, що зацікавлені в освітніх послугах для своїх працівників; 3) суспільство (держава).

Основним суб'єктом ринку освітніх послуг є кінцевий споживач – особистість. Тоді як більшість інших суб'єктів використовує освітню діяльність передусім з прагматично-комерційною метою, людина як споживач освітніх послуг поєднує їхню комерційну значущість із задоволенням потреб духовного особистісного розвитку та пізнавальних потреб [54, с. 109; 173, с. 66]. Споживачем послуг у сфері освіти може бути як громадянин України або іноземець, так і суб'єкт господарювання. Проте споживачі можуть бути безпосередні та опосередковані. Так, суб'єкт господарювання, який укладає договір із НЗ про підготовку своїх працівників, є опосередкованим споживачем. А працівник цього суб'єкта, який на основі названого договору отримує послуги від НЗ, є безпосереднім споживачем (навіть коли їх не оплачує).

Слід погодитися із В.В. Рєзніковою, що споживач – це і суб'єкт господарювання (фізична або юридична особа), в тих випадках, коли товари, роботи, послуги, придбаваються ним для кінцевого споживання, тобто тоді, коли суб'єкт господарювання є їх кінцевим споживачем [481, с. 114].

У учнів освітня правоспроможність виникає з моменту, коли вони починають займатися у дошкільному або шкільному НЗ, тобто у

віці 4-7 років. Дієздатність суб'єктів правовідносин інших галузей права виникає набагато пізніше, у віці 16-18 років. В освітньому праві не діє конструкція, притаманна цивільному праву, коли недостатня дієздатність дитини перекривається дієздатністю його батьків або інших законних представників [538, с. 78].

На відміну від усіх інших галузей права, що визнають певну частину громадян недієздатними (діти, психічно хворі особи), освітнє право подібного інституту не знає. Усі громадяни країни незалежно від їх розумового та психічного розвитку, а також стану здоров'я мають освітню дієспроможність і можуть отримувати освіту, необхідну їм для соціальної адаптації та інтеграції в суспільство. Держава й органи місцевого самоуправління утворюють спеціальні НЗ, класи або групи, що забезпечують лікування, виховання і навчання дітей і підлітків з відхиленнями у розумовому або психічному розвитку.

Освітнє право не знає й інституту повного або часткового обмеження освітньої дієспроможності громадян. Навіть ув'язнені особи мають реальну можливість отримати освіту [538, с. 78]. Тут неможна заперечувати, оскільки іноземці й особи без громадянства незалежно від фізичних та розумових вад мають права і можливості бути споживачами освітніх послуг.

Крім споживачів педагогічні працівники є також не менш важливими суб'єктами освітніх відносин. Їх активна участь в освітньому процесі є необхідною умовою успішного функціонування всієї системи освіти. Проте, будучи стороною, зобов'язаною по відношенню до учнів, педагогічні працівники одночасно виконують по відношенню до них владні функції – здійснюють керівництво заняттями, проведенням поточної та проміжної атестації. Подібний взаємозв'язок учасників освітніх відносин суперечить канонам адміністративного, цивільного та інших галузей права [538, с. 77].

Наявність у педагогічних працівників владних повноважень, проте, не дає підстав для їх визнання в якості суб'єктів адміністративного права - посадових осіб або державних службовців.

Ці посади існують лише в державних органах. Робота службовців державних, у т.ч. і освітніх установ не визнається державною службою. Таким чином, освітнє правовідношення – це публічно-правове відношення між учнем, НЗ і педагогічними працівниками у зв'язку з отриманням учнем загальної або професійної освіти, підтвердженої документом державного зразка про рівень освіти і/або кваліфікації [538, с. 78].

Більшість дослідників з питання про правову форму відносин з виконання робіт і надання послуг доходять висновку, що дані відносини повинні належати до різних договірних зобов'язань (договір підряду і договір відшкодувального надання послуг) і, вважають, що в основі розмежування даних договорів лежить предмет. Предметом договору першого типу є результат роботи, який набуває речової форми: створення нової речі, відновлення споживчої вартості існуючої речі. Предметом другого договору виступає сама діяльність виконавця. При цьому результат діяльності може бути і відокремлений від самого процесу здійснення діяльності [214, с. 17; 47, с. 222]. Дійсно, ці відносини є комплексними. Вони виходять за межі однієї галузі права. Компетенція учасників відносин у сфері освіти виникає при виникненні договірних зобов'язань і не залежить від результату діяльності.

За договором надання медичної послуги одна сторона (медичний заклад будь-якої форми власності) в особі лікаря - виконавця послуги, який зобов'язується за завданням замовника (пацієнта) надати медичну послугу, дотримуватися етичних та моральних норм у спілкуванні з пацієнтом при наданні послуги, правильно визначити діагноз, призначити лікування і слідкувати за процесом лікування та реабілітацією пацієнта та проінформувати про результати наданої послуги, а споживач (пацієнт) зобов'язується дотримуватися вказівок та призначень лікаря у повній мірі, прийняти і оплатити послуги [47, с. 223]. Тобто, кінцевий результат за договором надання медичних (у нашому випадку освітніх та інших у сфері освіти) послуг може бути досягнуто у випадку виконання

іншою стороною договору - споживачем приписів виконавця (НЗ в особі його працівників). Навіть найякісніше надання освітньої послуги ще не гарантує досягнення результату. Лише зустрічні дії споживача послуги дозволять її найякісніше засвоїти.

Споживача освітніх та інших послуг у сфері освіти О.Ф. Мельничук пропонує вважати «особою, яка навчається» – фізичну особу, яка реалізує конституційне право на освіту шляхом засвоєння її змісту, визначеного стандартами освіти; особа, яка навчається, є обов'язковим та головним учасником освітніх правовідносин, оскільки ці відносини виникають та існують у зв'язку з реалізацією нею права на освіту. У даних правовідносинах особа, яка навчається, є уповноваженою стороною [309, с. 49]. Із сказаним не можна повністю погодитися. Тому стосовно повноважень цієї сторони, а отже і компетенції її та надавача послуг – НЗ, слід навести думки інших вітчизняних і російських вчених та власні міркування.

Стосовно думки про те, що суб'єкти освітніх відносин мають юридичну рівність, а отже, що студенти володіють правами, рівними з професорами, а останні низводяться до рівня перукарів, чоботарів та інших виконавців послуг, які зобов'язані постійно узгоджувати свої дії з бажанням та волею студентів або, говорячи мовою законодавця, «за завданням замовника надати послуги (вчинити певні дії або здійснювати певну діяльність)» негативно висловлюється російський професор В.М. Сирих. У випадку рівності виходило б, що діючи «за завданням замовника», викладачі і НЗ неправомочні організувати навчальний процес на власний розсуд, а студенти правомочні їм диктувати, що і в якому обсязі викладати, які проводити практичні заняття і як організувати проведення проміжних іспитів, які слід ставити оцінки за підсумками атестації [538, с. 69-70]. І тут слід погодитися із російським вченим, що ми виявили суперечності, які відділяють відносини у сфері освіти від цивільно-правових відносин.

І взагалі слід погодитися із думками названого російського вченого стосовно компетенції НЗ, їх працівників та споживачів їхніх послуг. Так, В.М. Сирих справедливо вважає, що оскільки в силу

чинного законодавства акредитований НЗ виступає від імені держави і наділений певними державно-владними повноваженнями, то уявлення про освітні відносини як різновиди цивільного права є недостатніми. Ним справедливо критикуються твердження В.В. Кваніної про те, що за договором про надання освітніх послуг ВНЗ зобов'язується здійснювати освітню діяльність в межах державних освітніх стандартів вищої професійної освіти, а по закінченні навчання видати тому студенту, хто виконав навчальний план, диплом про освіту державного зразка. Таке твердження не відповідає дійсності і навіть грубо перекручує її. Зобов'язання ВНЗ вести освітню діяльність випливає з чинного законодавства і наявності у нього свідоцтва про державну акредитацію, але ніяк не з договору [538, с. 73]. Диплом про освіту дається не в силу договору, а у зв'язку з тим, що випускник ВНЗ володіє необхідним рівнем знань, вмінь та навичок і успішно витримав випускні іспити. Не договором, а чинним законодавством визначаються й обов'язки учнів [538, с. 73]. Проте таку позицію вченого можна підтримати лише в цілому, оскільки договір не може не породжувати прав та обов'язків, а відповідно не бути компетенційним актом. Інакше нівелюється саме значення договору. Дійсно, основний обсяг компетенції НЗ у відносинах зі споживачами своїх послуг та іншими суб'єктами чи державними органами визначається законодавством. Проте окрема частина взаємних прав та обов'язків НЗ і замовників виникає на основі договору. Серед них можна назвати чи не найбільш важливі на сьогоднішній день питання про розмір і порядок оплати споживачем чи замовником наданих освітніх та інших послуг.

Вітчизняні дослідники компетенції приватних ВНЗ вважають, що даний елемент їх правового статусу включає їх права та обов'язки у таких сферах як: планування; ціноутворення; фінансово-кредитні відносини; зовнішньоекономічна діяльність та ін. Вказана схема традиційно застосовувалася для характеристики компетенції підприємств, і немає жодних перепон щодо поширення її також і на приватні ВНЗ [46, с. 64]. Загалом схожі погляди має і В.М. Сирих,

який вказує, що ніяких індивідуальних прав *у частині реалізації вимог державного освітнього стандарту* (виділення наше – Б.Д.) освітній договір породити не може [538, с. 73].

Розглядаючи питання компетенції НЗ та інших суб'єктів господарювання, що надають освітні та інші послуги у сфері освіти, необхідно розглянути питання про галузеву приналежність відносин, що при цьому виникають.

Так, на думку згадуваного В.М. Сирих, Є.А. Суханов більше має рацію, визначаючи освітні відносини в якості різновиду адміністративно-правових, а не цивільно-правових [536]. Проте сам В.М. Сирих критикує і позицію Є.А. Суханова: освітні відносини не входять до предмета і цієї галузі права, оскільки у них, по-перше, відсутній притаманний адміністративно-правовим відносинам державний примус і, по-друге, далеко не всі дії, що здійснюються в освітньому процесі, підпадають під дію адміністративного права [538, с. 74]. Тут можна частково погодитися із вченим. При наданні освітніх та інших послуг у сфері освіти досягається велика кількість приватних інтересів, що опосередковуються цивільними правовідносинами. Також велика кількість публічних інтересів у сфері освіти опосередковується адміністративними правовідносинами. Крім них вчений не назвав велику кількість змішаних публічно-приватних і приватно-публічних інтересів (найчастіше це інтереси власне НЗ та інших суб'єктів у сфері освіти, зокрема власників їх майна та органів управління ними), які опосередковуються господарсько-правовими відносинами. Взагалі вчений пішов далі і виділяє освітнє право в якості окремої галузі права з відповідними освітніми відносинами. Він вважає, що на відміну від адміністративного права освітнє право охороняє та захищає освітні відносини практично власними засобами. В КпАП РФ взагалі відсутня адміністративна відповідальність за посягання на освітні відносини, порядок в освітньому процесі (так само і в КУпАП). Не визнаються злочинами або адміністративними проступками такі протиправні посягання на освітні відносини, як

ухилення учнів від відвідування занять, невиконання конституційного обов'язку отримати загальну середню освіту, зрив уроку, лекції, порушення громадського порядку у приміщенні НЗ та ін. За винні посягання учнів на порядок у НЗ достатньо широко застосовуються заходи виховного, суспільного впливу, не пов'язаного з державним примусом. Мова йде про такі заходи, як зауваження учню, зроблене педагогом під час занять; видалення з аудиторії; виклик правопорушника на педагогічну раду. Учень не несе і матеріальної відповідальності у випадку залишення ним занять без поважних причин. Зазначені особливості державного примусу, що застосовується у сфері освіти, свідчать про те, що освітні відносини забезпечуються особливим, відмінним від адміністративного права методом правового регулювання і в силу цього не входять у предмет правового регулювання адміністративного права [538, с. 75]. Викладене не суперечить нашому переконанню про те, що відносини у сфері освіти є комплексними і не обмежуються лише адміністративними методами регулювання.

Проте російським вченим висловлюються й інші думки, що вказують на більш радикальні погляди на освітні відносини та їх регулювання: «Таким чином, в освітніх правовідносинах система прав та обов'язків їх учасників носить асиметричний характер, де зобов'язана сторона може не мати кореспондуючих обов'язків або наділяється владними повноваженнями відносно управненої сторони, а окремі учасники зовсім не мають між собою правового зв'язку у межах даного відношення. Все це не може не відбиватися на змісті освітнього права, орієнтованого на максимально повне врахування специфіки освітніх відносин і закріпленні адекватних ним нормативних приписів» [538, с. 77-78]. Хоча правовідносини в освіті мають відмінності від інших видів правовідносин, компетенція учасників цих відносин має особливості, вважаємо принаймні передчасним говорити про наявність освітнього права як окремої (а тим більше самостійної) галузі права.

Отже, обсяг компетенції НЗ та суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти, має відмінності саме у відносинах зі споживачами. У відносинах із іншими суб'єктами - контрагентами, споживачем продукції яких є НЗ, компетенція останніх визначається договорами та НПА. НЗ закуповують велику кількість продукції, яка необхідна для забезпечення їх життєдіяльності, їм надають будівельні, ремонтні та інші послуги спеціалізовані суб'єкти господарювання, вони можуть надавати окремі об'єкти в оренду іншим суб'єктам (рівно як самі можуть орендувати нерухоме та рухоме майно) тощо. У цих випадках їх компетенція визначається законом і договором.

У відносинах із державними органами компетенція суб'єктів, що надають послуги у сфері освіти, визначається законодавством. Проте тут більше цікавить обсяг господарської компетенції саме цих державних органів по відношенню до НЗ, який визначається виключно законодавством за принципом «дозволено те, що прямо дозволено законом». У випадку підпорядкування НЗ державним органам обсяг їхньої компетенції визначається цими органами. У випадку, коли НЗ надає державним органам послуги з підготовки або перепідготовки їхніх працівників, державний орган виступає споживачем.

У відносинах із державними органами на перший план виходить проблема надання автономії ВНЗ. Про цю проблему мова ішла вище у роботі. До викладеного слід лише додати думку професора М.Н. Курка про те, що вища освіта є інноваційною галуззю, яка потребує розмаїтості поглядів і підходів до проведення досліджень, викладання й управління. Централізована, авторитарна система, що існує в українській вищій освіті, за своєю природою не є сумісною з такою різноманітністю і, у певному розумінні, не є сумісною з самою вищою освітою [264, с. 121]. Тому обсяг компетенції НЗ повинен зростати за рахунок зменшення обсягу компетенції органів керівництва – державних органів, наділених відповідною компетенцією.

Наступним критерієм визначення обсягів компетенції є форма власності та галузева приналежність НЗ. Якщо НЗ є суб'єктом господарювання приватної форми власності, то відповідно до свого статуту визначає обсяг компетенції. У випадку приналежності НЗ до суб'єктів державної форми власності компетенцію останнього та його органів визначає інший суб'єкт – суб'єкт організаційно-господарських повноважень, який сам наділений господарською компетенцією – орган державної влади та орган місцевого самоврядування. Компетенцію державних НЗ, що знаходяться у підпорядкуванні різних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, визначають ці міністерства або органи. При цьому якщо для більшої частини НЗ таким органом є МОН України, яке визначає їх компетенцію, то окремі НЗ можуть підпорядковуватися і МОН України, і галузевому міністерству (наприклад, МВС України). Схожу позицію про те, що компетенцію приватного ВНЗ доцільно розглядати як сукупність двох самостійних елементів правового статусу приватного ВНЗ – правового режиму його майна і компетенції у різних галузях економіки, висловлювали Є.В. Булатов та І.М. Острівний [46, с. 65].

Ще одним фактором, що впливає на обсяги компетенції НЗ, є їх організаційно-правова форма, яка може бути напряму пов'язана з видом НЗ та рівнем його акредитації. Так, дошкільні НЗ та середні школи підпорядковуються районним відділам освіти і мають компетенцію відокремленого підрозділу або виробничої одиниці. А от ВНЗ є самостійними суб'єктами господарювання та мають статус юридичної особи.

Наступним фактором визначення обсягу компетенції НЗ є час вступу у правовідносини із різними суб'єктами та виходу із цих правовідносин. У цьому плані більшу цікавість являють питання припинення відносин зі споживачами послуг державних НЗ. Тоді офіційний договірний зв'язок може перериватися, а виникати правовідносини з відшкодування державі в особі НЗ коштів, витрачених на навчання фахівців, що відмовилися працювати за

державним замовленням. Необхідно приділити увагу розгляду цих відносин.

Перехід до ринкових відносин замінив систему примусового закріплення молодих фахівців на певних робочих місцях принципом добровільності праці. Це трансформувало відносини особи і держави у сфері освітньої та трудової діяльності. Випускники стали вільними у виборі місця роботи. Держава гарантує працевлаштування тих осіб, які навчалися за державним замовленням, але частка працевлаштованих випускників, які навчалися за кошти державного бюджету, у середньому становить близько 30 %. Через відсутність механізму відшкодування коштів, витрачених на підготовку фахівців, ніхто не несе відповідальності за нераціональне використання коштів державного бюджету [174, с. 106]. Насправді таку відповідальність держава намагається через НЗ покласти на самих випускників, що відмовилися відпрацювати за місцем розподілу. Так, випускник має відпрацювати певний час у державному секторі, але перед цим держава: 1) зобов'язана забезпечити його робочим місцем саме у державному секторі; 2) має створити йому певні умови для проживання та професійної діяльності. Лише за таких умов може йтися про можливість компенсації замовникові усіх витрат на навчання [261, с. 61].

Н.В. Коломоєць на прикладі системи МВС вказує, що формування державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою здійснюється за пропозиціями ОВС України на підставі плану рознарядки. За рік до закінчення навчання замовник направляє до ВНЗ МВС України пропозиції щодо потреби у фахівцях. Замовник несе відповідальність за достовірність поданої інформації про потребу у фахівцях та вказані в направленні на роботу зобов'язання. Згідно з угодою випускник зобов'язаний ґрунтовно оволодіти всіма видами професійної діяльності, передбаченими відповідною кваліфікаційною характеристикою, та відпрацювати в замовника не менш як три роки, а ВНЗ – забезпечити відповідні якість та рівень підготовки фахівця з вищою освітою [225, с. 45; 437].

На практиці часто трапляється ситуація, коли НЗ свої зобов'язання з підготовки фахівця за рахунок державного замовлення виконав, а випускник відмовляється працювати на державній службі. Для таких випадків ЦК України у частині 3 статті 538 вказав, що «У разі невиконання однією зі сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі», але при цьому поставив можливість виплати винагороди за ненадання (неналежне надання) послуги у залежність від вини виконавця, оскільки, відповідно до частини 2 статті 903 «У разі неможливості виконати договір про надання послуг, що виникла не з вини виконавця, замовник зобов'язаний виплатити виконавцеві розумну плату. Якщо неможливість виконати договір виникла з вини замовника, він зобов'язаний виплатити виконавцеві плату в повному обсязі, якщо інше не встановлено договором або законом» [580].

При формуванні змісту договору на надання платних медичних послуг, договорів, результати яких не гарантуються, російський практик Г. Цехер пропонує включати до змісту договірного зобов'язання «умову-попередження» про можливість недосягнення бажаного замовником результату [578]. Доцільно включити в текст договору «умову-попередження» і хоча б абстрактну фразу про те, що «результат багато в чому залежить від особистості замовника, його соціально-психологічних якостей, цінностей, орієнтації, здатності і психологічного стану» [578; 320, с. 232]. З іншого боку, НЗ вищих рівнів акредитації надають послуги безпосереднім споживачам лише за умови проходження ними певного конкурсу. Тому у сфері освіти застосування умови-попередження навряд чи можливе (можливе за умови підтвердження неможливості учнів та студентів засвоїти знання, набути вміння та навики відповідними медичними довідками).

Звинуватити НЗ у неякісному наданні послуг і теоретично, і практично буде достатньо складно. Видається, що це можна зробити лише у випадку доведення фактів систематичного ненадання послуг у сфері освіти (наприклад, фіксування фактів не проведення занять). Проте НЗ завжди відповідальність за факт ненадання освітніх послуг може перекласти на викладача, визначивши в якості ексцесу виконавця. Крім цього надання послуг передбачає саме процес, а не його результат. Останній ефект такої діяльності виступає не у вигляді певного відчутного матеріального результату, як це має місце в підрядних договорах, а полягає в самому наданні послуги [611, с. 979].

Можемо стверджувати, що у випадках, коли належним виконанням послуги безумовно досягається корисний результат, який «розщеплюється» в ній, об'єктом договору на надання послуг є послуга як діалектична єдність дій виконавця та їх корисного результату. Якщо ж досягнення такого результату перебуває у прямому зв'язку не лише з проведеними належним чином діями, що становлять зміст послуги, а й із низкою обставин, не залежних від дій виконавця, об'єктом договору на надання послуг є послуга як дія. У такому разі сама послуга як дія, незалежно від фактичного настання результатів, які очікує від неї замовник, набуває споживчої та мінової вартості [319, с. 75-76].

А.А. Мірзоян досліджуючи якість надання медичних послуг робить висновок, що ключова проблема полягає не стільки в суб'єктивному сприйнятті отриманої медичної послуги, скільки в неможливості встановити критерії оцінки якості, кількості та інші параметри даної послуги відповідно до очікувань клієнта, що бажає задовольнити свою потребу [320, с. 232-233]. Хоча з іншого боку, у сфері права таким критерієм може бути, наприклад, виграш справи адвокатом – задоволення позову. Хоча тут не все залежить виключно від знань та вмінь адвоката, адже є інша сторона, свідки, суддя... Так само, критерієм вимірювання якості освітньої послуги може бути вступ учня-споживача послуги до ВНЗ, захист споживачем послуги-

аспірантом дисертації, виграш випускником конкурсу на зайняття певної престижної посади тощо.

Отже, припинення договору про надання освітніх послуг може бути підставою припинення компетенції його учасників, а може і не тягнути за собою припинення компетенції одного по відношенню до іншого. Неоднозначний підхід у вирішенні питань про підстави розірвання договору про професійну підготовку особи у ВНЗ проявляється у рішеннях українських та російських судових органів. Відомі випадки, коли суд однієї інстанції визнавав наказ адміністрації ВНЗ про відрахування студента через академічну заборгованість законним, а суд вищої інстанції постановляв такий наказ відмінити та поновити позивача як студента [184, с. 226-227].

Існування відновлювальних способів захисту права на освіту є важливою гарантією захисту приватних інтересів споживачів послуг НЗ [310, с. 26].

С.А. Загородній виділяє 5 підходів до розв'язання ситуацій з одностороннім розірванням договору на вимогу ВНЗ: I) розірвання договору можливе за невиконання студентом навчального плану та несплати замовником освітніх послуг у встановлені строки; II) неповернення студента з академічної відпустки, порушення ним правил внутрішнього розпорядку ВНЗ або обов'язків, передбачених статутом ВНЗ; III) будь-яке порушення освітнього законодавства не може вважатися підставою для розірвання договору. Єдиною підставою є несплата замовником послуги з професійної підготовки у встановлені строки; IV) публічно-правові обов'язки студента мають одночасно розглядатися складниками приватноправових обов'язків, а отже, дисциплінарні порушення студента можуть розглядатися як підстави розірвання договору з боку ВНЗ; V) договірні відносини «ВНЗ – студент» припиняються переважно на підставах, передбачених відомчим НПА [184, с. 227]. Погоджуючись із вченим, вважаємо найбільш поширеним примусове розірвання договору з боку ВНЗ за наявності третього підходу (за несплату). За усіх інших підходів хоча компетенція НЗ і дозволяє йому припиняти договір,

проте може мати обопільні негативні наслідки та продовження післядоговірного зв'язку, або примусове відновлення договірного зв'язку.

Взагалі С.А. Загороднім було проведено комплексне дослідження правового регулювання припинення договору про надання освітніх послуг, у т.ч. проаналізовано погляди різних вчених на обсяги компетенції учасників договірних відносин (у першу чергу – НЗ та споживачів): Л. Волчанська вважає, що істотним порушенням умов договору з боку виконавця є надання освітніх послуг із недоліками, з боку замовника – несплата освітніх послуг, а з боку особи, що навчається, – невиконання завдань, передбачених навчальним планом [65, с. 24; 184, с. 225]; М.М. Малеїна вказує на підстави розірвання договору за ініціативою НЗ, як академічна неуспішність студента, ненадання ним у встановлені строки заяви про вихід із академічної відпустки, порушення студентом правил внутрішнього розпорядку ВНЗ, порушення передбачених статутом ВНЗ обов'язків тощо [286, с. 66; 184, с. 225]; В.В. Кваніна виділяє такі підстави розірвання договору, як невиконання учнем навчального плану, несплата освітніх послуг [215, с. 78-79; 184, с. 225]; О.А. Уханов вважає необґрунтованим дострокове припинення надання освітньої послуги через незадовільний рівень знань студента [563, с. 109-112; 184, с. 226]. Як бачимо, погляди переважної більшості із наведених дослідників співпадають із висловленим нами, що в компетенції НЗ є право відрахування споживача своїх послуг лише через неоплату цих послуг. Усі інші підстави не є беззаперечними.

Слід зазначити, що хоча С.А. Загородній виділяв невиконання замовником обов'язку про оплату професійної підготовки підставою одностороннього розірвання договору про професійну підготовку у ВНЗ на вимогу виконавця [183, с. 158-159; 184, с. 226], проте поряд із цією підставою пропонував передбачити у законі та договорі підставами розірвання договору про професійну підготовку у ВНЗ також неповернення особи із академічної відпустки, неможливість її

навчатися у ВНЗ за станом здоров'я, істотну зміну обставин, якими керувався ВНЗ при укладенні договору тощо [184, с. 227-228]. Із викладеним також слід погодитися, оскільки у компетенції сторін договору змінювати або уточнювати його зміст (принаймні у НЗ, який пропонує проект договору) при його укладенні, і так само у компетенції сторін припиняти дію договору у разі настання викладених у договорі підстав для цього.

Отже, компетенція НЗ за загальним правилом визначається законом. У значній частині випадків на основі положень цього закону НЗ можуть укладати цивільно- та господарсько-правові договори із різними суб'єктами господарювання. У цих випадках компетенція НЗ крім закону визначається положеннями договору. У випадку розірвання договору або закінчення строку його дії компетенція НЗ знову визначається законом. Проте у такому випадку у відносинах зі споживачами НЗ за їх незгоди майже завжди буде зобов'язаний відновити відносини. Винятком може бути лише відрахування студента (учня, аспіранта) у випадку неоплати вартості наданих послуг. Тобто у таких випадках може виникнути хибне враження, що споживач освітніх послуг та інших послуг у сфері освіти має більш високий обсяг компетенції у частині прав, ніж надавач цих послуг - НЗ, і що компетенція надавача послуг у сфері освіти - НЗ у відносинах зі споживачами визначається лише за допомогою принципу «дозволено те, що прямо дозволено законом». Насправді це не так. У досліджуваних відносинах категоричність відсутня. Неодноразово згадуваний В.М. Сирих з цього приводу зазначав, що у змісті освітніх відносин не існує рівності їх учасників. Перелік академічних свобод студентів є незначним (обирати факультативні та елективні курси, брати участь у формуванні змісту своєї освіти за умови дотримання вимог державних освітніх стандартів, брати участь в обговоренні і вирішенні важливих питань діяльності ВНЗ, а також оскаржувати накази і розпорядження адміністрації ВНЗ) і не спроможним низвести владну природу освітніх відносин до дійсної

рівності сторін, без чого не існує і не може існувати жодних цивільно-правових відносин [538, с. 70].

Стосовно визначення компетенції НЗ у відносинах зі споживачами своїх послуг виключно за принципом «дозволено те, що прямо дозволено законом», необхідно навести погляди Є.В. Булатова та І.М. Острівного. Досліджуючи правовий статус приватних ВНЗ, вчені вказують, що останні також як і державні або комунальні, вирішують єдине завдання, що полягає у матеріально-фінансовому забезпеченні головної своєї місії – реалізації освітньо-професійних програм вищої освіти, тому призначення приватного ВНЗ завжди знаходиться у певній залежності від його основної цілі та головних завдань [46, с. 65]. Із цим необхідно погодитися, адже усі НЗ мають головне завдання, для виконання якого і створювалися. Усі інші завдання НЗ у більшій або меншій мірі пов'язані із реалізацією цього головного завдання. Але ж це зовсім не означає, що головне завдання однозначно визначає усі інші.

Отже, підбиваючи підсумки розгляду питань стосовно обсягів компетенції НЗ необхідно сказати, що особливість компетенції НЗ у порівнянні з іншими суб'єктами господарювання полягає у тому, що: 1) при її визначенні до НЗ застосовується одночасно підхід «дозволено усе, що не заборонено законом» – вони можуть обирати вид діяльності, перелік основних і додаткових послуг, контрагентів і споживачів (якщо мова не йде про публічний договір) та ін.; та підхід «дозволено лише те, що прямо дозволено законом» – вони мають певну визначену законом групу зобов'язань; 2) обсяг компетенції НЗ у відносинах із різними суб'єктами є різним. У відносинах зі споживачами він є більшим за обсяг компетенції споживачів; у відносинах із іншими суб'єктами господарювання - контрагентами він є приблизно однаковим; у відносинах із державними органами (якщо вони не є споживачами або контрагентами) він є меншим за обсяг компетенції цих органів по відношенню до НЗ.

Слід зазначити, що у цьому та попередніх підрозділах частково було розкрито особливості ще одного елементу правового статусу –

застосування заходів різногалузевої відповідальності до суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері освіти. Але в силу багатогранності і складності цей елемент правового статусу НЗ потребує окремого дослідження у межах різних галузей права. Визначення обсягів господарської компетенції НЗ у відносинах з іншими суб'єктами сфери освіти дозволяє перейти до розгляду питань щодо прийняття управлінських рішень та взаємодії між собою структурних складових великих суб'єктів господарювання на прикладі НЗ. Тому наступні питання дослідження пов'язані з визначенням структурно-функціональних особливостей діяльності суб'єктів господарювання у сфері освіти.

5.2. Управління діяльністю суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти

Для нормального функціонування НЗ та виконання ними своїх основних і додаткових завдань необхідна чітка та якісна організація внутрішньої структури органів управління НЗ. Іншими словами, підвищення якості послуг, що надаються НЗ, багато у чому залежить від підвищення ефективності роботи його органів управління. У зв'язку з цим М.Н. Курко вважає, що система управління освітою має базуватися на сучасних засадах освітнього менеджменту з управлінням, орієнтованим на людину [260, с. 536]. Визначення управління НЗ на прикладі системи МВС вченими дається в якості специфічної організуючої діяльності, складової частини виконавчо-розпорядчої системи органів державного управління. Тому воно здійснюється згідно із загальними законами та принципами державного управління й означає проведення діяльності та методичного керування (визначення змісту освіти, методичного забезпечення навчально-виховного процесу) [488, с. 159].

В.Є. Сафонова вважає, що підвищення економічної ефективності освітньої діяльності можливе на основі підвищення організації й управління вищою освітою та системою її фінансування. Для цього пропонується підвищувати автономію НЗ та їх відповідальність за кінцеві результати своєї діяльності; відходити від адміністративного контролю до більш гнучких, стимулюючих методів керівництва; посилювати повноваження органів самоуправління [499, с. 380-381]. Тобто серед іншого вченими знову піднімається питання підвищення значення автономії НЗ. Хоча на цих питаннях наголошувалося раніше, проте необхідно до них повернутися.

Взагалі автономія ВНЗ є одним із принципів управління ним, визначеним пунктом 2 статті 29 Закону «Про вищу освіту». Нормою цього пункту передбачено, що автономія та самоврядування ВНЗ реалізуються відповідно до законодавства і передбачають значну кількість прав і свобод, зокрема і право користуватися земельними ділянками в порядку, встановленому Земельним кодексом України [190; 414]. Автономія ВНЗ є не просто принципом управління ним, а є сформованою правовою та соціальною категорією, яка передбачає певний перелік свобод. Хоча із названих прав не всі і не в повній мірі на сьогодні реалізуються ВНЗ України, проте сама категорія «автономія ВНЗ» вже свідчить про наявність певної самостійності від держави та місцевих територіальних громад у вирішенні власних завдань.

Із 2006 року було розпочато експеримент, мета якого – впровадження основ університетської автономії у вищій освіті України. Експеримент не зводиться до того, щоб влада «подарувала» більшу свободу університетам. Ідеться про те, щоб університети запропонували своє бачення автономії і рамок необхідного впливу держави на НЗ, що буде втілено в конкретні програми, плани дій, оцінку результатів і можливих ризиків. Україні доведеться розробляти свій варіант автономії, бо, як показує світовий досвід, в основу університетської автономії покладено чимало спільних

базових принципів, але універсальної моделі впровадження цих принципів не існує – у кожній європейській країні є свій погляд і своє розуміння університетської автономії [19, с. 12]. Висловлене підтверджує існування у кожній державі власного правового господарського порядку (зокрема й у сфері освіти), який формується на основі джерел права, менталітету народу, рівня демократії, забезпечення свобод, розвиненості економіки та соціальної сфери тощо. Будь-який суб'єкт господарювання, що потрапляє в іншу країну, змушений діяти за тими усталеними правилами, що склалися у цій країні, виконувати її НПА тощо. Те саме стосується й іноземних НЗ, які з приходом із-за кордону в Україну зможуть надавати освітні та інші послуги лише за умови відповідності їх діяльності усталеним в Україні правилам, навіть не закріпленим законодавчо.

С.М. Домбровська посилення автономії ВНЗ поєднує з демократизацією, усуненням дубляжу підрозділами НЗ функцій один одного [166, с. 32].

Автономія ВНЗ серед іншого передбачає і наявність студентського самоврядування, яке є невід'ємною частиною громадського самоврядування цих ВНЗ. Воно забезпечує захист прав студентів на участь в управлінні ВНЗ; здійснюється особами, які навчаються у ВНЗ, безпосередньо та через органи студентського самоврядування, що обираються шляхом таємного голосування [594, с. 59]. Але далі рівень захисту інтересів студентського загалу залежатиме від особистих якостей обраних осіб, їхньої активності і працездатності. У цьому зв'язку українськими вченими вказується на необхідність законодавчо розмежувати повноваження органів студентського самоврядування та первинних профспілкових організацій студентів [308, с. 9]. Складно сказати, чи потрібно робити це в одному НПА, оскільки органи студентського самоврядування можна вважати органами управління ВНЗ, а тому їх компетенцію визначено у законах про освіту. А профспілкові органи, хоча можуть і дублювати їх функції, проте не належать до органів управління ВНЗ, а є скоріше органами соціального захисту з компетенцією,

визначеною законами та підзаконними НПА трудового права та права соціального забезпечення.

Студентське самоврядування здійснюється на рівні студентської групи, факультету, гуртожитку, ВНЗ. Залежно від контингенту студентів, типу та специфіки ВНЗ студентське самоврядування може здійснюватися на рівні курсу, спеціальності, студентського містечка, структурних підрозділів ВНЗ.

Органи студентського самоврядування можуть мати різноманітні форми (сенат, парламент, старостат, студентська навчальна (наукова) частина, студентські деканати, ради тощо) [414]. У структурі середньої освіти постійно діючим колегіальним органом, призначеним для вдосконалення роботи школи, підвищення ефективності навчально-виховного процесу та надання допомоги педагогам школи у вихованні всебічно розвинутої особистості є педагогічна рада [594, с. 60]. У школах поточним керівником є директор. Державний контроль як за його діяльністю, так і за діяльністю загальноосвітніх НЗ усіх типів і форм власності здійснюють МОН України, центральні органи виконавчої влади, яким підпорядковані загальноосвітні НЗ, Державна інспекція закладів освіти при МОН України, МОН АРК, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою [423]. На рівні адміністративного району у складі районних державних адміністрацій утворюються районні відділи освіти. Вони підзвітні й підконтрольні районній раді та обласному управлінню освіти як вищестоящому органу виконавчої влади. Великі міста, зокрема міста обласного підпорядкування, здатні самостійно виконувати функції щодо організації освіти на своїй території. Для цього при міських радах створюються управління (відділи) освіти як виконавчі органи місцевого самоврядування, що підзвітні радам та обласному управлінню освіти. Районний та міський відділи (управління) освіти здійснюють безпосереднє керівництво загальноосвітніми школами, ліцеями, гімназіями [318]. Незважаючи на широкі повноваження органів місцевого самоврядування у

питаннях організації освітнього процесу на місцях вітчизняними вченими вказується на необхідність удосконалювати мережі НЗ всіх типів і форм, здійснювати укрупнення НЗ, створювати регіональні освітні та навчально-виробничі комплекси навколо ВНЗ. Має надаватися належна підтримка НЗ, які виконують регіональне або галузеве замовлення [593, с. 77]. Необхідно погодитися з необхідністю підвищення активізації діяльності органів місцевого самоврядування. Однак державні органи не єдині впливають на діяльність НЗ на місцях. Недержавний загальноосвітній НЗ підпорядковується і власнику майна.

Схожі особливості в управлінні має і система ПТО. Керування її НЗ здійснюється відповідно до дворівневого механізму управління. ПТУ належать до державної власності, фінансуються з Державного бюджету, засновником є МОН України, але перебувають під оперативним управлінням місцевих органів управління освітою в особі місцевих державних адміністрацій, які, у свою чергу, є складовою регіональних органів виконавчої влади і підпорядковуються КМУ [366, с. 116]. Директор державного ПТУ призначається на посаду за результатами конкурсу шляхом укладення з ним трудового договору (контракту) [463].

У сфері вищої освіти питання управління НЗ мають складніший характер. По-перше, існує ситуація «профспілки - громадське самоврядування» з конкуренцією, збігом функцій та повноважень. Шляхи усунення такого протистояння можуть бути різними: від ліквідування самої структури профспілки до закріплення на законодавчому рівні однакових гарантій для обох структур. Відповідно профспілки набувають статусу альтернативних органам громадського самоврядування [594, с. 61].

На думку Р.В. Шаповала, доцільно було б врегулювати діяльність органів громадського самоврядування з управління освітою окремим Законом України «Про органи громадського самоврядування у галузі освіти України», затвердивши ним правовий статус, порядок організації та діяльності органів громадського

самоврядування в галузі освіти, власні та делеговані повноваження зазначених органів, основні завдання цих органів. У такому проекті мають бути визначені повноваження керівника органу громадського самоврядування в управлінні освітою, місце органів громадського самоврядування у сфері освіти в частині сприяння навчальній, науковій, творчій діяльності учасників навчально-виховного процесу та у створенні необхідних умов для їх праці, навчання, проживання та відпочинку. Цей НПА має визначати роль органів громадського самоврядування у сфері освіти у створенні гуртків, товариств, клубів за інтересами при НЗ, напрями співпраці органів громадського самоврядування у сфері освіти з учасниками навчально-виховного процесу різних ВНЗ та закладів післядипломної освіти, з працівниками наукових центрів, членами громадських організацій, у т.ч. зарубіжних, порядок легалізації органу громадського самоврядування у сфері освіти, орган, який має його реєструвати тощо [594, с. 62]. Думається, що однозначну підтримку або незгоду як із пропозиціями проекту Закону, так і з наведеними його положеннями можна буде висловити після окремого дослідження в інших роботах. Поки констатуємо, що є такі пропозиції.

Існує ситуація, пов’язана із розмежуванням функцій з управління ВНЗ між ректором та вченою радою й адміністративними підрозділами. Суперечності знаходять прояв уже під час призначення ректора ВНЗ. З одного боку, якщо держава виділяє бюджетні кошти університету, то чи може вона стояти осторонь від призначення і звільнення ректора ? А з іншого, механізм призначення і звільнення ректора є обмеженням університетської автономії. Щоб поєднати право власника (держави) на призначення і звільнення ректора з принципами університетської автономії В.О. Огнев’юк пропонує запровадження законодавчої норми, згідно з якою претендент на посаду ректора має набрати не менш як 51 % голосів від кількості учасників конференції трудового колективу. Це гарантує відповідне право університету обирати ректора. Держава в особі міністерства може впливати на обрання ректора через своє право брати участь в

обговоренні кандидатур і висловлення своєї позиції до прийняття рішення [371, с. 18].

У Франції Міністерство народної освіти єдине серед інших адміністрацій спирається на сильний регіональний апарат, управління яким здійснює чиновник, що призначається Радою Міністрів – ректор навчального округу. Ректор здійснює безпосереднє керівництво департаментами, які входять до складу округу, за допомогою інспекторів навчальних округів. І ректор, і інспектор навчального округу займають єдину позицію по відношенню до префекта, зокрема у вирішенні освітніх проблем регіону, кадрової політики, управління НЗ, тобто в тих питаннях, які відносяться до повноважень регіональної влади [191]. З іншого боку, вченими акцентується на позитивах скорочення рівнів управління та його децентралізації: «Інноваційний розвиток вищої школи припускає зміну принципів і механізмів управління нею. Оптимізація управління передбачає скорочення рівнів управління, його децентралізацію, розширення соціальної бази, підвищення дисципліни суб'єктів управлінських відносин. Для формування державно-суспільного управління потрібне дотримання взаємного інтересу суб'єктів, взаємних зобов'язань, відповідальності» [167]. Тому важливим є оптимальне поєднання двох принципів – ефективність врахування інтересів усіх учасників процесу управління НЗ при мінімально необхідній кількості органів управління НЗ.

У РФ федеральні університети утворюються Указом Президента РФ у формі автономних некомерційних організацій. Програма розвитку таких ВНЗ затверджується Урядом РФ, а ректор не обирається, а призначається ним же [229, с. 115]. Можливо російський законодавець має рацію, і в даному випадку публічна спрямованість у діяльності ВНЗ не потребує застосування демократичних засад, оскільки таке застосування може завадити досягненню мети діяльності ВНЗ. На користь цього варіанту доцільно нагадати положення статті 74 Конституції України: «Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та

амністії» [234]. Тобто український законодавець не довіряє громадянам України у трьох названих питаннях, оскільки вважає звичайних громадян або некомпетентними, або упередженими. Так само трудовий колектив ВНЗ може помилятися у характеристиці майбутнього ректора, може бути протиправно стимульований або заляканий прибічниками одного із претендентів. Для підстрахування держави і трудового колективу ВНЗ діяльність керівника повинна обмежуватися певним терміном або строком.

У ПНР термін одноосібних органів державного НЗ триває чотири роки і розпочинається від 1 вересня в рік виборів, а закінчується 31 серпня в той рік, в якому закінчується строк повноважень. У державному НЗ ректор, проректор, керівник основного організаційного підрозділу і його заступники не можуть бути обраними до виконання тієї самої функції на більше, ніж два наступних терміни. Ректор і проректор державного ВНЗ можуть бути відкликані органом, який здійснив вибір. Винятком є ситуація разючого порушення закону з боку ректора. Водночас міністр, відповідальний за вищу освіту, може відкликати ректора. Одноосібні органи недержавних ВНЗ і їхніх заступників призначає і звільняє засновник або орган, який вказаний у статуті, після консультацій із сенатом закладу. Особливий спосіб призначення і відкликання одноосібних органів недержавного ВНЗ визначають їх статути [393, с. 115]. Польський досвід може бути корисним для України в частині відкликання керівника НЗ трудовим колективом, Міністром, власником майна НЗ або державним органом, у підпорядкуванні якому перебуває НЗ. Проте велика кількість різних колегіальних і дорадчих органів, на нашу думку, можуть лише заплутати та ускладнити ситуацію, пов’язану з управлінням НЗ, можуть призвести до появи «рейдерства» у сфері освіти. На нашу думку в управлінні діяльністю НЗ на всіх рівнях не вистачає застосування жорстких методів.

В Україні пунктом 1 статті 21 Закону України «Про вищу освіту» визначено повноваження власника (власників) ВНЗ [414].

Власник здійснює свої права щодо управління ВНЗ безпосередньо або через уповноважений ним орган (особу), а може делегувати свої повноваження керівникові або вищому колегіальному органу громадського самоврядування ВНЗ [414]. Керування у сфері вищої освіти вимагає розвитку відповідних потенціалів і стратегій планування й аналізу політики, що ґрунтуються на партнерських зв'язках і встановлюються між ВНЗ і державними органами планування та координації з метою забезпечення упорядкованого керування й використання ресурсів за критерієм «витрати-ефективність» [629, p. 70].

Як бачимо, повноваження власника майна ВНЗ передбачають призначення керівника ВНЗ. Проте це відбувається після перемоги у конкурсі. Статтею 39 названого Закону передбачено обрання керівника ВНЗ усіх рівнів акредитації на основі конкурсу на певний строк (керівник ВНЗ I-IV рівнів акредитації – на п'ять років; керівник національного ВНЗ – на сім років). Конкурс оголошує власник або уповноважений ним орган, а обирає вищий колегіальний орган громадського самоврядування (загальні збори (конференція) трудового колективу). Після обрання особи, яка набрала не менш як 30 % (для ВНЗ I та II рівнів акредитації – не менше 1/3) голосів, власник або уповноважений ним орган зобов'язаний призначити одну з рекомендованих кандидатур на вказаний вище строк на умовах контракту [414].

Отже, вітчизняний законодавець передбачив виборність керівника ВНЗ усіх рівнів акредитації, обмеження у часі його повноважень, а також те, що керівник ВНЗ I-IV рівнів акредитації може бути звільнений з посади власником або уповноваженим ним органом на підставах, визначених трудовим законодавством, а також за порушення статуту ВНЗ та умов контракту. Керівник ВНЗ III або IV рівня акредитації може бути звільнений з посади у зв'язку із прийняттям рішення про його відкликання органом, який обрав його на посаду. Рішення про відкликання керівника ВНЗ III або IV рівня акредитації приймається 2/3 голосів за присутності не менше як 2/3

статутного складу вищого колегіального органу громадського самоврядування ВНЗ [414].

Вважаємо, що такі можливості, надані власнику майна ВНЗ та трудовому колективу, є вагомою запорукою контролювання діяльності керівника ВНЗ. Проте якщо власник майна має вагомі важелі керування, то трудовий колектив часто є розрізненим і не може згуртуватися для прийняття важливого рішення. Тому видається, що оголосити «імпічмент» керівнику НЗ практично трудовий колектив зможе лише у випадку хіба що скоєння останнім очевидного злочину.

Повноваження керівника ВНЗ закріплені пунктом 2 статті 32 Закону «Про вищу освіту» [414]. Ці й інші повноваження керівника та інших органів ВНЗ опосередковують внутрішньогосподарські відносини, які виникають та існують всередині НЗ між його керівними органами (посадовими особами) та іншими підрозділами, зокрема й внутрішньоструктурними.

М.О. Тимошенко досліджуючи внутрішньогосподарські відносини за участю приватних ВНЗ визначає, що ці відносини: 1) визначають особливість внутрішньої господарської діяльності ВНЗ; 2) характеризують внутрішню структуру ВНЗ, зокрема, систему кафедр, відділень тощо; 3) є результатом волевиявлення власника ВНЗ або його органу управління щодо внутрішньої організації діяльності ВНЗ; 4) визначають характер та зміст взаємовідносин між структурними елементами ВНЗ та суб'єктом господарювання в особі власника його майна або уповноваженого ним органу управління; 5) забезпечують формування цілісного майнового комплексу ВНЗ, що засновується на майні засновників ВНЗ та майні, що отримано ВНЗ у процесі своєї господарської діяльності; 6) базуються на власній або найманій робочій силі, що забезпечує кадрове укомплектування структурних підрозділів ВНЗ; 7) відображають систематичність господарської діяльності ВНЗ та забезпечують досягнення мети його створення [547, с. 179].

Керівник ВНЗ відповідає за провадження освітньої діяльності, за результати фінансово-господарської діяльності, стан і збереження будівель та іншого майна; для вирішення основних питань діяльності відповідно до статуту створює робочі та дорадчі органи, визначає їх повноваження; щорічно звітує перед власником або уповноваженим ним органом та вищим колегіальним органом громадського самоврядування ВНЗ; може делегувати частину своїх повноважень заступникам та керівникам структурних підрозділів [414].

У юридичній літературі вказується, що повноваження керівника ВНЗ закріплено рядом НПА, положення яких дають підстави класифікувати їх за формою здійснення на нормотворчі та організаційні [316, с. 94]. При цьому, якщо нормотворчі можна вважати такими, що у переважній більшості не можуть бути делеговані іншим посадовим особам та органам ВНЗ, то організаційні цілком можна розподілити між ними. Взагалі з цього приводу вважаємо за необхідне в управлінні НЗ (особливо ВНЗ) виділяти адміністративну, освітню та наукову складові. Вони можуть поєднуватися. Управління або координацію ними можуть здійснювати одні й ті самі особи або органи НЗ. Скажімо адміністративний та навчальний напрями діяльності НЗ можуть курирувати одні й ті самі особи. Однак більшого ефекту, на нашу думку, можна досягти розділивши компетенцію з управління НЗ взагалі, компетенцію з управління науковим та навчальним напрямами.

Вважаємо, що більш ефективною буде структура управління НЗ, за якої його керівник буде у більшій мірі управлінець, ніж вчений. Однак певний науковий ступінь у профільній галузі знань та вчене звання, присвоєне за відповідною кафедрою, він повинен мати. Його заступники з управління різними напрямами роботи крім наукового не зобов’язані мати науковий ступінь або вчене звання. Проте ці адміністратори не повинні бути членами органу НЗ, що має на меті розроблення інноваційних програм та проектів, розвиток наукових досліджень. Іншими словами, до складу вченої ради ВНЗ III і IV

рівнів акредитації не повинні входити головний бухгалтер (економіст), головний юрист (юрисконсульт), начальник відділу кадрів (заступник або проректор з кадрової роботи), заступник керівника з господарської роботи, завідувач бібліотеки, завідувач навчальним відділом та інші технічні або адміністративні працівники.

Аналогічні думки слушно висловлює В.О. Огнев'юк: «Сучасний університет потребує розмежування адміністративно-розпорядчих та науково-методичних функцій. Ректор університету має очолювати ректорат як орган управління персоналом, ресурсами та зовнішніми взаємовідносинами, у т.ч. із власником. На чолі вченої ради університету має стояти найбільш відомий серед наукового співтовариства університету учений, який обирається вченою радою, після чого призначається на посаду проректора з науки. Вчена рада не повинна мати адміністративних повноважень і, відповідно, до неї не повинні входити посадові особи, які здійснюють адміністративні функції, – частина проректорів, головний бухгалтер, директори інститутів та ін. Відтак вчена рада має складатися переважно з докторів наук, а ректорат – із організаційно-управлінського персоналу. Таке розподілення функцій може сприяти поліпшенню загального університетського менеджменту, але разом із тим, за відсутності координації, – вносити елементи дезорганізації» [370, с. 9-10; 371, с. 19]. Вважаємо, що даремно припускається можливість внесення елементів дезорганізації. У ВНЗ є єдиний керівник та власник його майна, які зможуть у крайньому випадку скоординувати дії усіх органів управління ВНЗ.

Також ВНЗ III та IV рівнів акредитації згідно з пунктом 3 статті 35 Закону України «Про вищу освіту» можуть утворювати наглядові ради, а національні ВНЗ згідно з пунктом 1 цієї ж статті зобов'язані їх створювати. Наглядова рада розглядає шляхи перспективного розвитку ВНЗ, надає допомогу його керівництву в реалізації державної політики у галузі вищої освіти і науки, здійснює громадський контроль за діяльністю керівництва ВНЗ, забезпечує ефективну взаємодію ВНЗ з органами державного управління,

науковою громадськістю, суспільно-політичними та комерційними організаціями в інтересах розвитку вищої освіти [414].

У ПНР аналогом нашої наглядової ради можна вважати сенат державного НЗ. До головних обов'язків сенату ВНЗ належить прийняття ухвал щодо найважливіших справ, які стосуються університету, зокрема, ухвалення статуту; ухвалення правил навчання, докторських студій та правил, за якими приймаються особи на навчання або докторат; встановлення основних напрямів діяльності НЗ; визначення принципів діяльності та напрямів головних рад організаційних підрозділів у межах виконання основних завдань НЗ; оцінка діяльності НЗ, затвердження річних доповідей ректора про його діяльність та оцінка діяльності ректора; прийняття ухвал у питанні створення філії, організаційного підрозділу; надання титулу доктора honoris causa; висловлення позиції академічної спільноти НЗ та у справах, представлених ректором, радою головного організаційного підрозділу або членами сенату, в кількості, зазначеній у статуті [393, с. 116]. Сенат за поданням ректора створює, формує і ліквідовує організаційні одиниці університету педагогічного спрямування – факультети, інститути і кафедри [393, с. 117].

М.Н. Курко вважає, що створення наглядових рад у державних НЗ, які надають платні послуги, з обов'язковою участю в них представників уряду, соціальних партнерів і спонсорів сприятиме подоланню корупції рівно як і спекуляціям навколо корупції [263, с. 232]. Слід безумовно погодитися із наведеними думками. В умовах постійного посилення ролі, значення та обсягів законодавства, спрямованого на боротьбу або запобігання корупції, публічна звітність або утворення наглядових рад зніме значну кількість питань та відведе необґрунтовані підозри від законослухняних ВНЗ та їх керівників; а також сприятиме оптимізації управління та контролю у ВНЗ.

Управління більшістю державних коледжів та університетів США здійснюється за системою, за якою єдине управління групою НЗ покладено на системного директора, який формує широку

системну політику, розподіляє державні кошти між університетами та коледжами, призначає керівників кампусів, затверджує місії та програми ВНЗ, які входять до системи [159, с. 97]. А оперативне управління кожним НЗ здійснює операційний директор [11, с. 7]. Тобто у випадку складностей або суперечностей у діяльності операційного директора подолати ситуацію може системний директор.

Управління НЗ та ВНЗ може здійснюватися різними методами. На обрання стилю та методів управління можуть впливати форма власності НЗ, вид та напрямок його діяльності, рівень акредитації ВНЗ, наявність тих чи інших органів управління, відомча підпорядкованість НЗ, характеристика викладацького складу НЗ, особистість керівника та його заступників та інші.

О.В. Дубровка розділяє директивне (адміністративне) та маркетингове (підприємницьке) управління ВНЗ:

Таблиця 5.1.

Директивне (адміністративне) та маркетингове (підприємницьке) управління ВНЗ [173, с. 69]

№	Управління	
	адміністративне	маркетингове
1	Надаються послуги, визначені в адміністративному порядку	Надаються послуги, на які є попит у споживачів
2	Перелік спеціальностей вузький, усталений і майже не змінюється, оскільки НЗ у цьому не зацікавлені	Перелік спеціальностей широкий і постійно оновлюється відповідно до змін кон'юнктури ринку
3	Ціни формуються, виходячи з нормативних витрат, із затвердженого прийому й обсягів фінансування	Ціни визначаються кон'юнктурою ринку, діями конкурентів і попитом
4	Реклама й інші зв'язки зі споживачами не розвинуті, оскільки розподіл випускників централізовано	Ведеться активна комунікаційна політика, оскільки просування і продаж освітніх послуг децентралізовано
5	Освітніми установами керують фахівці (вчені) з певної галузі знань	Освітніми установами керують фахівці, компетентні передусім в освітній галузі, а не в науці
6	Потреби споживачів освітніх послуг не вивчаються	В основі стратегії розвитку – вивчення кон'юнктури ринку освітніх послуг
7	Комерційна діяльність другорядна і здійснюється ізольовано від іншої діяльності НЗ	Комерційна діяльність є прерогативою всього керівництва НЗ

Навряд чи можна повністю погодитися з усіма наведеними у таблиці пунктами, оскільки порівняння проведено у досить категоричній формі, проте слід визнати необхідність пошуку шляхів поєднання адміністративного та підприємницького управління ВНЗ. Можливо некоректно буде визначати для керівників НЗ правила управління тим чи іншим НЗ. Це повинен робити сам керівник, вирішуючи на користь методів управління в залежності від ситуації, об'єктивних і суб'єктивних факторів та відносин, що наявні всередині НЗ та між НЗ і різними державними і місцевими органами. Проте видається, що перелік заходів та методів керівництва НЗ доцільно розширювати і виходити за межі застосування 2-3 усталених методів управління НЗ.

На основі результатів проведеного дослідження можна погодитися із положеннями законодавства про обрання, призначення та відкликання з посади керівника НЗ; із переліком повноважень, наданих власнику майна, керівнику, вченій (педагогічній) раді НЗ. Однак слід відрізняти нормотворчі та організаційні повноваження керівника НЗ; а також, обов'язково, розділяти компетенцію з управління НЗ взагалі, науковим (у ВНЗ) і навчальним напрямами. Керівник НЗ повинен бути адміністратором, який керує заступниками (проректорами) з різних напрямів роботи НЗ. А склад вченої ради повинен формуватися виключно із провідних науковців без присутності цих заступників - адміністраторів – керівників відділів. Відповідні положення повинні знайти місце у новій редакції Закону України «Про вищу освіту».

Деревянко Б.В. Послуги у сфері освіти: правове регулювання: монографія / Б.В. Деревянко ; МВС України, Донецький юридичний інститут. – Донецьк : Видавничий дім «Кальміус», 2013. – 387 с.

РОЗДІЛ 6.
ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПОСЛУГ, ЩО НАДАЮТЬСЯ У СФЕРІ ОСВІТИ

6.1. Класифікація послуг, що надаються у сфері освіти

Визначення характерних загально-правових ознак послуг у сфері освіти повинно надати можливість визначити напрями підвищення їх якості і кількості. Однак вирішення першого і другого завдання можливе на основі визначення видів послуг, що можуть надаватися у сфері освіти.

Уявити кількість існуючих у світі видів послуг можна виходячи з їхньої класифікації, що надається у Генеральній Угоді торгівлі та послуг ВТО. Перелік послуг налічує кілька сотень видів. О.О. Красавчиков свого часу виділив 4 структурні блоки сфери обслуговування: I) соціальні зв'язки з надання послуг між організаціями; II) соціальні зв'язки, що складаються у разі надання різного роду послуг організаціями громадянам; III) відносини з надання послуг окремими громадянами організаціям; IV) з обох сторін суспільних відносин перебувають громадяни: один іншому надає послугу [242; 542, с. 172]. Тут вченим було обрано суб'єктний критерій класифікації. За ним у сфері освіти найбільшого поширення отримали відносини з надання послуг організаціями громадянам. Поширеними є й відносини між різними організаціями – при закупівлі, будівництві, оренді тощо, а також надання платних освітніх послуг на замовлення СПД. Меншого поширення отримали відносини з надання послуг громадянами - СПД організаціям - НЗ.

Також іще у радянські часи О.С. Іоффе залежно від характеру діяльності поділяв зобов'язання з надання послуг на 3 групи: 1) зобов'язання, спрямовані на надання фактичних послуг (договір схову); 2) зобов'язання, спрямовані на надання послуг юридичного

характеру (договори поруки і комісії); 3) зобов'язання, що поєднують послуги юридичні та фактичні (договір експедиції) [200, с. 490]. Видається, що за цими критеріями класифікації переважна більшість зобов'язань у сфері освіти пов'язана із наданням фактичних послуг. Хоча можуть мати місце і зобов'язання двох останніх видів.

Сферу людської діяльності в якості критерію обрав А.Є. Шерстобітов, яким серед видів послуг було виділено: послуги зв'язку та інформації; медичні послуги та послуги соціального характеру; ветеринарні послуги; аудиторські послуги; правові послуги; туристсько-екскурсійні послуги; *послуги з навчання* (виділення наше – Б.Д.); послуги сприяння зайнятості населення; готельні; комунальні; ритуальні; спортивно-оздоровчі і санаторно-курортні; культурно-видовищні послуги [605, с. 14]. Як видно, вченим окремо виділено послуги з навчання. Проте у випадках, не заборонених законодавством, НЗ можуть надавати або отримувати й інші із названих груп послуг.

Г.Д. Отнюкова пропонує класифікувати послуги у різних сферах економіки за такими напрямами: 1) за строками – разові; строкові (протягом визначеного договором періоду часу); безстрокові. За цим критерієм НЗ можуть надавати разові і строкові послуги. При цьому складно навести приклад безстрокової послуги, яку б могли надавати НЗ. Проте вони можуть безстроково користуватися землею та певним майном, що виділені їм у користування власником та/або державою чи територіальною громадою; 2) за суб'єктним складом – між суб'єктами господарювання (відносини щодо надання таких послуг мають форму оперативно-господарських зобов'язань) чи між госпрозрахунковими підрозділами суб'єкта господарювання (опосередковуються внутрішньогосподарськими зобов'язаннями). За цим критерієм у сфері освіти наявні послуги, що надаються як суб'єктами господарювання, так і всередині цих суб'єктів їх структурними підрозділами; 3) з урахуванням характеру вчинених дій – фактичні та юридичні. За цим критерієм у сфері освіти найчастіше наявні фактичні послуги; 4) залежно від зв'язку зі сферою

матеріального виробництва – послуги, що сприяють виробництву товарів, які користуються попитом на ринку (маркетинг, консалтинг); послуги із забезпечення належного технічного рівня виробництва (інжиніринг); послуги посередників, організацій транспорту і зв'язку, що сприяють поставці й збуту продукції виробника; послуги банків, фінансових брокерів; аудиторські послуги. Такі послуги також можуть мати місце у сфері освіти. Проте НЗ частіше можуть бути їх споживачами, аніж надавачами [573, с. 90; 542, с. 172].

Залежно від своїх можливостей і потреб клієнтів у сфері освіти пропонується значний асортимент послуг (програм), які можливо класифікувати за рядом ознак: I) за рівнем освіти, що пропонується: довузівські, бакалаврські, магістерські, аспірантські, професійної перепідготовки і т.п.; II) за орієнтацією на певну спеціальність: з фінансів, маркетингу, товарознавства, управління персоналом та інших професій, які користуються попитом на ринку; III) за формою навчання: денні, вечірні, заочні, дистанційні, екстернат і т.п.; IV) за методами навчання, що використовуються: традиційні, проблемного навчання, програми, основані на аналізі ділових ситуацій і т.п. [498, с. 375].

В.В. Рєзніковою пропонується поділяти послуги на основні та додаткові. Основні призначені задовольняти основні потреби, а додаткові – другорядні. До останніх можна віднести, зокрема, післяпродажні послуги (їх також іменують супутніми, сервісними). Виділення додаткових послуг покликане більш чітко окреслити сферу послуг, оскільки дослідження сучасної сфери послуг вимагає передусім відокремлення галузей, що відносяться до цієї сфери, від сервісних компонентів, що мають місце й у всіх інших галузях та сферах [481, с. 111]. У сфері освіти основними послугами безумовно є освітні послуги. Додатковими тут є послуги із забезпечення можливості отримувати якісні освітні послуги. Це можуть бути послуги із користування бібліотечним фондом, користування Інтернетом, із копіювання, проживання, харчування тощо.

З використанням функціонального підходу вченими проведено класифікацію публічних послуг залежно від сфери, в якій відбувається їх реалізація. Таким чином, виділяються інформаційні, *освітні* (виділення наше – Б.Д.), медичні, комунальні (муніципальні), побутові, фінансові й інші послуги. Інша із запропонованих класифікацій припускає виділення трьох видів публічних послуг: 1) послуги для громадян (видача особистих документів, здійснення реєстраційних дій, надання права користування публічними бібліотеками, *освітні послуги* (виділення наше – Б.Д.) і т.д.); 2) послуги для підприємців (реєстрація компаній, видача ліцензій, дозволів, консультування з питань оподаткування тощо); 3) послуги інформаційного характеру, що надаються органами державної влади і місцевого самоврядування [546; 12].

Залежно від специфіки конкретної послуги вона може надаватися некваліфікованим виконавцем – непрофесійна послуга (миття автотранспорту, прибирання приміщень тощо) або виконавець послуги повинен володіти визначеними професійними навичками – професійна послуга (медичні, юридичні та інші). Професійні послуги, у свою чергу, можна поділити на: 1) звичайні професійні, для надання яких виконавцю досить мати середній рівень знань, навичок, що наявні в даному професійному середовищі; 2) професійні кваліфіковані, що потребують високої кваліфікації виконавця (освітні послуги, що надаються відомим професором).

Така кваліфікація має істотне значення для питань визначення виконання відповідного зобов'язання, особливо у зв'язку з питаннями оплати послуги. Вимоги, що приділяються до кваліфікованого професійного виконавця, будуть вищими, ніж до непрофесійного, навіть тоді, коли відповідний договір оплатного надання послуг не припускає досягнення нематеріального результату [542, с. 173]. У сфері освіти абсолютна більшість послуг належить до професійних. НЗ I-II рівнів акредитації надають переважно звичайні професійні послуги, які передбачають наявність загальної (середньої) педагогічної чи іншої освіти. А послуги, що надаються НЗ III-IV

рівнів акредитації у переважній більшості є професійними кваліфікованими, оскільки потребують наявності високого рівня спеціальних знань, вмінь і навичок, а також вміння їх передавати у безпосередніх надавачів - виконавців.

Є свої особливості у кваліфікації послуг у науках цивільного, адміністративного та господарського права. Так, згідно з положеннями статей 903 і 904 ЦК України договори з надання послуг можна поділити на оплатні та безоплатні. У даному випадку використовується існуючий у цивільному праві критерій поділу договорів на оплатні та безоплатні залежно від наявності або відсутності зустрічного матеріального задоволення.

При наданні платних послуг державними установами разом з наданням послуг з безоплатного навчання виникає неоднозначна ситуація із врахуванням в навчальному процесі державної власності. Так, в реальному процесі досить важко виокремити, наприклад, вартість електроенергії, палива, газу, води, літератури та навчальних матеріалів, що використовуються на освітні потреби, та вартість цих складових, що використовуються в навчальному процесі, який здійснюється на бюджетних засадах.

Невизначеність законодавства та непрозорість процесу платного та безоплатного навчання, з одного боку, створює підстави для зловживань, з іншого – нечіткі вимоги до використання державних ресурсів [263, с. 231-232].

Як вказувалося у роботі раніше, у главі 63 ЦК України прямо освітні послуги не називаються. Проте у РФ у статті 779 ЦК РФ названо перелік видів послуг, що підпадають під вплив цивільного законодавства, серед яких і послуги з навчання. Російські вчені мають на увазі не традиційні освітні відносини, що пов’язані з отриманням загальної або професійної освіти і завершуються отриманням диплому державного зразка, а відносини, що випливають із навчання у формі репетиторства, у гуртках художньої або творчої самодіяльності, інших формах, що здійснюються за ініціативою учня,

за його рахунок і, як правило, за індивідуальною програмою [538, с. 70].

В адміністративно-правовій науці державні (управлінські) послуги поділяються залежно від форми їх реалізації на групи: а) послуги, пов'язані з реальним здійсненням концептуальних прав і свобод громадян – медичні послуги, у сфері культури, *освіти* (виділення наше – Б.Д.), соціального захисту та ін.; б) власне державні (управлінські) послуги, пов'язані з юридичним оформленням умов, необхідних для реалізації прав і свобод громадян – видача дозволів, свідоцтв, ліцензій та ін. [396, с. 97; 58, с. 174; 1, с. 125-126].

Г.О. Пономаренко за критерієм оплати виділяє 1) безоплатні послуги (підготовка фахівців за державним замовленням); 2) оплатні послуги (підготовка фахівців понад державне замовлення із компенсацією витрат на навчання) [407, с. 12]. Останні надаються згідно з Переліком платних послуг, які можуть надаватися НЗ, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності [426].

Якщо в якості критерію взяти напрямок надання освітніх послуг, то НЗ (й особливо ВНЗ) можуть надавати послуги: 1) із підготовки і перепідготовки робітників і спеціалістів; 2) з підготовки аспірантів і докторантів; 3) з прийому кандидатських іспитів; 4) з підготовки до захисту та проведення захисту дисертацій; 5) із довузівської підготовки; 6) з консультування та ін. За об'єктом надання освітніх послуг останні можуть надаватися: 1) іноземним громадянам; 2) вітчизняним студентам; 3) робітникам, слухачам підготовчих відділень; 4) особам, що переводяться з одного ВНЗ до іншого; 5) аспірантам і докторантам; 6) слухачам. Залежно від безпосереднього виконавця – органу чи підрозділу НЗ, послуги надаються: 1) навчальними підрозділами; 2) науковими підрозділами; 3) видавничими підрозділами (друкування дисертацій, друкування і розсилання авторефератів дисертацій) [407, с. 12-13]. Названі вище

групи освітніх послуг за класифікацією, наданою Г.О. Пономаренко, надаються ВНЗ усіх форм власності.

Можна навести схожу з останньою класифікацію. Так, на основі аналізу думок російських вчених [372, с. 38] освітні послуги можна класифікувати 1) за освітніми лініями: послуги загальної освіти, професійної, вищої та ін.; 2) за організаційно-освітніми структурними компонентами: послуги загальної, професійної освіти; самоосвіти, додаткової освіти; 3) за основним компонентом освітнього процесу: послуги теоретичної освіти, практичної освіти.

А.О. Монаєнко вказує, що послуги, які надаються вищою школою, мають свій попит і пропозицію, а тому можуть вважатися товаром і відповідним чином оплачуватися. Серед таких послуг вченим виділяються: освітні, пов'язані з підготовкою кадрів як для матеріальної, так і для нематеріальної сфер; перепідготовка кадрів за замовленнями підприємств та організацій; науково-дослідні роботи; виробничі, пов'язані з виробництвом дослідних зразків виробів, матеріалів тощо [325, с. 33].

З урахуванням співвідношення категорій «послуга», «продукція» і «товар», які по відношенню до сфери освіти були наведені у першому розділі, окремі вчені ідуть далі і наводять наступну класифікацію того, що за плату можуть здійснювати НЗ та ВНЗ: 1) господарську діяльність із виробництва продукції або товару (наприклад, виготовлення й реалізацію товарів у майстернях, вирощування й реалізацію сільськогосподарської продукції в підсобних господарствах, випуск підручників тощо); 2) господарську діяльність з надання послуг (наприклад, освітніх, у сфері фізичної культури і спорту, туризму тощо); 3) господарську діяльність з виконання робіт (наприклад, виготовлення обладнання та його обслуговування науковими, науково-дослідними, дослідно-конструкторськими підрозділами тощо) [270, с. 82]. Із наведеним переліком можна погодитися. Можна навіть його багаторазово розширити. Проте вважаємо за необхідне на основі усіх класифікацій

послуг у сфері освіти навести власну узагальнену і найбільш універсальну класифікацію.

Безумовно, найбільшого публічного значення мають основні освітні послуги. Вважаємо, що до цієї групи послуг необхідно включити послуги з безпосередньої передачі знань, вмінь і навичок. При цьому освітні послуги, які надаються на платній основі зверх державного замовлення, також входять до цієї групи. За головний критерій поділу послуг у сфері освіти повинен братися не критерій оплатності, а критерій сукупності дій.

Другою великою групою послуг у сфері освіти є додаткові освітні послуги. У цій групі виділяються великі підгрупи: послуги з користування літературою та електронним фондом; послуги з підвищення кваліфікації; послуги з отримання освіти дистанційно; консультативні послуги; інші додаткові освітні послуги. Ці послуги є освітніми, проте додатковими, що передбачають передачу знань, вмінь і навичок, однак іншим способом, відмінним від класичного. Саме тому, наприклад, послуги з отримання освіти дистанційно, необхідно віднести до додаткових, а не основних освітніх послуг.

Третьою великою групою послуг у сфері освіти є інші послуги, які надаються суб'єктами господарювання у сфері освіти, та не є освітніми. Це саме ті послуги, які непрямо пов'язані із освітніми. Вони забезпечують можливість отримання освітніх послуг та/або залучення додаткових грошей до бюджету НЗ. Це можуть бути послуги з користування гуртожитками, з харчування, послуги з надання об'єктів в оренду, послуги з проведення науково-дослідних робіт та ін.

Саме у межах цих груп необхідно буде визначити правовий режим надання таких послуг. Зараз необхідно визначити ознаки освітніх та інших послуг у сфері освіти і напрями покращення режиму їх надання.

6.2. Господарсько-правова характеристика послуг у сфері освіти

Як вказують вітчизняні вчені, існують дві концепції відносно оцінки результатів освітніх послуг. Перша полягає у тому, що послуги, які надаються НЗ, мають вартість; друга виходить із того, що ці послуги у вигляді знань не мають вартості [494, с. 215]. Обидві концепції мають право на існування. Якщо освітня послуга оплачується її споживачем, то її ефективність можна виміряти кількістю зароблених випускником грошей через якісне засвоєння цієї послуги. При застосуванні другої концепції ефективність освітніх послуг можна виміряти рівнем корисності і затребуваності випускника економікою та суспільством. З іншого боку, необхідно погодитися із класичною економічною теорією, згідно з положеннями якої будь-який товар, робота чи послуга має свою вартість. Якщо послуга надається безоплатно, то її вартість складає собівартість, тобто сума грошей, витрачена державою на надання цієї послуги. Тому ефективність наданої освітньої послуги у сучасній капіталістичній економіці повинна завжди мати грошову оцінку.

Серед критеріїв якості надання адміністративних послуг адміністративістами називаються: результативність, своєчасність, доступність, наявність інформації про адміністративний орган, територіальне розташування адміністративного органу, режим доступу до приміщення адміністративного органу, доступність бланків та інших формулярів, доступність оплати послуги (якщо вона оплатна), зручність, вибір способу звернення за послугою, простота адміністративної послуги, організація особистого прийому, зручний порядок оплати послуги, відкритість, повага до особи, професійність [550, с. 19-34]. Вважаємо, що ефективність та якість послуги у сфері освіти за великим рахунком можна виміряти за цими критеріями. А рівень їх публічності і відповідності адміністративним послугам відрізняється за видом послуг.

М.Н. Курко вказує, що механізм формування ціни на платні послуги та порядок використання коштів, отриманих від їх надання, потребує законодавчого вдосконалення, оскільки співвідношення між напрямами використання додаткових коштів чітко не встановлені і є непрозорими. Разом із тим при оприлюдненні інформації про позабюджетні джерела фінансування державних та комунальних ВНЗ вбачається за доцільне оприлюднювати і напрями використання отриманих фінансових ресурсів для того, щоб процес ціноутворення у таких НЗ зробити максимально прозорим [263, с. 232].

В якості однієї із ознак освітньої послуги вітчизняні вчені незалежно від її платності або безоплатності вказують на відсутність у виконавця обов'язку гарантувати певний позитивний результат, оскільки у послугах «продається» не сам результат, а дії, що привели до нього [165]. Результат лежить поза межами послуги, тому може бути позитивним, негативним або повністю відсутнім [543, с. 67-68]. Проте у будь-якому разі освітня послуга має свою вартість, яка залежить від витрат на її надання.

Аналогічні думки висловлював О.С. Іоффе: на відміну від договору підряду у договорі надання послуг мета досягнення матеріального результату відсутня. Дія контрагента спрямована на досягнення різних інших ефектів [200, с. 489]. М.І. Брагінський зазначав, що договори з надання послуг можуть умовно поділятися на договори з виконання робіт і з надання послуг. Перші побудовані за моделлю договору підряду, а другі – за моделлю договору доручення [42, с. 216-217]. А.Є. Шерстобітов вважає, що продається не результат послуги, а дії, що призвели до нього, тобто діяльність і результат діяльності складають одне ціле. Послуга споживається послугоотримувачем у процесі її надання, тобто в процесі самої діяльності послугодавця [605, с. 3].

С.М. Братусь вважав, що майно, яке перейшло в безоплатне користування або у право власності, має грошову оцінку і щодо значного кола матеріальних благ є потенційним товаром [43, с. 15]. Безоплатна послуга буде потенційним товаром, якщо аналогічний вид

послуги вже отримав свою грошову оцінку, тобто послуга була предметом оплатного договору... [373, с. 255]. Метою освітніх послуг, які надаються державними ВНЗ, є задоволення потреб особи, суспільства та держави [407, с. 11]. Тобто надання послуги передбачає задоволення різних за своїм рівнем інтересів – і приватних, і публічних.

Отже, однією із важливих характеристик освітніх послуг є їх якість, що полягає у можливості задовольняти потреби споживача і суспільства. Якість освіти є категорією, що характеризує умови організації, склад і результативність процесу освіти, його відповідність потребам споживачів, пов'язаним із розвитком і формуванням професійної компетенції особистості [81, с. 26-27]. Якість освітньої послуги визначає її ефективність, яка поділяється на економічну (визначається величиною витрат і її співвідношенням з одержаним продуктом, ефектом) та соціально-економічну (визначається відповідністю результатів діяльності соціальним та економічним цілям суспільства) [499, с. 379]. Ефективність наданої послуги залежить не тільки від надавача та витрат на надання послуги, а й від їх споживача, його інтелектуального рівня, пам'яті, фізичних та розумових даних, стану здоров'я, психічного стану, стану попередньої підготовки тощо. В якості аналогу можна навести приклад надання медичних послуг. Там корисний ефект послуги залежить як від кваліфікації послугонадавача – лікаря, так і від того, наскільки запущена хвороба, від стану організму пацієнта в цілому, його чутливості до лікарських засобів, від супутніх захворювань тощо [47, с. 221].

Іншими вченими підтверджуються наведені положення у прикладі з наданням медичних послуг стосовно сфери освіти. Ними стверджується, що якість освітньої послуги визначається рівнем підготовки учнів до освоєння програм вищої професійної освіти, їх спроможністю і бажанням навчатися [93, с. 150-151]. Дослідження свідчать, що споживачі оцінюють якість послуг за критеріями: матеріальності (оргтехніка, матеріали, зовнішній вигляд), надійності

(виконання послуги точно, у повному обсязі й у строк), чутливості (щире бажання допомогти споживачу і швидке обслуговування), переконаності (компетентність, відповідальність, упевненість і ввічливість) і співчуття (індивідуальний підхід до споживача) [644]. І цим критеріям повинні відповідати послуги, що надаються НЗ.

Крім якості освітніх послуг є й інші важливі їх характеристики. Серед них Г.О. Пономаренко виділила: 1) наявність спеціальної мети та завдань; 2) змістом є освітня діяльність; 3) пов'язані із забезпеченням реалізації конституційних прав людини і громадянина на отримання вищої освіти на оплатній чи безоплатній основі; 4) надаються ВНЗ, заснованими державою або суб'єктами господарювання, і підпорядковуються центральному органу виконавчої влади; 5) однією з умов є отримання ліцензії [407, с. 13].

Визначення ознак освітніх послуг сприяє посиленню правового впливу на них з метою вдосконалення. Підвищення якості освітніх та інших послуг у сфері освіти пов'язане із фінансуванням та інвестуванням у діяльність НЗ, а також із поліпшенням їх майнової та професійної бази. Важливою є оптимізація структури послуг, що надаються НЗ.

На шляху впровадження освіти для демократичного суспільства вітчизняним вченим пропонуються основні напрями її вдосконалення на найближчу перспективу: 1) удосконалення змісту освіти; розроботка і запровадження нових програм, підручників та інших засобів навчання; 2) запровадження активних та інтерактивних технологій та методів навчання; 3) розв'язання завдань громадянської освіти та виховання під час позакласної та позашкільної діяльності; 4) організація демократичного шкільного життя, зокрема запровадження справжнього учнівського, студентського самоврядування; 5) підготовка педагогічних працівників; 6) забезпечення якості освіти для демократичного суспільства та освіти з прав людини; 7) постійний моніторинг системи громадянської освіти [243, с. 25].

В.К. Колпаков визначив, що суттєвими недоліками системи надання послуг органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також підприємствами, установами й організаціями, що належать до сфери їх управління, є: необґрунтоване впровадження нових видів послуг; неналежне законодавче регулювання процедури надання послуг; відсутність критеріїв, за якими послуги поділяють на платні та безоплатні, а також установлена вартість послуг; невиправданий поділ (подрібнення) однієї послуги на кілька платних послуг; необґрунтована вимога отримувати супутні платні послуги; перекладення обов'язків зі збирання довідок та інших документів або з їх погодження; вимагання від споживачів послуг довідок та інших документів, подання яких не передбачено НПА, або у формі, яку не встановлено законодавством; відсутність графіка надання послуг у зручний для споживачів час; необґрунтовано тривалий або невизначений строк надання окремих послуг; обмеженість доступу до інформації, необхідної для отримання послуг; віднесення до повноважень одного й того самого органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування надання відповідних послуг і здійснення контролю за їх наданням; ставлення до споживачів як до прохачів, орієнтація не на задоволення потреб особи, а на формальне дотримання процедури; невизначеність порядку використання коштів за надання послуг [227, с. 29-30]. Безумовно, необхідно мінімізувати названі недоліки, що мають місце у сфері освіти. Робити це необхідно комплексно – шляхом змін норм законодавства (наприклад, Г.О. Пономаренко пропонує прийняти комплексний правовий акт – Положення про надання освітніх послуг державними ВНЗ, яким буде врегульовано умови та порядок ліцензування діяльності з надання освітніх послуг; умови та порядок укладення Типового договору про надання освітніх послуг із визначенням його основних положень; видів та порядку надання платних послуг державними ВНЗ [407, с. 11]) та поліпшення практики діяльності НЗ, зокрема в частині покращення їх майнової і фінансової основи. Частково ці питання

розглядалися у попередньому розділі. А в частині фінансування саме послуг, що надаються НЗ, ці питання необхідно більш детально дослідити.

У США підрахували, що кожний долар, вкладений в освіту, приносить не менше чотирьох доларів прибутку. В міру отримання знань, а також досягнення більш високого статусу (ступеня, посади, роботи), це співвідношення збільшується. Науковий і професійний ріст – це шлях до поліпшення добробуту, підвищення рівня життя. Отже, знання стали товаром, що використовується суспільством і приносить реальну користь як їх носію, так і суспільству [32, с. 76]. За іншими даними США кожен долар, інвестований у сферу освіти, дає 300 % прибутку, а відтак у США освіту було визнано найголовнішим пріоритетом держави, реалізуючи програму «Національні цілі освіти». За оцінками експертів-економістів, США, ФРН і Японія отримують 40-60 % приросту національного доходу за рахунок удосконалення освіти [552]. Тому і в Україні платність освітніх послуг як основна їх характеристика повинна знаходити продовження свого дослідження та визначення напрямів її оптимізації. А вітчизняні НЗ мають підвищувати якість своїх послуг з метою забезпечення можливості конкурувати із зарубіжними колегами.

О.В. Дубровка вказує, що конкуренція за випускників середніх загальноосвітніх НЗ на ринку послуг вищої освіти в основному існує між ВНЗ й конкурентами (підприємства, середні професійні НЗ); а також між державними й недержавними ВНЗ, що реалізують схожі за профілем професійні освітні програми [173, с. 65]. При цьому учасниками такої конкуренції є як вітчизняні, так і зарубіжні НЗ. У такій конкуренції вітчизняні НЗ у більшості своїй не поступаються зарубіжним. Однак не зовсім чесна, як на нашу думку, конкуренція з боку зарубіжних НЗ призвела до заниження вартості українських дипломів на зарубіжних ринках праці, до поширення відомостей про неякісність української освіти тощо. Вихід, на думку фахівців, у подальшому реформуванні системи освіти, диференціації НЗ

відповідно до суспільних потреб, у розширенні спеціалізації відповідно до вимог ринку праці [219, с. 112]. Найбільш ефективним вважаємо реалізацію останніх положень у наведеній думці Т.П. Козаря. Саме орієнтацією на ринок праці повинен визначатися перелік спеціальностей і напрямів навчання НЗ. А ринок праці потребує фахівців з технічних спеціальностей.

Конкурентоспроможність освітніх послуг вітчизняних НЗ крім власне їх вартості та матеріально-технічної бази НЗ, залежить від типу та виду самого НЗ, спеціальності та рівня акредитації НЗ, міста, в якому знаходиться НЗ, та місця на мапі цього міста. А.О. Монаєнко вказує, що на конкурентоспроможність послуг впливає регіон розташування НЗ. А наявність достатньої кількості професорсько-викладацького і учбово-допоміжного персоналу відповідної кваліфікації дає можливість збільшувати прийом студентів на платне навчання, перепідготовку і підвищення кваліфікації, розширювати спектр спеціальностей і напрямів підготовки [330, с. 118]. Зараз кожний десятий студент України навчається в Харкові, який залишається лідером в Україні за показником концентрації студентів у його НЗ, що потребує додаткових зусиль регіональної державної адміністрації на розробку заходів розвитку вищої освіти [61, с. 27]. Усталена інфраструктура українських міст дає переваги наявним НЗ, що діють у них багато років. Проте й інші можуть знайти свою нішу на ринку освітніх послуг. Для цього необхідно вживати заходів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності на певному сегменті ринку та привабливості серед споживачів освітніх послуг. Це стосується різних НЗ, спрямованих на різні категорії учнів. Не є винятком і послуги, що надаються відомчими НЗ. Для підвищення конкурентоспроможності рівня послуг, що надаються ВНЗ системи МВС, пропонується розвивати новаторські технології. О.В. Волошина та Г.С. Безверхня пропонують враховувати особливості сучасного етапу розвитку суспільства взагалі та ОВС зокрема: 1) негативний вплив корінних змін в усіх сферах життя; 2) клімат у суспільстві та в ОВС; 3) характер виховання, в якому старі цінності відійшли, а нові

не народилися; 4) завдання і призначення ОВС, авторитет яких знизився; 5) мету нововведень, що пропонуються; 6) методику впровадження педагогічних нововведень; 7) мотивацію офіцерів-педагогів, постійний пошук нових прийомів, способів та форм навчання і виховання [64, с. 280-281]. Важливе значення для відомчих, рівно як і для інших, НЗ має отримання додаткових платних послуг, які необхідно розвивати і розширювати їх перелік. Однак надмірна комерціалізація вищої школи здатна завдати непоправної шкоди її основній діяльності як наданню традиційних платних послуг [599, с. 470] (у цьому зв'язку необхідно нагадати, що А. Сміт виступав за підвищення рівня елементарної освіти всіх верств населення; виходив з того, що держава «із дуже невеликими витратами» може полегшити, заохотити і навіть зробити освіту майже обов'язковою для всього населення. Критикуючи недоліки платної освіти в Оксфорді і Кембриджі того часу, він розглядав переваги державної системи освіти Шотландії, яка сприяла «більш високому розумовому рівню людей» [518; 499, с. 378-379]). Проте це не означає, що від комерційної освіти слід відмовитися. На сьогодні виділяються платні послуги НЗ, благодійні внески та дарунки, освітні ґранти, стипендії, освітнє страхування тощо [599, с. 470] та багато інших джерел фінансування освітньої діяльності, інвестування в діяльність НЗ. Частину із них було названо у попередньому розділі. Проте і тоді, і зараз не отримало розгляду важливе питання, пов'язане із оплатністю освітніх та інших послуг у сфері освіти як основною їх характеристикою. Це питання пов'язане із визначенням прибуткового чи неприбуткового статусу НЗ за рахунок надання освітніх послуг.

У попередніх розділах було зазначено, що за законодавством ВНЗ є неприбутковими організаціями. Однак майже усі ВНЗ надають платні освітні та інші послуги. Отримані грошові кошти не вважаються валовим доходом. Така ситуація сталася через наявність двох основних критеріїв визначення прибутковості НЗ. Першим є отримання грошей у кількості, що перевищує собівартість наданих послуг. А другим – напрям їх цільового використання.

У зв'язку із цим М.Н. Курко відзначає, що доходи державних ВНЗ спрямовуються на відшкодування витрат, пов'язаних із наданням платних послуг, сплату податків, обов'язкових згідно з чинним законодавством внесків, відрахувань, зборів, платежів, а *прибуток* (виділення наше – Б.Д.), що залишається в розпорядженні державного НЗ, спрямовується на покриття перевищення загальної суми видатків закладу над встановленими обсягами бюджетних асигнувань [263, с. 231]. Проте є й інші думки стосовно впливу собівартості на прибуток в якості основного фактору. Так Т.П. Козарь вказує, що зважаючи на перехід системи вищої освіти від елітарності до масовості, можна сказати, що найбільшої важливості тут набуває проблема компромісу між кількістю та якістю, адже розширення рівня обсягів послуг має забезпечуватися виконанням високих стандартів. Розглядаючи результати надання освітніх послуг як суспільний товар і зважаючи на їх інтелектуало-, а не капіталоємкість, обсяг витрат не є орієнтиром для отримання прибутку. Натомість ставиться питання раціонального використання задіяних ресурсів (трудових, матеріальних, фінансових); якість освітніх послуг розглядається як ключова перевага на ринку споживача освітніх послуг [219, с. 112]. Застосування терміну «прибуток» не випадкове, оскільки ще двічі повторюється вченим [263, с. 231].

Другий критерій беруть за основу при визначенні некомерційного статусу суб'єктів права російські цивілісти. Т.Ф. Сойфер вказує, що «...основна діяльність некомерційних юридичних осіб, що впливає на формування у них специфічних ознак, знаходиться за межами цивільного права і передбачає оперування не цивілістичними, а іноді і не правовими категоріями. Надбання некомерційними організаціями статусу юридичної особи багато у чому обумовлюється необхідністю задоволення як приватних потреб осіб, що їх утворюють, так і суспільних, публічних потреб і інтересів...» [522, с. 90-91].

Такий розклад речей виправдовується законодавством та вченими - юристами. У теорії права поширеними є думки типу: здійснення підприємницької діяльності некомерційними організаціями у цілому не відповідає цілям їхньої діяльності, оскільки їх основною метою не є одержання прибутку. Однак, це не виключає можливості їх участі у підприємницькій діяльності. Вони можуть здійснювати підприємницьку діяльність, якщо вона служить меті створення некомерційної організації, та одержувати прибуток, необхідний їм для реалізації статутних цілей [599, с. 469; 77, с. 80-81]. За таким правилом офіційно визнані некомерційними організаціями товарні біржі (частиною третьою статті 1 Закону України «Про товарну біржу» визначено, що товарна біржа не займається комерційним посередництвом і не має на меті одержання прибутку [470]. А визначення поняття товарної біржі вказує, що «Товарна біржа є організацією, що об'єднує юридичних і фізичних осіб, які здійснюють виробничу і комерційну діяльність...» [470]. Тобто прибуток тут також присутній. Проте отримується він не товарною біржею, а її учасниками), торгово-промислові палати (пунктом 1 статті 1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» зазначено, що торгово-промислова палата є недержавною неприбутковою самоврядною організацією, яка об'єднує юридичних осіб, які створені і діють відповідно до законодавства України, та громадян України, зареєстрованих як підприємці, та їх об'єднання. А пунктом 2 цієї статті визначено, що торгово-промислова палата може займатися підприємницькою діяльністю лише в тому обсязі, в якому це необхідно для виконання її статутних завдань. Одержаний нею прибуток не розподіляється між членами торгово-промислової палати, а спрямовується на виконання її статутних завдань [471]), кредитні спілки (пунктом 1 статті 1 Закону України «Про кредитні спілки» передбачено, що кредитна спілка – це неприбуткова організація, заснована фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових

послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків членів кредитної спілки. А пунктом 2 цієї ж статті передбачено, що кредитна спілка є фінансовою установою, виключним видом діяльності якої є надання фінансових послуг, передбачених Законом України «Про кредитні спілки» [446] (Виникає питання «чи можуть фінансові послуги надаватися безоплатно без мети отримання прибутку»), релігійні організації (у науковій літературі зазначається, що «окремі норми щодо діяльності релігійних організацій як неприбуткових організацій містить, перш за все, ГК України та Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації», а також деякі інші нормативно-правові акти» [16, с. 1]. Зі статті 112 ГК України частково випливає, що релігійні організації є некомерційними. Непрямо це можна зрозуміти і з положень названого Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» [464]. Проте у частині другій статті 19 цього Закону вказано, що «прибуток від виробничої діяльності та інші доходи підприємств релігійних організацій оподатковуються відповідно до чинного законодавства в порядку і розмірах, установлених для підприємств громадських організацій. Суми їх прибутку, які використовуються в добродійних цілях, не оподатковуються» [464]) та деякі інші організації. Вони є некомерційними, проте надають оплатні послуги й отримують прибуток від цього. Вважаємо, що така ситуація є невірною. Основним і єдиним критерієм визнання суб'єкта господарювання комерційним повинен бути сам факт отримання прибутку. А напрямок використання отриманих коштів не повинен братися за основу при прийнятті рішення відносно прибутковості суб'єкта. Проте це питання потребує окремих досліджень у майбутньому. Зараз лише можемо прогнозувати, що за якийсь час залишиться один критерій і всі суб'єкти господарювання будуть мати статус СПД. Слід сказати, що на практиці податкові органи уже давно вважають операції некомерційних організацій з виконання госпдоговірних робіт і від здачі в оренду приміщень прибутковими й оподатковують їх за загальним правилом, чим викликають невдоволення працівників

самих ВНЗ та НДІ. Так, Г.П. Єригіна вказує, що доходи від позабюджетної діяльності НДІ, зареєстрованих в податкових органах в якості неприбуткових організацій, не можна вважати об'єктом оподаткування податком на прибуток. Тим не менше, податкові органи, на її думку, протягом тривалого часу не можуть вирішити це очевидне питання і відносять кошти, отримані за виконання госпдоговірних робіт і від здачі в оренду приміщень, до прибутку [178, с. 101-102].

Отже, НЗ надають велику кількість різних послуг, які запропоновано поділяти на три групи. Більша частина цих послуг спрямована на отримання грошей. Різниця між собівартістю послуг та сумою доходів в цілому визначає ефективність надання послуг для НЗ. Основні освітні послуги є найбільш важливими для усіх учасників відносин у сфері освіти і мають найбільшу питому вагу публічних інтересів. Ефективність освітніх послуг для споживача та суспільства визначається затребуваністю випускника економікою. Підвищення ефективності послуг можливе за рахунок застосування комплексу заходів. При цьому для кожної із груп послуг у сфері освіти цей комплекс заходів має свої особливості, які необхідно розглянути окремо у групах.

6.3. Господарсько-правова регламентація додаткових освітніх послуг

Економіка України багато років вимагає активного реформування. Проте до сьогодні реформи або проводилися наполовину, або мали подвійні стандарти для різних галузей та сфер виробництва, міст і регіонів та навіть, окремих суб'єктів господарювання. Зараз робиться спроба провести жорстку монетарну політику – безумовно непопулярний, проте необхідний захід. Внаслідок цього видатки на державне фінансування освітньої сфери

будуть скорочуватися. Тому НЗ необхідно використовувати будь-які можливості отримання коштів на забезпечення своєї діяльності із джерел, альтернативних державному бюджету.

Як вказувалося у роботі раніше, на сьогоднішній день переважна більшість НЗ, у т.ч. і ВНЗ фінансуються у недостатній мірі. Значну частину фінансових та матеріальних ресурсів НЗ повинні «добувати» самі. В основному це робиться за рахунок надання основних і додаткових платних послуг. Надання платних освітніх послуг має подвійну природу: для НЗ є сприятливим фактором для залучення додаткових коштів в умовах обмеженості бюджетних ресурсів; для абітурієнта є чинником вільного вибору НЗ, який відповідає його запитам і забезпечує якісне навчання [615, с. 98-99]. Додаткові освітні послуги пов’язані з отриманням грошей. А тому при цьому можуть виникати ситуації, коли посадові особи державних і комунальних НЗ приймаючи управлінські рішення у сфері надання платних послуг приватним особам, здійснення дозвільних та розпорядчих функцій будуть несвідомо або навмисне порушувати права споживачів своїх послуг. Особливо гостро питання боротьби із таким суб’єктивізмом ставляться у сфері діяльності НЗ відомчого підпорядкування – МВС, Міністерства оборони, Мінагрополітики, МОЗ, Мінінфраструктури, Мінсоцполітики, Мінфіну, Міненерговугілля, Держлісагентства, Держрибагентства, Держстату та Адміністрації Держспецзв’язку. Отже, перед розглядом правовідносин із надання додаткових освітніх послуг необхідно визначити шляхи мінімізації суб’єктивізму при прийнятті управлінського рішення керівництвом відомчого НЗ.

Стосовно ВНЗ основні платні послуги передбачають, як правило, підготовку студентів або аспірантів на контрактній основі. Перелік додаткових платних послуг визначається загальним та спеціальним законодавством. Так, у пункті 4 статті 61 Закону України «Про освіту» передбачено види додаткових джерел фінансування діяльності НЗ [455]. Зрозуміло, що ці положення конкретизуються спеціальними НПА.

Серед ознак послуг, що надаються ОВС (а на їхньому прикладі й іншими державними органами), виділяють наступні: 1) послуга надається за зверненням особи; 2) надання послуг пов'язано із забезпеченням умов для реалізації суб'єктивних прав конкретної особи; 3) послуги надаються через реалізацію владних повноважень; 4) результатом надання послуги в процедурному значенні є юридичний акт [86, с. 63].

Згідно з пунктом 85 Положення про державний вищий заклад освіти, затвердженого постановою КМУ від 5 вересня 1996 року № 1074 ВНЗ за договорами з підприємствами, установами, організаціями та фізичними особами може здійснювати як додаткові платні послуги навчання за межами, встановленими державними освітньо-професійними програмами, а також надавати інші види платних послуг, перелік яких установлює КМУ. Платні освітні послуги не можуть надаватися замість або в межах обсягів основної освітньої діяльності, що фінансується за рахунок бюджетних коштів [428]. Види платних послуг визначаються відповідним Переліком платних послуг [426]. Тобто з точки зору узгодженості законодавства у сфері надання платних послуг державними і комунальними ВНЗ усе відповідає правилам. Однак ситуацію на практиці слід розглянути дещо під іншим кутом зору.

На сьогодні одним із важливих завдань держави є подолання корупції у різних сферах та галузях. За даними Transparency International у рейтингу країн за рівнем корупції у 2011 році Україна посіла 152 позицію із 182 можливих [480]. Сферами із найбільш високими показниками корумпованості залишаються сфера діяльності правоохоронних органів та сфера освіти. Тому для боротьби із корупцією у МВС України 18 серпня 2011 року наказом № 583 було ухвалено План антикорупційних заходів у системі МВС на 2011-2015 роки, пунктом 36 якого визнано необхідність розробки пропозицій щодо мінімізації суб'єктивізму при прийнятті управлінського рішення ОВС у сфері надання платних послуг

громадянам. Ключовим завданням є визначення того, що є суб'єктивізмом і як його мінімізувати.

У філософії суб'єктивізмом є світоглядна позиція, яка кладе в основу будь-якого знання суб'єктивний досвід. У своїй крайній формі суб'єктивізм може ставити існування будь-чого в залежність від освідомленості про нього суб'єкта [535]; «світоглядна позиція, що ігнорує об'єктивний підхід до дійсності, заперечує наявність об'єктивних законів природи і суспільства» [35, с. 24]. Як бачимо, суб'єктивізм передбачає визначення позиції чи прийняття рішення лише на основі власного досвіду; врахування досвіду інших зводиться до мінімуму. В окремих випадках суб'єктивізм має позитиви у вигляді швидкості та оперативності при вирішенні різних завдань чи прийнятті рішень (наприклад, у медицині, коли втрата часу може коштувати пацієнту життя чи здоров'я). Проте в більшості інших випадків він може призводити до прийняття швидких, непродуманих і неякісних управлінських рішень.

У питанні боротьби з корупцією небезпечність суб'єктивізму полягає у тому, що керівник НЗ державної чи комунальної форми власності на власний розсуд свідомо приймає те чи інше помилкове рішення на користь тієї чи іншої особи або колективного суб'єкта господарювання внаслідок власної особистої зацікавленості. Може виникнути ситуація, коли керівник НЗ приймає суб'єктивне не помилкове рішення з точки зору самого НЗ (наприклад, коли для НЗ усе одно на користь якого колективного суб'єкта чи громадянина буде прийнято те чи інше рішення), проте таке рішення порушує права та законні інтереси іншого суб'єкта господарювання чи громадянина, який мав пріоритет і відповідно до законодавства мав усі підстави розраховувати на прийняття рішення на свою користь. У цьому випадку суб'єктивізм керівника НЗ вкупі із корупцією небезпечніший, оскільки підриває віру у справедливість, верховенство права і ставить під сумнів існування інституту самої держави.

Подолати це можна двома основними шляхами: 1) усуненням суб'єктивізму у діях державних службовців; 2) усуненням самих державних службовців від прийняття управлінських рішень. У першому випадку необхідно розробити правила, за якими не матиме значення хто саме із посадових осіб НЗ відомчого підпорядкування підпише документ. Можливий варіант, коли колегіальний орган затверджуватиме певний порядок або правила надання певних послуг. А посадова особа відомчого НЗ укладатиме договір про надання платних послуг з будь-ким, хто не є суб'єктом господарювання, відповідає умовам порядку чи правилам і звернувся до НЗ за отриманням певної послуги. Тобто у цьому випадку у НЗ виникатимуть публічні зобов'язання, визначені такими пунктом 1 статті 178 ГК України [78]. Схожі положення містяться у пункті 1 статті 633 ЦК України [580]. Єдиною неточністю у нормі ЦК України є вказівка на те, що надають послуги за публічним договором тільки підприємці. Загальновідомо і не потребує доказів той факт, що публічні зобов'язання можуть мати і некомерційні суб'єкти господарювання (наприклад, ті самі ВНЗ, торгово-промислові палати, кредитні спілки, релігійні організації, казенні підприємства та ін.), а також державні органи і громадські організації. А отже, відомчий НЗ може вступати у публічні зобов'язання шляхом укладання публічного договору. При цьому правила такого договору заздалегідь визначені законом або рішенням КМУ чи іншого центрального органу виконавчої влади.

У випадку вступу відомчого НЗ у публічні зобов'язання окрема його посадова особа (наприклад, керівник) буде нести відповідальність за ухилення чи відмову від виконання публічного зобов'язання. У посадової особи відомчого НЗ залишається «поле для маневру» у вигляді надання відповіді на питання «чи кожний, хто до нього звертається, робить це на законних підставах» або «чи надані законом комусь зі споживачів відповідні пільги» або «чи є у нього у наявності можливості надання споживачеві відповідних товарів (робіт, послуг)». Проте у двох перших випадках перевірити рішення

керівника відомчого НЗ на суб'єктивізм та упередженість можна шляхом уважного вивчення положень спеціального законодавства; а у третьому випадку – шляхом перевірки та моніторингу споживачів. Тому у випадку укладення публічного договору, у якому публічні зобов'язання бере на себе відомчий НЗ, суб'єктивізм керівника чи іншої посадової особи такого НЗ по відношенню до споживача (потенційного споживача) його послуг буде зведено до мінімуму.

Перелік платних послуг, які можуть надаватися НЗ, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності, передбачає можливість надання платних послуг усіма державними і комунальними НЗ. Перелік містить розділи з надання послуг ВНЗ за сферами: освітньої, наукової та науково-технічної діяльності; у сфері міжнародного співробітництва, охорони здоров'я, відпочинку, дозвілля, оздоровлення, туризму, фізичної культури та спорту, побутових і транспортних послуг [426].

Можливим є варіант коли керівником НЗ державної чи комунальної форми власності делегується частина повноважень іншим особам – керівникам структурних підрозділів і заступникам. Це може бути як напрямом усунення суб'єктивізму у діях керівників НЗ - державних службовців, якщо заступники або керівники структурних підрозділів, яким буде доручено прийняття важливого рішення, під тиском відповідальності будуть обережними, об'єктивними та послідовними, так і напрямом усуненням самих державних службовців від прийняття управлінських рішень (у тому випадку, коли заступники керівника або керівники структурних підрозділів будуть цивільними особами, не пов'язаними із державною службою).

Таким чином, надання додаткових освітніх послуг державними і комунальними НЗ може бути пов'язане із суб'єктивізмом та корупцією. Напрями їх мінімізації було запропоновано вище. Проте переважна більшість НЗ при наданні додаткових освітніх послуг переслідує зовсім інші цілі. В залежності від них додаткові освітні

послуги мають різний вигляд, спрямованість і різне правове регулювання. Визначення особливостей такого регулювання за видами додаткових освітніх послуг сприятиме підвищенню їх якісних та кількісних характеристик.

6.3.1. Господарсько-правова регламентація надання послуг з користування літературою та електронним фондом

Серед додаткових освітніх послуг важливе місце займають послуги з користування літературою та електронним фондом. Ці послуги пов’язані із наданням нових знань, які споживачі послуг можуть взяти з паперових та електронних носіїв інформації. З іншого боку, НЗ можуть отримувати платню за надання цих послуг як своїм учням, так і іншим особам чи організаціям, які на основі публічного договору будуть користуватися книжковим та електронним фондом НЗ (на сьогодні плата за навчання, користування лабораторіями і бібліотеками відіграє провідну роль у джерелах фінансування ВНЗ. Частка плати за навчання в прибутковій частині університетського бюджету зросла з 4,5 % у 1975 році до 65 % у 2005 році [323, с. 74]). Значення бібліотечного фонду для розвитку суспільства неможливо переоцінити. Розвиток бібліотечної справи було розпочато ще за часів Київської Русі і продовжено у наступні часи. У 1918 році КЗПНО було закріплено структуру наукових установ: НДІ, кафедри, лабораторії, наукові товариства, бібліотеки, книгосховища, музеї, книжкова палата, архіви [490, с. 26].

На сьогодні російськими вченими вказується, що освіта – це складний системний процес, феномен, однією із підвалин якого є мовленнєвий розвиток. Не останню роль у цьому процесі відіграє організація бібліотечної справи у ВНЗ [205, с. 220]. Бібліотеки надають бібліотечні і бібліографічні послуги, послуги з користування

своїми фондами, з копіювання, підтримки широкого спектру освітніх послуг і наукових робіт.

Методична база є джерелом отримання прямих доходів від реалізації методичних матеріалів, створює можливості розширення спектру і підвищення якості освітніх послуг, сприяє привабливості НЗ [330, с. 119]. Не випадково у ВНЗ США сьогодні висока вартість навчання і високий конкурс. Однією (хоча і не головною) із причин цьому є наявність сучасних бібліотек. ВНЗ США оснащені обладнанням, яке дає змогу виконувати дослідження у будь-яких галузях науки й техніки. Бібліотека Гарвардського університету налічує 14 млн. томів лише наукових видань [32, с. 71]. За іншими даними найбільші світові бібліотеки за розміром бібліотечного фонду зібрано у таблиці 6.1.

Таблиця 6.1.

Найбільші бібліотеки світу, що містять мільйони книжок

№ у світі	Назва	Місце знаходження	Фонди, кількість одиниць зберігання	Кількість відвідувачів
1	2	3	4	5
1.	Британська бібліотека	Велика Британія, Лондон	150 млн.	1,75 млн.
2.	Бібліотека Конгресу США	США, Вашингтон	145 млн.	1,75 млн.
3.	Нью-Йоркська публічна бібліотека	США, Нью-Йорк	53,1 млн.	18 млн.
4.	Російська державна бібліотека	РФ, Москва	42,7 млн.	1,2 млн.
5.	Російська національна бібліотека	РФ, Санкт-Петербург	35,7 млн.	1,1 млн.
6.	Національна парламентська бібліотека	Японія, Токіо	35,6 млн.	654 тис.
7.	Національна бібліотека Франції	Франція, Париж	31 млн.	1,3 млн.
8.	Королівська бібліотека Данії	Данія, Копенгаген	30,2 млн.	850 тис.
9.	Національна бібліотека Китаю	КНР, Пекін	27,8 млн.	5,2 млн.
10.	Бібліотека Російської академії наук	РФ, Санкт-Петербург	26,5 млн.	
16.	Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського	Україна, Київ	15 млн.	500 тис.

Складено за даними [332].

Як видно із таблиці, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського за обсягом бібліотечного фонду посідає 16 місце серед бібліотек світу. І це при тому, що починаючи з часів Середньовіччя і закінчуючи 1940-ми роками бібліотечні фонди повністю або частково знищувалися. Бібліотека надає платні послуги. Бібліотеки державних і приватних ВНЗ України також мають значні фонди і надають безоплатні й оплатні послуги. На жаль повної статистики бібліотечних фондів українських НЗ у нас немає, проте у ВНЗ системи МВС сукупний бібліотечний фонд складає більш ніж 2 млн. одиниць (за даними О.В. Негодченка у 2008 році загальний фонд бібліотек ВНЗ системи МВС становив 1 млн. 987,5 тис. примірників, фонд на електронних носіях інформації – 10 тис. 429 примірників (0,5% від загального) [336, с. 15]). Завдяки такій кількості ВНЗ можуть надавати якісні послуги з користування своїм фондом і при цьому заробляти додаткові гроші. У ВНЗ можуть бути кілька бібліотек: оплатних та безоплатних; може бути єдина бібліотека з безоплатним користуванням бібліотечним фондом своїми учнями, студентами та співробітниками та з користуванням за плату для усіх інших читачів. При цьому вартість користування літературним фондом повинна напряму залежати від його якості та від витрат на його формування й утримання. У цьому зв'язку А.О. Пахомова наголошує на необхідності створення сучасної телекомунікаційної інфраструктури шляхом підтримки виданню вітчизняної наукової літератури і журналів, а також розширенню можливостей для придбання науковими бібліотеками іноземних наукових видань [383, с. 55]. Проте практика більшості НЗ свідчить про зворотне. Фінансування закупівель навчальної і наукової літератури скорочується; ВНЗ вимушені скорочувати підписку на профільні фахові видання. Сподіваємося, що ситуація зі скороченням фінансування бібліотечної справи в НЗ є тимчасовою і бібліотечні фонди останніх знову почнуть активно поповнюватися... При цьому важливе значення мають бібліотечні фонди не тільки ВНЗ, а й НЗ нижчого рівня. У сільській місцевості може існувати єдина школа на

кілька сіл. І шкільна бібліотека є чи не єдиним вікном у світ для більшості мешканців села. Такі думки висловлюються у науковій літературі: «На сьогодні кількість користувачів сільських бібліотек, незважаючи на значні темпи скорочення цих закладів, зменшилася тільки на 2-3 %. Це свідчить про необхідність збереження бібліотек, які здебільшого залишаються єдиними культурно-інформаційними закладами на селі» [172, с. 61].

Якщо одні автори підтримують розвиток бібліотек у НЗ за територіальною ознакою, інші – за рівнем НЗ, то треті – за професійною ознакою. Так, російські вчені вказують, що у спеціалізованих юридичних бібліотеках ідеальним бібліотекарем може бути юрист з другою вищою освітою, що дозволяє працювати у бібліотеці. Цей варіант поширено в Європі. Однак у реаліях РФ та України доцільним є інший варіант – надати базову юридичну освіту співробітникам бібліотек. З цією метою необхідно організувати ряд цілеспрямованих семінарів за певними галузями права [205, с. 221]. Аналогічні думки стосовно виконання працівниками бібліотек НЗ інформаційно-консультативних, навчальних та аналітичних функцій висловлює В.О. Огнев'юк. На думку вченого, зважаючи на тенденції утвердження ідеї цифрової бібліотеки, нові методи і технології, що розширюють діяльність університетської бібліотеки, її директор (завідувач) повинен мати вчений ступень та наукове звання і бути повноправним членом науково-педагогічного співтовариства університету [370, с. 8]. О.В. Негодченко пропонує ще розширити коло обов'язків директора (завідувача) бібліотеки ВНЗ. Вченим обґрунтовано пропонується утворити об'єднання бібліотек ВНЗ системи МВС України, створити структуру управління корпоративною діяльністю – координаційну раду, до якої увійдуть керівники корпоративних проектів бібліотек-учасниць, а також керівники груп технічних та бібліотечних фахівців. Необхідно розробити «Положення про корпорацію», видати наказ МВС України про співпрацю між бібліотеками-учасницями корпорації; розробити «Інструкцію про формування та використання корпоративного

каталогу періодичних видань вузівських бібліотек системи МВС» [336, с. 24]. Реалізація такої пропозиції дозволить обмінюватися друкованими й особливо електронними ресурсами. О.В. Негодченко в якості прикладу отримання суттєвої користі від бібліотечної корпорації вказує, що у січні 2008 року Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ уклав договір з обласною бібліотекою про об'єднання баз даних електронних бібліотек. Із близько 100 періодичних видань, що отримує університет, їм потрібно оцифровувати лише 4, а решта інформації надходить електронною поштою із об'єднання [336, с. 21]. Крім цього цікавість та важливість пропозиції полягає ще й у тому, що вченим пропонується утворювати не об'єднання підприємств, а об'єднання відокремлених підрозділів НЗ. А це зайвий раз підтверджує необхідність відновлення визнання за відокремленими підрозділами статусу суб'єктів господарювання та невиправданість виключення з ГК України пункту 3 частини другої статті 55 та статті 138, якими легітимізувалося існування відокремлених підрозділів суб'єктів господарювання, що мали майно на праві господарського використання. Тим більше таке виключення норм є невірним в контексті віднесення відокремлених підрозділів до повноцінних суб'єктів права. Т.О. Мацелик до системи суб'єктів адміністративного права України відносить: індивідуальних суб'єктів (громадян України, іноземців, осіб без громадянства, біженців), яких можна розподілити на індивідуальних суб'єктів із загальним та спеціальним адміністративно-правовим статусом, і колективних суб'єктів, яких можна розподілити залежно від наявності публічно-владних повноважень на суб'єктів, які реалізують публічний інтерес і суб'єктів, які реалізують власні інтереси (об'єднання громадян, підприємства, установи організації та *їх структурні підрозділи*) [301, с. 163] (виділення наше – Б.Д.). А.Г. Бобкова на підтвердження наявності у відокремлених підрозділів статусу суб'єкта господарювання наводить обов'язок на основі статті 14 Закону «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» отримувати

копію ліцензії у порядку, як і для господарської організації [448]; наявність у структурних підрозділів відокремленого бухгалтерського балансу в силу частини 8 статті 19 ГК України [78]; судову практику, що вказує на виступ у господарських судах в якості позивача або відповідача відокремленого підрозділу [30-1, с. 32].

Обійти проблему зниження рівня державного фінансування ВНЗ у частині закупівлі нових примірників наукової та навчальної літератури можливо шляхом розширення мережі комп'ютерної бібліотеки. Неможливо повноцінно замінити паперовий варіант підручника, проте в якості тимчасового або додаткового джерела забезпечення навчального процесу та споживачів освітніх послуг необхідною літературою електронні бібліотеки мають право на існування. На сьогодні потрібно привести законодавство у бік врахування електронних бібліотек в якості джерела забезпечення навчального процесу.

У російському законодавстві на шляху утворення електронних бібліотек ВНЗ не усунено такі правові бар'єри: 1) не закріплено визначення «електронна бібліотека»; 2) не врегульовано інтерес до таких бібліотек суспільства та держави й інтерес авторів і правовласників; 3) не регламентовано питання віддаленого доступу до ресурсів бібліотек; 4) не сформульовано позицію внутрішньовузівських бібліотечних систем; 5) відсутні універсальні програмно-апаратні рішення для забезпечення доступу читачів до фондів бібліотек та електронних ресурсів ВНЗ тощо [240, с. 37].

Для об'єктивності слід зазначити, що ті самі правові бар'єри наявні і в українському законодавстві. Стосовно останнього слід частково не погодитися із російським вченим. Вимога щодо комплектування бібліотек паперовими носіями обов'язково повинна залишитися, хоча норматив кількості цих носіїв за наявності електронного аналогу повинен бути знижений. Споживачі крім простого читання також часто мають можливість копіювати, фотографувати, сканувати потрібну інформацію, можуть спілкуватися й отримувати консультації від викладачів та інших осіб,

переглядати відеоматеріали з теоретичною та практичною інформацією тощо. Наприклад, у Прибалтиці бібліотеки перетворилися на центри життя громади, де знайшлися цікаві заняття для людей будь-якого віку й смаку: від графічного дизайну й живопису до уроків іноземної мови від її носіїв приміром, зі США чи Франції. Відвідувачі бібліотеки можуть також поспілкуватися через скайп. Для багатьох із них це єдина можливість безкоштовно мати інформацію чи побачення наживо [172, с. 60]. Однак в українських реаліях послуги з користування електронним бібліотечним фондом НЗ в обов'язковому порядку незалежно від його форми власності повинні бути оплатними. Вони можуть бути безкоштовними для самих студентів, що навчаються за рахунок держбюджету (але вартість їхнього користування входить до загального кошторису НЗ, за яким державою йому виділяються кошти) або за власний рахунок (у цьому випадку вартість їхнього користування закладено у вартість навчання й отримано НЗ авансом). Інші можливі споживачі цього виду послуг повинні оплачувати їх вартість НЗ.

Отже, НЗ можуть надавати послуги з користування паперовим або електронним бібліотечним фондом. Ці послуги є додатковими освітніми послугами і покликані сприяти одночасному досягненню публічних і приватних інтересів – забезпеченню навчального процесу в НЗ та отриманню додаткових грошових коштів від споживачів. Якість бібліотечного фонду поряд з іншими факторами напряму впливає на обрання потенційними споживачами саме цього НЗ. А підвищення якості бібліотечного фонду можливе за рахунок використання можливостей синергічного об'єднання фондів кількох НЗ, підвищення рівня фінансування процесу закупівлі нових примірників, більш ефективного використання можливостей електронного бібліотечного фонду. Проте останній разом зі спеціальними комп'ютерними програмами і новітніми технологіями спроможний вирішувати й інші завдання, покликані розширити кількість та якість послуг НЗ і підвищувати обсяги фінансування діяльності НЗ.

6.3.2. Господарсько-правова регламентація надання послуг з підвищення кваліфікації та отримання освіти дистанційно

Крім розглянутих вище видів додаткових освітніх послуг до останніх належать послуги з підвищення кваліфікації та послуги з надання освіти дистанційно. Ці послуги є освітніми, оскільки під час їх надання споживачі отримують нові знання, вміння та навички. І ці послуги є додатковими, оскільки не кожен НЗ і не кожному студенту, учню, слухачу надає такі послуги.

Послуги з підвищення кваліфікації надаються НЗ особам, які займаються професійною справою. В силу законодавства працівники певних державних органів, підприємств, установ та організацій, певних професій чи працівники з певним рівнем освіти зобов'язуються періодично проходити підвищення кваліфікації. Це є позитивним явищем, оскільки в силу професійної деформації багато хто із працівників та службовців потребує засвоєння нових теоретичних знань або вироблення нових професійних навичок. Також в силу швидкого НТП з'являються нові технології, нові знання та прилади. Тому працівникам необхідно постійно оновлювати знання і підвищувати свій рівень.

Для НЗ в силу недостатнього фінансування на перше місце виходить самофінансування. А воно здійснюється шляхом надання НЗ платних послуг: одержання коштів з підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів згідно з укладеними договорами, отримання плати за надання додаткових освітніх послуг, отримання доходів від реалізації продукції навчально-виробничих майстерень, виконання наукових робіт і, найголовніше, отримання оплати за навчання [267, с. 141].

Система підвищення кваліфікації є більш оперативною, орієнтованою на швидке поновлення знань державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування. Крім переваг система освіти державних службовців має певні недоліки, зокрема: наявність

значного повтору у знаннях у порівнянні з набутими раніше, при отриманні вищої освіти; відчувається недостатній зв'язок з практикою державного управління і місцевого самоврядування, коли магістерська робота має незначний практичний ефект; сучасна освіта державних службовців погано узгоджується з тенденціями розвитку суспільства, держави й освіти [285, с. 59]. Система підвищення кваліфікації повинна бути ефективною. Якщо робітники і службовці не отримають нових знань, вмінь та навичок, а лише формально пройдуть підвищення кваліфікації, то зацікавлений роботодавець наступного разу не буде укладати договір про підвищення кваліфікації своїх працівників із таким НЗ. А послуги з підвищення кваліфікації зазвичай замовником оплачуються. Великі комерційні суб'єкти господарювання, які зацікавлені у якісному навчанні своїх працівників можуть утворювати власні НЗ (наприклад, Академія ДПЕК). При цьому у НЗ, які надають послуги з підвищення кваліфікації, є окремі спрямування на перепідготовку як менеджерів і керівників, так і звичайних робітників. Стосовно перших можна навести приклад одноразового проведення Санкт-Петербурзьким університетом МВС Росії семінару для посадових осіб адміністрацій районів Санкт-Петербургу і муніципальних утворень з питань запровадження заходів з профілактики тероризму та екстремізму (в ході цього було розроблено рекомендації і надано державним службовцям нові знання та навички) [249, с. 6]; стосовно других В.М. Огаренко пропонує передбачити широку реалізацію програм ПТО, основних загальноосвітніх програм середньої загальної освіти, а також розширення обсягів підготовки за програмами професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації дорослого і незайнятого населення [366, с. 114]. Також щодо других пропонується варіювати вид та місце підвищення кваліфікації в залежності від стажу їхньої роботи. Так, І.М. Шопіною підвищення кваліфікації слідчих ОВС, які працюють менше трьох років, пропонується проводити на робочому місці за програмою подолання складнощів, із якими найчастіше стикаються новачки; а кваліфікацію

слідчих зі стажем роботи більш ніж 3 роки пропонується підвищувати на базі обласних та міських УМВС та УМВСТ; зміст навчальних програм має бути побудований на попередньому опитуванні працівників щодо тих аспектів професійної діяльності, які привертають їх увагу [609, с. 14].

З метою упорядкування відносин з підвищення кваліфікації А.О. Монаєнком слушно пропонується розробити Закон України «Про післядипломну освіту», яким буде визначено різні аспекти освіти дорослих як особливого соціального інституту, у т.ч. і зв'язок із трудовою діяльністю [329, с. 19]. Видається, що такий НПА не буде зайвим, а займе чільне місце у системі освітнього законодавства України.

Ситуація з постійним підвищенням кваліфікації усіх осіб, які не мають вищої освіти, які займають посади у державних органах, які перебувають на обліку у службі зайнятості, є вигідною для держави, для роботодавців, для самих працівників (потенційних працівників) і для НЗ. З цього приводу О.С. Поважний та І.В. Костенок пропонують передбачити відповідальність роботодавців за підвищення кваліфікації своїх працівників, її законодавче закріплення (доповнення законодавчої бази Законом про стимулювання участі роботодавців у підготовці кадрів). При цьому сумлінним роботодавцям, які є учасниками довгострокових освітніх програм в рамках угод із НЗ, пропонується надавати пільги [397]. Пропонується вирішити проблему підвищення кваліфікації працівників і забезпечення НЗ додатковою роботою та додатковими фінансовими ресурсами, які сумлінні роботодавці сплачуватимуть НЗ за надання якісних послуг. За кордоном підвищення кваліфікації працівників організовується через посередників, що вказує на прибутковість діяльності з надання таких послуг. Крім підвищення кваліфікації зарубіжними НЗ надаються інші додаткові послуги. Освітні організації Греції, наприклад, на основі спеціальних угод з приймаючими ВНЗ проводять набір студентів і надають їм додаткові послуги у вигляді програм підготовки до ВНЗ, вивчення англійської

мови і підготовки до кваліфікаційних іспитів. У Великій Британії існують НЗ, що спеціалізуються на таких видах діяльності і пропонують такі послуги іноземним громадянам, бажаючим вчитися в англійських ВНЗ [498, с. 376]. Часто ці послуги можуть надаватися дистанційно через комп'ютерні технології. Особливо це виправдано коли НЗ та споживачі його послуг знаходяться у різних країнах або в різних регіонах територіально великої країни. При цьому дистанційно можуть надаватися послуги з підвищення кваліфікації. Так, за програмою «Training for Public Security Professionals (AD/BRA/98/D-32)» Департаменту боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів та зі злочинністю ООН, яку було розпочато у 1998 році у Бразилії, біля 25 тисяч поліцейських пройшли навчання за очною формою, а ще 350 тисяч – дистанційно. Для підтримки дистанційного навчання у більшості поліцейських академій Бразилії було створено комп'ютерні центри доступу до навчальних матеріалів і сервісів [282, с. 206]. Зрозуміло, що ефект від такого навчання залежить від багатьох факторів. Одними із головних серед них є якість програм дистанційного навчання та характеристика споживачів таких послуг [633]. Об'єктивну інформацію отримати складно. Тому повіримо даним українських вчених, які вважають, що 85 % слухачів, які проходили навчання з підвищення кваліфікації у дистанційному форматі, отримали нові знання та відпрацювали стійкі навички аналітично-прогностичної діяльності. Для решти слухачів дистанційне навчання не було ефективним засобом опанування знань, що можливо пов'язано із деяким «страхом» застосування нових освітніх технологій, однак і для цієї частини слухачів було отримано певний результат навчання: вони частково подолали для себе психологічний бар'єр перед інформаційними технологіями [600, с. 40]. Краще підвищення кваліфікації дистанційно, ніж відсутність підвищення кваліфікації взагалі. Так, наприклад, українських миротворців, яких з початку до середини 1990-х років відправляли до країн колишньої Югославії, взагалі не готували. Були відсутні будь-які програми підготовки, оскільки ООН надавала лише

загальну інформацію щодо підготовки кандидатів. Тому кандидатів готували лише з англійської мови та практичного керування автомобілем [187, с. 82]. З огляду на це краще підготовка за дистанційними або іншими альтернативними програмами, аніж ніякої. Проте серед переваг дистанційної освіти називаються гнучкість навчального графіка, економія часу та фінансів, розширення доступу до навчання для необмеженої кількості бажаючих [276, с. 5].

Взагалі за кордоном уже давно освітні послуги надають так звані заклади дистанційної освіти. У нас вони значного поширення не отримали через різні об'єктивні та суб'єктивні причини. Проте в окремих країнах Європи, Азії, Північної Америки (Франції, Фінляндії, ФРН, Великій Британії, Ірландії, Південній Кореї, Сінгапурі, КНР, США, Канаді та ін.), а також в Австралії та Новій Зеландії значна частина ВНЗ надають послуги в отриманні освіти дистанційно за посередництва сучасних інформаційних технологій. Піонером застосування дистанційного навчання у Європі став заснований у 1969 році Відкритий університет Великої Британії. Навчання за його програмами ведеться у 21 країні. У 1987 році було засновано Європейську асоціацію університетів з дистанційного навчання, яка в подальшому переросла в Європейський відкритий університет, до складу якого входять 17 членів-організаторів з 15 країн. Найбільш відомими в галузі дистанційної освіти в Європі є Національний університет дистанційної освіти та Центр відкритого навчання (Іспанія), Відкритий університет Нідерландів [44, с. 217]. Проте визнаним світовим лідером у розвитку електронної освіти є Південна Корея, де у січні 2004 року було прийнято Закон «Про розвиток індустрії електронного навчання» і послідовно реалізується ряд проектів, зокрема проект «домашній репетитор». Застосування програми останнього кожним корейським школярем під керівництвом 10 тисяч тьюторів дозволило підвищити рівень знань школярів до 40 % [551]. У ФРН Заочний університет міста Хаґен надає послуги більш ніж 50 тис. студентів на рік. Поширення

навчальних матеріалів здійснюється за допомогою сучасних засобів зв'язку [44, с. 218]. Тобто за кордоном існують не просто курси дистанційної освіти, але й спеціалізовані НЗ, що надають послуги з отримання освіти дистанційно.

У Європі початок дистанційній освіті було покладено доповіддю Єврокомісії від 28 березня 2001 року «Електронне навчання – планування освіти майбутнього», а 13 липня 2001 року було видано резолюцію Європейської Ради «Про електронне навчання» [235]. Електронне дистанційне навчання визнається позитивним і необхідним, проте об'єктивно оцінюється можливість наявності і негативних сторін. Тому європейськими актами різні країни закликаються, а не примушуються до впровадження електронних засобів навчання. Вважаємо в цілому впровадження дистанційного навчання в українських НЗ важливим і прогресивним, рівно як і створення відкритих університетів. Проте робити це треба поступово і зважено. А основною умовою повинно бути випередження правового забезпечення над практикою.

Такі проблеми характерні не тільки для України. У РФ для усунення існуючих прогалин вченим пропонується закріплення на законодавчому рівні легітимності існування електронних університетів, які істотно і принципово відрізняються від традиційних НЗ. Зокрема у науковій літературі вказується на необхідність зміни існуючих ліцензійних умов та нормативів [240, с. 37]. Із цим необхідно погодитися, оскільки надавати освітні послуги дистанційно повинні не всі НЗ, а лише ті, які мають технічні можливості та підготовлений персонал. Підтвердити їх наявність повинна ліцензія. При цьому дистанційна освіта не повинна розглядатися як замінник традиційної. Вона є лише додатковою можливістю для осіб, які за певних причин не змогли отримати освіту загальним способом. З метою задоволення їх потреб у КНР ще у 1979 році для забезпечення зростаючих запитів щодо терміново необхідних кваліфікованих трудових ресурсів і для здобуття освіти дорослими особами, яких не задовольняє традиційна система освіти,

було утворено Китайську національну мережу радіо- і телевізійних університетів. Дипломи видаються з природничих наук, інженерії і технології, гуманітарних наук, економічного управління, сільського господарства і лінгвістики. Пропонується 229 основних та 18 спеціальних курсів [44, с. 216-217]. Аналогічними з китайськими ВНЗ є завдання канадського університету Атабаска: надання вищої освіти тим, хто не вступив до традиційних університетів і коледжів, забезпечення зайнятості та отримання освіти для безробітних, забезпечення професійної перепідготовки протягом усього життя для усіх канадців [44, с. 216]. Отже, дистанційна освіта більшою мірою використовується з метою підвищення кваліфікації і перенавчання безробітних. У зв'язку із цим виглядає дивним, що вітчизняними авторами дистанційне навчання прирівнюється до очної, вечірньої, заочної форм, за тією відмінністю, що реалізується в умовах віддаленості слухача і викладача на основі використання сучасних інформаційних і комунікаційних технологій [600, с. 38]. Вважаємо, що дистанційне навчання можна з певними застереженнями визнати формою навчання. Однак цю форму навчання не можна порівнювати навіть із заочною формою, не кажучи про вечірню та очну. Більш послідовною та адекватною можна назвати позицію російських вчених стосовно необхідності визначити на рівні постанови Уряду РФ: 1) які види спеціальностей неможливо буде отримати за заочною формою освіти і 2) детально регламентувати дистанційну форму отримання освіти (он-лайн) [229, с. 117]. Така диференціація необхідна, оскільки за посередництва комп'ютера не зможе отримати складні навички медик, конструктор, біолог тощо. Це саме стосується і юриста, який повинен мати хист до публічного виступу з використанням засобів і прийомів ораторського мистецтва. Вважаємо, що в Україні також доцільно передбачити перелік спеціальностей, за якими не можна буде отримати диплом навчаючись дистанційно.

На сьогодні і юридичні НЗ частково або повністю надають освіту дистанційно. Т.О. Луганська зазначає, що окремі юридичні НЗ

мають угоди з судовими та правоохоронними установами щодо працевлаштування студентів після закінчення навчання за дистанційною формою. В окремих випадках для цього *додатково треба скласти іспити (bar exams)* [282, с. 207] (виділення наше – Б.Д.). Вважаємо, що тут авторка видала бажане за дійсне, вказуючи, що в окремих випадках потрібен додатковий екзамен. Скоріше за все, у виключних випадках він не потрібен. А зазвичай випускник з дипломом про отримання спеціальності шляхом проходження дистанційного навчання повинен довести роботодавцю свою професійність. Послуги щодо дистанційного навчання надають як класичні НЗ, так і інші установи, наприклад, відкриті університети Великої Британії, Ізраїлю. Результатом навчання може бути як отримання дипломів бакалавра та магістра, так і спеціалізованих документів (для курсів підвищення кваліфікації або перепідготовки) [44, с. 219].

Надання освітніх послуг повністю дистанційно найчастіше можливе у випадку віддаленого розташування НЗ від споживачів його послуг. Це стосується отримання послуг дистанційно громадянами країн, що розвиваються, у НЗ достатньо віддалених розвинених країн. В інших випадках часто надання дистанційної освіти супроводжується періодичним відвідуванням НЗ і спілкуванням з викладачами чи кураторами дистанційних проектів. Періодичність таких контактів залежить від різних факторів.

Вирішення проблем фізичного контакту між викладачем та особою, що навчається, знаходиться у достатньо широкому діапазоні рішень. Частина форм навчання передбачає застосування коротких очних сесій. Природно, що майже всі НЗ провідних країн світу, що готують поліцейських та юристів, застосовують елементи дистанційного навчання та електронні матеріали також у якості супроводження навчання та перепідготовки за дистанційною формою [282, с. 207]. Можливо перепідготовка та підвищення кваліфікації можуть здійснюватися дистанційно. Проте повноцінні якісні освітні послуги можуть бути надані лише в процесі безпосереднього

навчання з фізичною присутністю на аудиторних заняттях в усіх формах.

У правовій літературі в якості позитиву вказується, що у навчальному процесі ОНЮА інтерактивні навчальні матеріали знаходить застосування також у навчанні студентів денної форми, що активно впроваджується кафедрою правової інформатики [281, с. 342]. На нашу думку, використання такої системи при навчанні усього загалу студентів денної форми навчання постійно є зайвим. Викладення в Інтернет навчальних матеріалів, різноманітних завдань може бути лише додатком, який дозволить не освоїти, а лише закріпити матеріал, отриманий студентом від безпосереднього контакту з викладачем. Надбанням людства надання освіти дистанційно є у випадку коли споживачами послуг є інваліди або інші особи, обмежені у можливості фізично бути присутніми на аудиторних заняттях. Проте в інших випадках дистанційна освіта стимулює студентів відмовитися від відвідування лекційних і семінарських занять.

Р.В. Шаповал вказує, що дистанційне навчання дозволяє навчатися у зручний для студента час у віддаленому від викладача місці; такий *тип навчання* надає можливість отримати освіту широкому колу людей, які *мають обмеження щодо того щоб вчитися очно* [596, с. 147] (виділення наші – Б.Д.). Як бачимо, автором дистанційне навчання названо не формою, а типом. Крім цього, вказано на навчання осіб, які мають обмеження до денного навчання. Тобто мається на увазі, що особі, яка має можливість вчитися очно, навряд чи доцільно вчитися дистанційно.

Надання освіти дистанційно для НЗ є економічно вигідним, оскільки НЗ заощаджує кошти на комунальних послугах, якими студент-дистанційник не користується, на амортизації навчальних корпусів (їх кількість може бути зведена до мінімуму), на оплаті праці викладачів (вони стають непотрібні у сучасній кількості). Більше того, НЗ може взагалі давати завдання викладачам

спілкуватися зі споживачами послуг за посередництва домашніх комп'ютерів.

Проте для держави заміна класичної форми навчання дистанційною є невигідною. По-перше, випускники, що отримали освіту дистанційно, не виробили необхідних практичних навичок. А по-друге, і власне комп'ютери, і програми дистанційного навчання в абсолютній більшості виробляються і є власністю зарубіжних ТНК. Міжнародні організації запроваджують різноманітні проекти з метою поширення своїх продуктів на нові ринки. У науковій літературі наводиться приклад діяльності в Україні компанії Intel Ukraine Microelectronics LTD. За останні 10 років близько 200 тисяч учителів та викладачів пройшли навчання й перепідготовку в системі заходів цієї компанії, а компанія реалізує 10 нових освітніх проектів, у т.ч. освітню програму «Навчання для майбутнього» [171]. Можемо припустити, що аналогічні іноземні компанії готують лише користувачів (їх мовою – юзерів) для своїх програм, а ніяк не осіб, здатних розробляти аналогічні програми. Тому слід запроваджувати нове, проте робити це обережно і зважено. Особливо це стосується випадків закордонного фінансування.

Загалом дистанційна освіта найбільше поширена у США. У 1984 році там було засновано Національний технологічний університет у штаті Колорадо. Ним забезпечується потреба у дипломованих інженерах та адміністраторах і видаються сертифікати рівня магістра. Понад 40 університетів США беруть участь в академічних програмах, запропонованих цим ВНЗ. У 1987 році державними університетами штатів Оклахома та Каліфорнія було утворено Асоціацію дистанційного навчання. Вона є некомерційною організацією. Напрями її діяльності охоплюють усі рівні шкільної, вищої, професійної освіти, підготовку (перепідготовку) військовослужбовців та державних службовців, надання інформаційної підтримки та консультативної допомоги державним структурам, Конгресу США, фірмам та корпораціям [44, с. 216]. Проте американські програми дистанційного навчання роблять

активні спроби перетину географічних кордонів своєї країни. У науковій літературі наводиться приклад: «Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ за сприяння посольства США в Україні та Університет Лондон Метрополітан (Велика Британія) розробив 10 дистанційних курсів, скерованих на організацію навчання представників органів місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, багато з яких не мали б можливості удосконалити свої професійні знання іншим шляхом» [600, с. 39]. У США як і в переважній більшості розвинених капіталістичних країн в узагальненому вигляді освітня сфера включає НЗ двох типів – «для обраних» та «для широкого загалу». Якщо перші представлені елітними НЗ, навчання в яких дуже дорого коштує, то другі передбачають сучасний «лікбез» зі стандартними знаннями рівня «нижче середнього». Якраз НЗ другої групи можуть використовувати засоби дистанційного навчання в якості основних освітніх програм. Недорога освіта для широких верств населення є першим кроком останніх до нескладної безініціативної робочої професії. Лише одиниці з випускників загальних НЗ зможуть за рахунок різних програм та фондів потрапити до елітних НЗ. Будь-якій розвиненій капіталістичній країні потрібні працівники з вищою та середньою освітою, які можуть якісно виконувати стандартну не надто складну роботу, а велика кількість геніїв – інноваторів не потрібна. Достатньо тих, хто закінчує елітні НЗ. Тим більше жодній капіталістичній країні не потрібна велика кількість інноваторів в інших країнах. Тому не дивно, що американські та європейські організації пропонують допомогу українським НЗ в питанні розвитку дистанційної освіти. Остання спрямована на масову підготовку фахівців без практичних навичок (все одно, що лише за тестами на комп'ютерах навчати водія без практичного виїзду на полігон чи у місто).

Отже, НЗ можуть надавати послуги з підвищення кваліфікації та послуги з отримання освіти дистанційно. Вони можуть поєднуватися. Стосовно підвищення кваліфікації роботодавці повинні бути зацікавлені у реальному наданні НЗ цих послуг. Сумлінні

роботодавці та НЗ, які якісно надають такі послуги, повинні стимулюватися, принаймні один одним. Надання освіти дистанційно є економічно вигідною додатковою навчальною послугою НЗ. Однак дистанційна освіта не може надати повноцінні знання та навички. Тому для учнів очної форми навчання дистанційна освіта має бути лише додатковою. Нішею ринку для дистанційної освіти має стати надання послуг іноземцям, особам, які мешкають в іншому регіоні країни від НЗ, іншим особам, спеціальність яких не потребує засвоєння складних практичних навичок та у дипломах про освіту яких буде вказано про отримання знань дистанційно.

6.3.3. Господарсько-правова регламентація надання консультативних послуг

Крім розглянутих раніше видів додаткових освітніх послуг одним із видів є консультативні послуги. Вони є освітніми, оскільки під час їх надання споживачі отримують нові знання, вміння та навички. Більш того, часто надавачі послуг - безпосередні виконавці можуть також навчатися, надаючи ці послуги (наприклад, у діяльності юридичних клінік активні методики полягають у вирішенні творчих чи проблемних питань, в живому діалозі з викладачем. Студент виступає тут у ролі суб'єкта навчання, однак простежується разом з тим й одностороння передача інформації, але вже не викладачем студентові, а студентом – викладачеві, а саме тієї інформації, яку він раніше почув від викладачів чи здобув з іншого джерела. Таким чином, через обмін інформацією між ними розвивається творче мислення студента [568, с. 47]). Серед таких послуг виділяються послуги, які найчастіше можуть надавати медичні та юридичні НЗ. Зважаючи на юридичний профіль роботи приділимо увагу діяльності юридичних клінік, які на сьогодні отримали поширення та працюють у складі значної кількості НЗ,

надаючи додаткові освітні послуги. Важливість цих послуг мабуть більша для студентів, які задіяні у їх наданні. У цей час вони отримують неоціненну практику.

Ідея утворення юридичних клінік не нова, проте масового поширення в Україні отримала лише на початку XXI століття. У РФ формування досвіду утворення громадських приймалень (юридичних клінік) на базі ВНЗ бере початок з 1997 року, хоча про необхідність їх появи говорили ще у кінці позаминулого століття. Саме тоді відомий російський вчений Д.І. Мейєр відстоював необхідність практичного вивчення права, вказуючи на відсутність корисності у вивченні виключно теорії. Ця ідея міцно закріпилася у Казанському університеті, юридичний факультет якого у 1860 році надав на затвердження Міністерства народної просвіти проект заснування юридичної консультації (клініки) [503, с. 151]. У ті самі часи перші юридичні клініки почали з'являтися у Європі. Вперше термін «юридична клініка» запропонував професор Фроммгольд, який у 1881 році у статті «Juristische Kliniken», надрукованій у німецькому журналі «Deutsche Juristen-Zeitung», аргументував створення клінік при юридичних ВНЗ на зразок лікарської практики студентів у клініках, які існують при медичних факультетах. У 20–30-х роках XX століття клінічна освіта поширюється й у США. Джером Франк у 1933 році написав статтю «Чому б не створити клініку для юристів». Бурхливий поштовх розвитку в США клінічної юридичної освіти припадає на 60-ті роки, коли приватні фонди починають стимулювати розвиток клінік. Американська асоціація юристів (орган, відповідальний за здійснення нагляду за акредитацією юридичних НЗ) пропонує американським школам права розглядати клінічну освіту у двох формах: Pro bono (латинське – за добро), коли правова допомога надається конкретним живим клієнтам, та Street Law – вуличне право. Програма Street Law – це клініка з відсутністю живого клієнта, спрямована на навчання широких верств населення [523, с. 40]. Виходячи з такої класифікації можна віднести переважну кількість українських юридичних клінік до клінік першої групи. В основному вони надають консультації

пенсіонерам та представникам незаможних верств населення, які не мають достатньо грошей на оплату послуг професійного адвоката. Проте працюють і клініки, спрямовані на консультування невизначеного кола осіб, широких верств населення. Є також і представництва американської програми Street Law, про що було сказано вище у роботі. В основному робота цих клінік зводиться до надання консультацій, коментарів та роз'яснень суперечливих моментів у законодавстві та праві через ЗМІ (друковані, радіо, телебачення).

А. Галай вказує, що діяльність юридичних клінік в Україні була відроджена десять років тому. Ці специфічні утворення одночасно мають риси організацій громадянського суспільства та вищої школи. Студенти юридичної клініки займаються правовим захистом під час навчання, їх професійному становленню сприяють визначені факультетом викладачі, які навчають клініцистів основам майбутньої діяльності та безпосередньо координують їх правозахисну роботу [70, с. 16].

Клінічна освіта розпочала входження до суспільного життя утворенням свого професійного об'єднання. Вище у роботі піднімалися питання утворення об'єднання не суб'єктів господарювання, а їх структурних підрозділів. Тут ситуація аналогічна. Ентузіазм сподвижників ідеї та матеріальна підтримка міжнародних донорів, серед яких міжнародний фонд «Відродження», не дали зупинити розвиток «клінічної освіти» в Україні. Для збереження й подальшого примноження здобутків «клінічної освіти» у 2003–2004 роках було організовано Асоціацію юридичних клінік України, що є всеукраїнською громадською організацією, діяльність якої спрямована на надання підтримки діяльності юридичних клінік, сприяння розвитку юридичної клінічної освіти й реалізації відповідних програм в Україні [523, с. 41].

Стосовно правового статусу юридичних клінік В.М. Кравчук пропонує створювати юридичні клініки не у структурі НЗ, а з ініціативи і «під патронатом» правозахисних громадських організацій у співпраці, звичайно, з ВНЗ. Це пояснюється тим, що, будучи

структурним підрозділом ВНЗ, юридична клініка втрачає свою самостійність, керівники клінік повинні підпорядковуватися адміністрації ВНЗ, будь-яка ініціатива юридичної клініки повинна погоджуватися, координуватися, залежати від її «настроїв», прийняття будь-якого рішення ускладнюється через необхідність проходження різних бюрократичних процедур [241, с. 432-433]. Можливо, варто утворювати юридичні клініки як окремі повноцінні суб'єкти господарювання зі статусом юридичної особи та усіма атрибутами суб'єкта господарювання. Засновником буде ВНЗ. Однак тоді на перше місце вийде питання фінансування, а питання залежності від настроїв керівництва ВНЗ залишиться.

В.М. Кравчук висловлює незгоду із набуттям юридичною клінікою статусу юридичної особи. Оскільки, незважаючи на те, що об'єднання громадян після реєстрації можуть користуватися широким спектром законодавчо закріплених прав юридичної особи, такий спосіб легалізації є трудомістким, а також доволі тривалим і вимагає певних фінансових витрат. Для створення та реєстрації громадської організації необхідно чимало матеріальних і моральних ресурсів. Тому юридичні клініки варто створювати при діючих організаціях, що звільнило б їх учасників від бюрократичних перешкод [241, с. 433-434].

Стосовно правового статусу юридичних клінік, можна навести інформацію практика. На думку голови громадської організації «Київський правозахисний альянс» В.О. Галай усі проведені дослідження дають змогу говорити про необхідність визнання юридичних клінік, що займаються захистом прав пацієнтів як особливих громадських утворень. Тим паче, що методологічне уявлення про такі юридичні клініки, навіть як структурного підрозділу ВНЗ, не виключає їх громадської сутності [71, с. 102]. Вважаємо, що утворення ВНЗ юридичних клінік в якості самостійних суб'єктів господарювання можливе за умови їх функціонування в якості некомерційних суб'єктів. Вище у роботі наголошувалося на тому, що суб'єкт господарювання, який володіє, користується та

розпоряджається майном на праві оперативного управління, не може утворити суб'єкт господарювання з майном на більш високому правовому титулі.

Такі приклади діяльності юридичних клінік в якості самостійних некомерційних суб'єктів господарювання з майном на праві оперативного управління наводяться у практиці РФ. Так, попри те, що за статистичними даними у РФ 77 % юридичних клінік створено на базі ВНЗ, існує і певна кількість клінік, створених на базі державних організацій, або у так званій «змішаній формі», коли юридична клініка існує при ВНЗ, але юридично є самостійною громадською організацією [71, с. 101]. Існування клінік у формі некомерційної організації, утвореної наведеним чином, не заборонено в Україні. При цьому, керуючись сучасним законодавством, юридичній клініці не буде заборонено надавати різноманітні платні послуги, а також отримувати спонсорську допомогу на розвиток своєї діяльності. Хоча у Переліку платних послуг, які можуть надаватися НЗ, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності прямо не названі послуги юридичних клінік, проте є значний перелік інших додаткових послуг, серед яких певну частину можуть надавати юридичні клініки [426]. Послуги з надання юридичної допомоги не однорідні: вони включають різні типи юридичної допомоги, які можна класифікувати за кількома критеріями. Такі критерії вельми різноманітні: спосіб надання юридичної допомоги клієнту (особиста консультація, консультація телефоном або через Інтернет), тип допомоги (усна консультація, допомога у складанні письмових документів, представництво в державних органах, представництво в суді) [513, с. 472].

Надання додаткових освітніх послуг підпорядковано певним правилам, проте є цілком можливим. У цьому зв'язку М.Н. Курко нагадує, що законодавством визначаються принципи введення платності навчання, надання платних освітніх послуг, а також

напрями можливого використання коштів, отриманих із позабюджетних джерел [263, с. 228-229].

А отже, юридична клініка у випадку її самостійного статусу або НЗ у випадку входження юридичної клініки до його структури в якості окремого підрозділу у випадку надання платної послуги повинні укладати договір з користувачем послуги (клієнтом). Також клініка повинна буде мати у своєму складі осіб, що отримали передбачені законом дозволи та ліцензії на надання різного роду юридичних послуг. Проте головним завданням юридичної клініки є надання консультативних послуг для малозахищених верств населення.

Основними напрямами роботи юридично-медичних клінік є: І) основний напрям, що передбачає консультування та складання юридичної документації з медичного права; представництво в органах влади, місцевого самоврядування та судах; вирішення резонансних справ пацієнтів [71, с. 103]; ІІ) правопросвітницька робота – проведення тематичних лекцій, семінарів з проблемних питань медичного права у школах, ліцеях, інститутах правового та медичного напрямку; проведення інтерактивних тренінгів з питань медичного права та захисту прав пацієнтів [71, с. 104]; ІІІ) наукова та законодавча аналітика – проведення науково-практичних конференцій та наукових досліджень [71, с. 104-105]. Цей приклад стосується юридичних клінік медичного спрямування. Також можуть утворюватися юридичні клініки, які будуть надавати правову допомогу стосовно певних випадків – представництва інтересів у суді, консультування у житлових, сімейних, земельних, податкових питаннях, із забезпечення соціального захисту тощо. В.О. Сич наголошує на необхідності встановлення вичерпного переліку наданих юридичною клінікою послуг. Іноді студенти мають виконувати роботу, яка жодним чином не пов’язана безпосередньо з наданням правової допомоги. Вчений вважає, що не можна визнати гарною практикою передрукування вже давно підготовленої позовної заяви або втрати часу на відвідини Ощадбанку для оплати

державного мита (вважаємо, що тут автором малася на увазі оплата судового збору.) за позовом [514, с. 45]. Слід частково погодитися, адже чітка регламентація сприятиме дотриманню порядку, підвищенню рівня послуг тощо. З іншого боку, робота юриста більш ніж на 70 % складається з технічних робочих моментів. Тому вважаємо, що немає нічого недостойного у тому, що студент отримає навички організації та реалізації технічних питань – сплати судового збору, підготовку (навіть передрук зі зразка) та подання позовної заяви, клопотання, запиту, відвідування виконкому, відділу РАГСу, податкової служби тощо. Більше того, якраз під час роботи у юридичній клініці в ранзі студента майбутній фахівець - юрист повинен пройти практику стояння у чергах, швидкого вирішення питань у канцеляріях та секретаріатах і набути досвід спілкування з державними службовцями.

Отже, на погляд згадуваного В.М. Кравчука, юридична клініка – це формування, що створене для практичного навчання студентів юридичних факультетів і здійснює правозахисну і правопросвітницьку діяльність на базі громадської організації у співпраці з ВНЗ [241, с. 435]. Як було з'ясовано вище, крім студентів навчаються і споживачі послуг (клієнти) юридичних клінік. Правозахисна і правопросвітницька діяльність є основною у роботі юридичної клініки. В основному така діяльність здійснюється за рахунок надання консультаційних послуг безоплатно. Однак юридичні клініки можуть надавати і платні послуги, передбачені відповідною постановою КМУ. Юридичні клініки є внутрішньоструктурними підрозділами суб'єктів господарювання без статусу юридичної особи (за винятковими виключеннями. Проте тоді постає питання: «чи є вони юридичними клініками, чи це вже консалтингові фірми ?»). Вважаємо таку ситуацію справедливою за виключенням того, що їх слід вважати повноцінними суб'єктами господарювання, як це було до виключення з ГК України пункту 3 частини другої статті 55 та статті 138.

6.4. Господарсько-правова регламентація надання інших послуг у сфері освіти

Крім основних та додаткових освітніх послуг НЗ можуть надавати й інші послуги у сфері освіти як суб'єктам господарювання, державним органам, так і громадянам. Ці послуги не є освітніми, проте надаються у сфері освіти. НЗ керуючись принципом «дозволено усе, що не заборонено законом» можуть надавати необмежену кількість різних послуг, дозволених суб'єктам господарювання взагалі. Зрозуміло, що при цьому необхідно дотримуватися спеціального законодавства, яким регулюються ті чи інші види діяльності. Якщо певний вид діяльності передбачає отримання ліцензії чи спеціального дозволу, то його необхідно отримати. У зв'язку із цим НЗ можуть надавати загальні неосвітні послуги, які не потребують отримання ліцензій. Ліцензований вид господарської діяльності передбачає дотримання значної кількості вимог і відповідність суб'єкта господарювання певним правилам, тобто суб'єкт повинен мати певну спеціалізацію. У НЗ спеціалізація на надання освітніх послуг. Тому характеристики діяльності НЗ дозволять йому отримати ліцензію на надання освітніх послуг. Наприклад, в якості додаткових освітніх послуг НЗ може надавати послуги з підготовки водіїв, хоча здійснює підготовку юристів, психологів чи менеджерів.

Крім основних та додаткових освітніх послуг НЗ (найчастіше ВНЗ) надають значну кількість додаткових інших (не освітніх) послуг, зокрема послуг, що полягають у здійсненні наукової діяльності.

Важливим завданням сьогодення є визначення можливості оплатного виконання науково-дослідних робіт та критеріїв їх ефективності. Надавати такі послуги НЗ можуть громадянам, суб'єктам господарювання і державним органам на оплатній основі. У Переліку платних послуг, які можуть надаватися НЗ, іншими

установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності пунктом 2 передбачено можливість надавати 19 видів платних послуг у сфері наукової та науково-технічної діяльності [426]. Зрозуміло, що не тільки державні та комунальні, але і приватні НЗ діючи за принципом «дозволено все, що не заборонено законом» можуть надавати весь спектр додаткових освітніх та інших послуг.

З іншого боку, особи, які навчаються у НЗ (особливо у ВНЗ), повинні отримати навики наукової роботи. Наука як специфічна форма духовного виробництва – виробництва знань – генетично і функціонально є багатокомпонентним та багаторівневим утворенням, що включає разом з емпіричним та теоретичними рівнями й певні філософсько-світоглядні підстави і передумови, методологічні норми й принципи [524, с. 273]. Тому неосвітні послуги у вигляді проведення наукових досліджень, які надаються іншим суб'єктам господарювання, можуть знаходитися у межах обов'язкової навчальної програми на межі з додатковими освітніми послугами.

Взагалі наукова сфера є особливою. В.І. Курило та О.Ю. Меліхова виділяють цілих 12 принципів управління у сфері юридичної науки України [254, с. 88-92], а отже управління у сфері науки підпорядковується власним правилам і спирається на власні принципи, що необхідно враховувати при наданні наукових та освітніх послуг одними і тими суб'єктами. Дослідження НЗ повинні спрямовуватися на реалізацію публічних інтересів, сьогодні ці інтереси знаходяться у площині розвитку природничих і технічних наук. Наукові дослідження у НЗ повинні у першу чергу орієнтуватися на природничі науки. Як вказує Т.П. Козарь «...університети покликані готувати фахівців для економіки і політики, розвивати економічно доцільний науковий пошук, але в жодному разі не за рахунок обмеження свободи досліджень, зменшення коштів для тих галузей, які не дають швидкого економічного ефекту і кваліфікуються як фундаментальні або теоретичні дослідження. Університети, в яких формуються інтелектуальні основи подальших

дослідницьких здобутків, нових наукових відкриттів, і з якими тісно пов'язаний розвиток цивілізації, не можуть будуватися лише на економічному розрахунку» [219, с. 111]. Проте слід уточнити, що економічний розрахунок повинен завжди мати місце при здійсненні НЗ наукових досліджень. Однак і він повинен носити стратегічний характер, а не орієнтуватися на отримання миттєвої вигоди. А наявність публічних інтересів у таких дослідженнях повинна зобов'язувати державу у певній мірі покладати на себе фінансування наукових досліджень у НЗ. При збільшенні витрат держави на підтримку центрів наукової діяльності на 1 млн. гривень кількість висококваліфікованих кадрів, які мають бажання емігрувати, зменшується на 10 осіб. Це важливо, адже за роки незалежності кількість виконавців наукових та науково-технічних досліджень з вищою кваліфікацією скоротилася у 2,33 рази [217; 61, с. 32-33]. Проте в умовах постійного бюджетного дефіциту необхідно використовувати й інші джерела фінансування наукових досліджень НЗ.

Уряд Великої Британії фінансує наукові дослідження, чекає доки буде опубліковано їх результати, щоб використати їх потім у формуванні політики. Для того, щоб отримати фінансування, наукові проекти мають задовольняти двом вимогам: бути обов'язково міждисциплінарними та міжміністерськими. У Великій Британії діє так зване оцінювання науково-дослідної роботи, коли найкращі факультети, тобто ті, які набрали найбільше очок після підрахунку публікацій, отримують найбільше коштів [399, с. 446].

Світова практика останніх років демонструє збільшення внеску університетів у розвиток інновацій та економічне зростання. Інноваційна спрямованість діяльності ВНЗ забезпечується підвищенням компетентності підготовлених випускників, розширенням участі викладачів та аспірантів у виконанні наукових досліджень та передаванні їх для впровадження. У російських ВНЗ активізується патентна діяльність, яка складає п'яту частину всіх заявок, що є ефективним відносно частки фінансування вузівської

науки, яка створює 35 % принципово нових виробничих технологій. Між тим, гострою залишається проблема недостатньої комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності, адже промисловці надають мінімальний рейтинг інноваційній діяльності ВНЗ, і віддають перевагу технологічним новинкам з-за кордону [61, с. 28]. Це не завжди є виправданим економічно. Але недооцінка з боку промисловців повинна компенсуватися додатковою увагою держави. На сьогодні необхідність фінансування з державного бюджету та інших державних фондів наукових досліджень з принципово нових напрямів, а також комплексних програм зумовлена тим, що вони є першою та визначальною стадією всього інноваційного циклу, базуються на прогнозах і мають імовірний характер [326, с. 24]. В усіх розвинених країнах держава бере на себе ризик виготовлення інноваційного продукту НДІ, ВНЗ, лабораторіями та іншими науковими установами та підрозділами. І в більшості своїй він є виправданим, а інвестор (у даному випадку держава) отримує свої значні дивіденди.

Додатковим фінансистом британських університетів є дослідницькі ради. Однак, якщо раніше університетам або факультетам виділялася загальна сума на проведення дослідницьких робіт, то в результаті реформ зараз здійснюється фінансування певних наукових тем, що розробляються конкретними виконавцями на конкурсних засадах. Заохочуються спільні з промисловими фірмами наукові дослідження, що забезпечують дохід ВНЗ [323, с. 74]. Протягом останнього десятиліття у США та ФРН різко збільшується кількість інкубаторів і бізнес-центрів як форм співробітництва університету з бізнесом.

У плані науково-дослідної роботи і її взаємозв'язку з господарством в університеті можна розвивати форму наукових парків через: утворення галузевих інноваційних інкубаторів при факультетах, що мають кадровий та інший інноваційний потенціал; утворення інкубатора у самому університеті на основі об'єднання інноваційного потенціалу факультетів у складі університету

[586, с. 446]. Певна річ, слід враховувати, що ВНЗ США і ФРН мають більше можливостей для надання якісних наукових послуг. Зокрема, ВНЗ США мають значний навчальний і науковий потенціал. Їх оснащено сучасною технікою та обладнанням. Проте це не є виправданням для українських НЗ.

В умовах реально ефективного запровадження Болонської системи освіти у РФ федеральні університети отримають можливість засновувати ТОВ та приватні АТ для реалізації своїх наукових розробок [229, с. 115]. Така форма реалізації наукових досягнень НЗ може бути ефективною і для України.

У нас же НЗ на платних засадах надають послуги з виробництва інноваційного наукового продукту. Частина коштів, отриманих в якості оплати, витрачається на поліпшення матеріальної бази майбутніх наукових робіт. При цьому ВНЗ можуть отримувати статус науково-дослідницьких. У цьому зв'язку слід сказати, що іще до затвердження критеріїв ідентифікації НЗ як дослідницьких, такий статус уже надавався окремим університетам. Вітчизняні вчені наводили приклади критеріїв, які застосовуються у США: 1) широкий набір напрямів підготовки у галузях природничих, соціальних та гуманітарних наук; 2) обсяг підготовки магістрів і докторантів перевищує кількість студентів; 3) пріоритет фундаментальних досліджень; 4) орієнтація на сучасні напрями наукових досліджень, високі технології, інноваційний сектор економіки, науки і техніки; 4) високий професійний рівень набраних на конкурсній основі професорів; 5) наявність широких можливостей для залучення на тимчасовій основі провідних фахівців у галузях науки з різних країн світу; 6) високий рівень інтеграції в міжнародну систему наукових досліджень і освіти; 7) готовність сприймати зарубіжний науковий і освітній досвід, гнучкість у ставленні до нових напрямів наукових досліджень та методів навчання; 8) наявність конкурсного відбору та селекції при наборі студентів, магістрантів і докторантів; 9) створення довкола університету інтелектуального середовища, науково-технічного й економічного простору; 10) наявність

корпоративної етики з демократичними цінностями та академічними свободами; 11) прагнення до регіонального, національного та міжнародного лідерства [370, с. 12-13].

17 лютого 2010 року було прийнято постанову КМУ «Про затвердження Положення про дослідницький університет». Пунктом 2 Положення дано визначення поняття «дослідницький університет» як національний ВНЗ, який має вагомі наукові здобутки, провадить дослідницьку та інноваційну діяльність, забезпечує інтеграцію освіти та науки з виробництвом, бере участь у реалізації міжнародних проектів і програм [429]. Особливістю дослідницького університету є наявність пільг з державного фінансування, що передбачається пунктом 6 Положення. Додатком до Положення визначено 31 критерій діяльності університету, за якими надається статус дослідницького [429].

Статус дослідницького університету надається на п’ять років, після чого повинен підтверджуватися. Це є вірним, оскільки підвищене державне фінансування не повинно надаватися лише за одну назву чи статус. Критерії віднесення університету до дослідницького із лютого 2010 року визначено. Проте критерії оцінки ефективності наукової роботи визначити необхідно.

У науковій літературі пропонується застосовувати наступні критерії оцінки ефективності наукової діяльності у ВНЗ: 1) наукова значущість, що визначає ступінь наукової новизни продукту і вирішує його визнання в якості наукового досягнення; 2) економічна корисність, що складається із рівня рентабельності та прибутку; 3) соціальна рентабельність означає, що все, чим займається наука, повинно застосовуватися у суспільстві для розвитку його позитивних відносин. Рентабельність із соціальної точки зору повинна виправдовувати зусилля вчених у результаті наукового продукту, що включатиме в себе наукову значущість і економічну корисність [365, с. 32-33].

Слід погодитися із критеріями, наведеними російським вченим. Вони дозволяють відрізнити науковий продукт, отримуваний ВНЗ з

метою задоволення публічних інтересів держави і приватних інтересів самих виконавців – викладачів і співробітників, акціонерів і власників майна ВНЗ, самих ВНЗ від поточних наукових робіт, що мають другорядний характер. Таку відмінність науково-дослідних робіт від наукових досліджень, в ході яких утворення нових систем, механізмів, технологій має побічний або службовий характер наводить і інший російський вчений. Наприклад, для виявлення закономірностей фізичних, хімічних або біологічних процесів виконавець виготовляє особливу апаратуру; проте робить це з власної ініціативи за межами завдання. Тому такі системи, механізми, технології не будуть передбачені у завданні. І розглядати їх як результат, що підлягає передачі замовнику, не слід. Але і замовник не може набувати прав на побічні результати [307, с. 101].

В.К. Мамутов вказує, що копіювати чужий досвід не можна і не треба. Але вивчати, враховувати плюси і мінуси необхідно, зокрема, у процесі зближення із законодавством ЄС [290, с. 84]. Подібні думки стосовно медичної сфери висловлюють інші вітчизняні дослідники [532, с. 98]. Висловлене більшою мірою стосується законодавства. Критерії відділення одного явища від іншого, які ефективно показали себе в інших країнах, можна брати за основу та використовувати при співставленні певних явищ в інших країнах.

Критерії діяльності університету, за якими надається або підтверджується статус дослідницького можна було б застосовувати в якості критеріїв ефективності наукового продукту. Однак у більшості своїй вони мають кількісний характер (2 премії міжнародного та національного рівня за останні 10 років; 300 кандидатських та 50 докторських дисертацій за останні 5 років; 200 наукових монографій та підручників з грифом МОН за останні 5 років; 150 штатних докторів та 500 кандидатів наук у середньому за останні 5 років; 50 патентів і ліцензій за останні 5 років; 20 міжвідомчих (галузевих) наукових структурних підрозділів; 300 штатних наукових працівників університету; 500 аспірантів та докторантів; 15 спеціалізованих рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій тощо). Тому ці

критерії можна брати за основу, однак застосовувати з окремими застереженнями.

На основі викладеного вважаємо, що: 1) можливо і доцільно використовувати наведені критерії відмінності наукового продукту від поточних наукових робіт. Однак наведений перелік критеріїв не є виключним; 2) визначення цих або інших критеріїв у підзаконних інструктивних матеріалах МОН України сприятиме встановленню рівня якості послуг з виробництва наукового продукту; 3) дослідницькі НЗ повинні орієнтуватися не тільки на бюджетне фінансування, а й на інші джерела; 4) усі інші НЗ також можуть надавати додаткові платні послуги з виробництва наукового продукту (на сьогодні 19 видів); 5) ефективне використання НЗ наданого права сприятиме реалізації приватних інтересів самого НЗ та публічних інтересів у вигляді економії коштів Державного бюджету та виробництва нового інноваційного продукту для економіки та соціальної сфери України; 6) найбільш перспективним серед неосвітніх послуг і таким, що повинно підтримуватися державою, є виготовлення у межах НЗ інноваційного продукту. Саме останній напрям потребує окремого ретельного дослідження.

На сучасному етапі розвитку суспільства, науки і техніки в Україні продовжує мати місце недооцінка інноваційного потенціалу НЗ взагалі та ВНЗ зокрема. Така ситуація є невиправданою і заслуговує на дослідження з метою виправлення. Невиправданість ситуації пояснюється тим, що науковий сектор вищої школи здатний одночасно нарощувати науковий капітал і втілювати отримані наукові знання в інноваційні технології. Наука ВНЗ є менш витратною, оскільки наукові дослідження мають дуалістичний характер – з одного боку, це власне результати наукових досліджень, з іншого – можливість їх використання в навчальному процесі для підготовки інноваційно орієнтованих фахівців. Структура вищої школи є поєднанням досвіду відомих вчених з енергією і талантом молодих дослідників, аспірантів і студентів. Тут кошти, виділені на наукові дослідження, працюють одночасно на генерацію нових

наукових знань і на збагачення цими знаннями суспільства [477, с. 41].

Значне поліпшення якості освіти за рахунок удосконалення її методико-матеріальної забезпеченості є одним із завдань глобалізації. У XXI столітті відбувається перехід від репродуктивної, авторитарної освіти до освіти гуманістичного, інноваційного типу зі збереженням української культурно-історичної традиції. ВНЗ повинні виступати в цьому не як об'єкти, а як суб'єкти формування освітнього простору [61, с. 34]. У межах новітніх освітніх програм знаходить місце науково-інноваційна складова, спрямована на виявлення учнів і студентів, які мають аналітичні здібності, стимулювання педагогів і студентів до вироблення нового продукту під час практичних занять та у лабораторіях, залучення представників промислових та інших підприємств до участі у фінансуванні та реалізації науково-інноваційних проектів.

Цікавим є досвід Кембріджського університету, де факультет поділяється не на кафедри, а на дослідницькі групи на чолі з професором. Навіть на веб-сайті факультету вказують не групи, а основні наукові напрямки [399, с. 444].

Російськими економістами пропонується нарощувати зусилля на таких напрямах: а) збільшення обсягів бюджетного та позабюджетного фінансування НЗ (у т.ч. з урахуванням світової практики пріоритетного ресурсного забезпечення освіти); б) збільшення частки висококваліфікованих працівників у структурі випускників системи довузівської професійної освіти, у т.ч. на основі покращення якості навчальних програм; в) підвищення престижності і привабливості для населення і бізнесу установ спеціальної професійної освіти, здатних готувати високоякісні і затребувані життям кадри робочих і спеціалістів; г) сприяння зростанню управлінської та педагогічної кваліфікації спеціалістів установ довузівської професійної освіти початкового та середнього ступеня, надання їм інноваційного та інтегрованого характеру, що відповідає перспективним вимогам ринку праці [279, с. 39].

На сьогодні, на жаль, у досліджуваних правовідносинах присутній «пострадянський синдром», за якого освіту відділено від науки. Це свідчить про те, що Україна отримала у спадок організацію наукової діяльності, яка відрізняється від західної. Типова закордонна практика передбачає, що університети, де студенти отримують знання, обов'язково є осередками наукових досліджень [61, с. 27]. Зараз майже половина українських ВНЗ не проводить НДДКР. На державні програми, в яких беруть участь ВНЗ, припадає лише близько 20 %. На ці питання необхідно звернути особливу увагу. Кожний НЗ, особливо ВНЗ, має стати науковим осередком [257, с. 169-170].

Як вважає О.Х. Юлдашев, проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» і Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів ніяк не пов'язані. Пояснюється це тим, що скоріше за все розробкою законопроектів про освіту займаються одні, а підготовкою проектів відповідного законодавства про науку – зовсім інші фахівці. І можна бути впевненими, що вони не контактують [614, с. 275]. Така ситуація може бути цілком типовою для нашої країни. Через це безпідставно ВНЗ «не знайшлося місця» в Законах України «Про інноваційну діяльність» та «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» [527, с. 100].

Слід сказати, що зазвичай у нас освіта відділена не тільки від науки, але і від практики. Різні сфери життєдіяльності розвиваються окремо. Часто буває, що пошук шляхів вирішення певної проблеми проводиться одночасно конструкторським бюро великого заводу та спеціалізованим НДІ. При цьому у випадку інтеграції собівартість досліджень могла б бути як мінімум удвічі дешевшою (а з урахуванням синергії – у кілька разів). НЗ часто залишаються осторонь від пошуку інноваційних рішень чи виготовлення інноваційного продукту, необхідного практиці. У цьому зв'язку В.М. Бесчастний вказує, що викладачі, які навчають майбутніх офіцерів міліції, зобов'язані не лише знати про практичний бік

діяльності підрозділів ОВС, а й мати досвід роботи, відповідну сферу наукових інтересів. І їхня наукова діяльність має бути спрямована на вирішення актуальних питань роботи міліції та надання майбутнім правоохоронцям теоретичних знань і практичних навичок. Отже, в умовах реформування ВНЗ системи МВС необхідним є перехід від кількісних показників (кількості ад'юнктів, що захистили дисертації) до якісних показників роботи ад'юнктур (здійснення дисертаційних досліджень з актуальних проблем діяльності міліції, за фаховим спрямуванням) [24, с. 2].

У Європі до суб'єктів реалізації інноваційних програм і проектів належать освітні та наукові заклади, а також представники індустрії. Так, у ФРН підприємницькі об'єднання покладають на себе відповідальність за організацію і зміст професійної освіти та запровадження освітніх інновацій [279, с. 54]. При цьому «покладають відповідальність» означає, що фінансують і забезпечують необхідними ресурсами. У нас же незважаючи на наявність законодавства, яким передбачено мінімальні розміри відрахувань на освіту та інноваційний розвиток, – їхнє фінансування зменшується.

Сказане призвело до погіршення стану матеріально-технічної бази ВНЗ та їх соціальної інфраструктури, гальмувало й продовжує гальмувати впровадження інноваційних технологій і засобів навчання. Ці обставини обумовили появу платних освітніх послуг, що отримали законодавче закріплення як додаткові джерела фінансування державних ВНЗ [407, с. 8].

У РФ для подолання проблем фінансування наукових досліджень у НЗ та залучення промислових підприємств й інших суб'єктів господарювання до цих процесів наказом Міністерства науки та освіти від 16 червня 2000 року № 1788 було затверджено науково-технічну програму «Наукові дослідження вищої школи за пріоритетними напрямами науки і техніки», яка має підпрограму «Інновації вищої школи та їх реалізація». На базі концепції «університет – підприємство – галузь – територія» для координації

робіт створено інноваційно-інвестиційні центри та комплекси. Але головним є розробка нової державної стратегії інноваційного розвитку із більш чітким визначенням інвестиційних можливостей вищої школи як у забезпеченні кадрового потенціалу, так і інноваційного технологічного забезпечення [61, с. 28].

Важливе значення на сьогодні в системі «прямих» методів впливу держави на інноваційний бізнес мають заходи, що стимулюють кооперацію промислових корпорацій у галузі НДДКР і кооперацію університетів із промисловістю. Створення консорціумів, інженерних центрів, наукових і технологічних парків та інших перспективних формувань, які успішно реалізують складні інноваційні ідеї, – приклад ефективності державної підтримки, завдяки якій різні організації не тільки усвідомлюють необхідність спільної реалізації інноваційного циклу, а й реально відчувають переваги спільної роботи. Цікавим прикладом також є практика створення «бізнес-інкубаторів», головне призначення яких полягає в розвитку нових суб'єктів господарювання, особливо в ризикованих сферах упровадження нових технологічних досягнень, і від діяльності яких очікується синергетичний ефект [475, с. 19-20].

Вітчизняні вчені вважають, що Україні варто врахувати та запозичити із законодавства країн СНД положення щодо наявності єдиного кодифікованого акта, який би визначив основні засади державного управління у сфері науки (у т.ч. юридичної) [226, с. 61]. Іншими вченими вказується, що у межах СНД необхідне посилення наукової інтеграції з метою обслуговування практики боротьби зі злочинністю. Пропонується здійснення координації спільних наукових досліджень науковою секцією при Раді міністрів внутрішніх справ держав-учасниць СНД [55, с. 9]. Така діяльність надасть обопільну користь і сприятиме співробітництву між країнами, а також між наукою, освітою та практикою. У цьому зв'язку необхідно вказати на провідні позиції науки у ВНЗ системи МВС, адже сьогодні у ній працюють 250 докторів та 1,5 тисячі кандидатів наук. Вирішення задач покладене на розгалужену мережу

наукових підрозділів, яка складається з науково-дослідних установ та мережі наукових, науково-дослідних та науково-методичних лабораторій (центрів тощо), інтегрованих у структуру відомчих НЗ [624, с. 14]. Науковим підрозділам ВНЗ системи МВС не забороняється надавати послуги з проведення наукових досліджень на замовлення комерційних структур та державних органів. І первинною ланкою ВНЗ, якою будуть надаватися такі послуги, є кафедра та факультет. Для ефективної роботи кафедр пропонується здійснювати планування наукової діяльності за двома-трьома перспективними напрямами з підготовкою монографій, дисертацій, проведенням конференцій. Найбільшу ефективність можна досягти при обранні тематики, що являє інтерес як для різних галузей правової науки, так і для суміжних наук [603, с. 337-338]. І в межах цих напрямів повинна проходити співпраця між НЗ та практичними органами і суб'єктами господарювання.

Випадок, коли інноваційні дослідження здійснюються на оплатній договірній основі із суб'єктами господарювання або державними органами, виглядає найбільш ефективним. Проте орієнтуватися лише на кошти, які можуть бути отримані за договором на створення і передачу науково-технічної продукції, не варто. Необхідні додаткові інвестиції у розвиток матеріально-технічних та інтелектуальних ресурсів НЗ. Інвестиції повинні спрямовуватися для отримання інноваційного продукту шляхом застосування потужностей НЗ. Проте і НЗ через інвестиції, отримані від промислових та інших суб'єктів господарювання і держави, повинні запроваджувати інноваційні технології у процеси своєї діяльності.

У плануванні інноваційного розвитку освітніх установ В.І. Лісов вважає важливим виділяти наступні основні типи нововведень: а) педагогічні (використання нових способів і прийомів засвоєння учнями матеріалу); б) інформаційно-технологічні (застосування автоматизованих систем збору і передачі даних, контролю й аналізу); в) економічні або економіко-управлінські (запровадження нових систем планування, матеріального і морального стимулювання,

нормативних підходів тощо); г) організаційні або організаційно-управлінські (пов'язані з прогресом інтеграції за участю установ початкової та спеціальної професійної освіти в усіх можливих формах); д) соціальні (спрямовані на забезпечення більш високого рівня соціально-психологічної студентської спільноти, на соціалізацію освіти тощо) [279, с. 49].

Як бачимо, реалізація інновацій в освітній сфері як і в інших галузях та сферах виробництва залежить від інвестицій. При цьому інвестиції, отримані з різних джерел, витрачаються на вироблення та запровадження інвестицій у виробництво та саму освітньо-наукову діяльність.

Пошук ефективних форм співпраці НЗ та бізнесу насамперед ґрунтується на аналізі світових форм такої взаємодії. Аналіз літературних джерел з цього питання дає змогу зробити висновок, що розвиток форм взаємодії ВНЗ та бізнесу – зона підвищеної уваги урядів розвинених країн світу. Так, у США реалізується декілька програм, орієнтованих на інтеграцію названих суб'єктів, що забезпечує розвиток і ефективне використання їх інноваційного потенціалу. Серед них слід виділити форму інноваційного партнерства США, в рамках якої штати і федеральні відомства, університети і промисловість співпрацюють у сфері застосування нових технологій [477, с. 43]. У Великій Британії держава припинила безпосередньо фінансувати дослідження приватного бізнесу, щоб сконцентруватися на фінансуванні спільної роботи університетів, в яку бізнес робить свій внесок. Такий підхід забезпечує збільшення дослідницького персоналу установ вищої освіти, який працює на контрактній основі, і кількості досліджень, що проводяться для зовнішніх комерційних замовників [477, с. 44].

На думку російського економіста, у РФ необхідне вироблення пріоритетних цільових інноваційних завдань, які до снаги окремо взятим установам професійної освіти або їх регіональним і/або галузевим пулам. Умови конкурсу повинні містити критерії оцінки повноти та якості проектного вирішення цільового завдання,

відповідні обсяги і строки фінансування. А самі інноваційні проблеми, вирішення яких виноситься на конкурс, повинні тісно пов'язуватися зі стратегією інноваційного розвитку національної системи професійної освіти [279, с. 47]. Те саме можна сказати і про реалізацію інвестиційних ресурсів МОН України. Програми інноваційного розвитку економіки повинні передбачати в якості виконавців і НЗ. А діяльність НЗ з проведення наукових досліджень повинна додатково фінансуватися з державного бюджету та інших джерел.

Джерелами інвестування можуть бути державні та зарубіжні субсидії, банківські кредити, кошти замовників і спонсорів, розширення системи ґрантів, розвиток інноваційних фондів, економічне стимулювання і пільгове оподаткування вищої освіти. Держава має забезпечити оптимальне співвідношення інвестицій із бюджетних і позабюджетних, вітчизняних і зарубіжних джерел, щоб не втратити пріоритет національних інтересів в освіті, не послабити її загальносуспільний характер [31, с. 61].

Прогресивним виглядає утворення технопарків, позитивний досвід функціонування яких є в Україні і в багатьох зарубіжних країнах. Сьогодні у найбільш розвинених країнах світу існують та успішно функціонують сотні таких структур, і їхня кількість безупинно зростає [270, с. 83]. Відповідний Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» надає можливість на основі договору про спільну діяльність створювати організаційні засади виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції, а також містить норми, якими передбачено заходи фінансової підтримки проектів, цільові субсидії, кредити для проектів технопарків [465].

Сербський дослідник А. Чіріч пропонує розвивати в університеті форму наукових парків через: 1) утворення галузевих інноваційних інкубаторів при факультетах, що мають інноваційний

потенціал; 2) утворення інкубатору у самому університеті на основі об'єднання інноваційного потенціалу факультетів у складі університету [586, с. 446]. Видається, що в українських реаліях слід починати з другого варіанту, який поступово перейде до першого.

Проте й утворення та утримання технопарку вимагає значних інвестицій, які треба вилучити з виробництва, де їх також бракує. Зрозуміло, що надання інвестиційних, податкових та інших пільг, дотацій, компенсацій, цільових інновацій і субсидій та інших привілеїв хоча і передбачено частиною 2 статті 12 ГК України та нормами спеціального законодавства, проте в умовах намагання проведення Україною жорсткої монетарної політики є небажаним.

Однак «внесок держави та суспільства в університет не є збитком… Витрати такого роду являють собою довгострокові інвестиції суспільства у фундаментальні дослідження, у техніко-технологічний, економічний, соціальний, охорони здоров'я, культмасовий, духовний та інші види розвитку суспільства. Проте університету слід більше розвивати спосіб набуття власних додаткових засобів, особливо здійсненням НДДКР, проектів та інноваційного трансферу знань» [586, с. 447]. Важливим є не лише виготовлення інноваційного продукту ВНЗ, але і вжиття заходів із захисту комерційної таємниці, оскільки на сьогодні існує багато комерційних та й просто злочинних структур, що займаються промисловим шпигунством [401, с. 12].

Для України є типовою ситуація, коли різні міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, вишукуючи шляхи подолання однакових проблем, зовсім не контактують між собою. Так само, вітчизняні НЗ, наукові установи та виробничі підприємства часто окремо одні від інших займаються науковими дослідженнями, намагаючись розробити інноваційний продукт. При цьому і державою, і виробничими суб'єктами господарювання в якості генераторів інноваційних ідей НЗ розглядаються в останню чергу.

Виведення вітчизняних НЗ на рівень навчально-науково-дослідницьких ВНЗ європейського рівня можливе завдяки застосуванню механізму навчально-науково-промислової інтеграції із залученням інвестицій із практичної у навчально-наукову сферу шляхом утворення технопарків та інших об'єднань підприємств, спрямованих на розроблення інноваційного продукту і запровадження його у практику. Загальні шляхи сприяння цим процесам на сьогодні визначено статтею 12 та главою 34 ГК України; у межах засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання можна передбачити однозначні норми у Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», «Про інвестиційну діяльність», «Про інноваційну діяльність» та ін.

Крім послуг із виготовлення інноваційного продукту НЗ можуть надавати велику кількість інших неосвітніх послуг. На прикладі ВНЗ США можемо назвати кілька таких видів (причому оплатних) і порівняти їх вартість із вартістю основних навчальних послуг. Останні можуть становити $ 3-22 тисяч за академічний рік (9 місяців), але це не межа. У деяких, особливо престижних, університетах вони сягають $ 40 тисяч за рік і більше. Плата переважно є нижчою у коледжах, які фінансуються місцевими органами влади. Крім основних послуг вартість подання заяви до ВНЗ становить $ 10-75 (гроші, як правило, не повертаються). Студенту надаються оплатні послуги з проживання, харчування, медичного страхування, користування навчальною літературою, транспортом, послугами зв'язку, одягом тощо. Для прикладу, вартість таких послуг протягом академічного року у ВНЗ США складає: а) житло в кампусі (гуртожитку) – плата за кімнату і харчування – $ 2200-2500 на рік; б) харчування – $ 1000-3000 на рік. Якщо у гуртожитку є кухня, можна готувати самому, що значно дешевше; в) послуги з медичного обслуговування, крім лікування хронічних і тяжких хвороб: медичне страхування коштує $ 200-500 на рік; г) поточні витрати (пошта, пральня тощо) – $ 1500-2000 на рік.

Вивчення англійської мови обходиться у $ 1000 за місяць і більше (період навчання становить від двох місяців до року) [32, с. 79-80]. Для порівняння можна навести й інші кількісні характеристики витрат студентів у США на здобуття юридичної освіти та отримання інших послуг у сфері освіти. Так, в окрузі Коламбія у середньому навчання коштує $ 18 522, житло і харчування – $ 7 110 на рік; у Гарварді відповідно $ 16 752 і $ 10 000, у штаті Мічіган – $ 18 152 і $ 4 450 [2, с. 67-68]. Зрозуміло, що в Україні вартість як освітніх, так і інших послуг буде значно меншою. Проте як і у США вона буде залежати від НЗ та регіону, в якому він розташований (у Києві, Одесі, Донецьку, Харкові вартість проживання та харчування буде вищою, ніж у Полтаві чи Кіровограді, хоча можуть бути й винятки). Крім цих та додаткових освітніх послуг М.Н. Курко називає реалізацію навчально-виробничої продукції, здачу приміщень в оренду [263, с. 227]. Але і тепер вони далеко не всі. В.О. Огнев'юк наголошує на необхідності відкриття університетам «зеленої вулиці» для власної господарської діяльності. Вчений має на увазі організацію харчування студентів, їх обслуговування, надання в оренду приміщень, вільних від навчального процесу, іншого майна, транспортне обслуговування тощо. Також вченим пропонується відкрити широкий простір для комерціалізації наукових досліджень університетів. Вільний, неоподатковуваний продаж наукової продукції, що включає наукові, навчальні книги та запатентовані винаходи, сприятиме вливанню фінансових ресурсів у розвиток університетської науки [371, с. 17]. Слід підтвердити, що законодавством не заборонено НЗ надавати послуги з харчування студентів та інших осіб, надавати їм послуги з проживання у гуртожитках та готелях при НЗ, а так само надавати й інші послуги, пов'язані чи не пов'язані з освітніми.

У пострадянські часи підсистема початкової виробничої освіти пережила істотні зміни у своїй спеціалізації: на перший план вийшли професії сфери надання послуг, у т.ч. торгових і транспортних, громадського харчування при падінні частки промислових і

будівельних професій. Така переорієнтація, рівно як і підвищення рівня підприємницьких вимог до кадрів, зумовлює необхідність перепідготовки викладачів і майстрів, підвищення рівня оплати їхньої праці, модернізації обладнання. Щоб привити учням професійні навички за відсутності можливості безоплатного стажування на підприємствах, НЗ часто відкривають виробничі підрозділи (цехи), чим підтримують кваліфікацію викладачів й утворюють одне із джерел позабюджетного фінансування [279, с. 37-38]. Жоден закон не забороняє вітчизняним НЗ власними силами виготовляти інструмент, інвентар, програми і технології, певні товари тощо. І так само не забороняється реалізовувати продукцію, виготовлену учнями чи студентами НЗ. Більше того, НЗ можуть не виготовляти заздалегідь невідомо що і не продавати його невідомо кому, а виготовляти конкретні товари або надавати конкретні послуги (наприклад, з ремонту чи обслуговування певного обладнання) на замовлення конкретного суб'єкта господарювання на основі договору. Надання таких послуг є одним із можливих варіантів фінансової підтримки шкіл і закладів системи ПТО. Крім цього, НЗ можуть за замовленням інших суб'єктів господарювання надавати послуги з друкування матеріалів, які не стосуються навчальної діяльності; організовувати та проводити наукові й інші конференції і «круглі столи», як правило, на оплатній основі.

У контексті необхідності посилення боротьби із корупцією у сфері освіти вітчизняні автори вказують на появу нового ринку послуг: «...виготовлення курсових, дипломів, контрольних робіт, репетиторство студентів, які мають низький рівень знань (як приховане хабарництво), коли викладач надає додаткові платні консультації своїм студентам, і відкрите хабарництво, коли залік чи іспит має свою вартість, іноді справа доходить до того, що за гроші викладачі не лише виставляють студентам позитивні оцінки за екзамени та заліки, за письмові роботи (реферати, лабораторні, контрольні, курсові, дипломні), але і пишуть за них ті чи інші роботи...» [382; 517]. У зв'язку із цим можна констатувати, що

оскільки такий ринок послуг існує нелегально, то теоретично НЗ може його частково легалізувати. Інша справа як це зробити з користю для усіх сторін таких відносин та з виведенням цих відносин у площину правового поля. Вважаємо, що немає нічого протизаконного у тому, що студент, який має низький рівень знань, за перескладання того чи іншого предмету сплачуватиме додаткові гроші через касу НЗ або відділення банку, адже додатково витрачається час викладача, використовуються приміщення, обладнання, паперові чи електронні матеріали, електроенергія, вода тощо. Так само, НЗ може створити паперову або власну електронну базу дисертацій, магістерських, дипломних, курсових робіт і за додаткову плату надавати можливість користуватися нею. При підготовці наукової роботи автору необхідно враховувати аналогічні роботи попередників. Тому від ознайомлення студента чи аспіранта з попередніми роботами та правильного (з посиланням на автора) їх використання усі лише виграють. А виявити плагіат – це і буде завданням викладача – керівника чи перевіряючого, який повинен бути компетентним у темі роботи і повинен орієнтуватися у попередніх раніше захищених за подібною темою наукових роботах. За необхідності і застосування творчого підходу НЗ можуть надавати й інші додаткові послуги різним споживачам. Проте ті суми, які сплачують або можуть сплачувати студенти чи інші громадяни, є дуже незначними у порівнянні з іншими додатковими послугами, які не є освітніми проте можуть надаватися НЗ. Левова частка надходжень до НЗ від надання додаткових неосвітніх послуг припадає на надання права користування майном НЗ, тимчасово не задіяним у навчальному процесі.

В.Є. Сафонова, досліджуючи питання ефективності використання майна ВНЗ, робить висновок, що економічну ефективність потрібно розглядати: 1) з позиції кращого, раціонального використання ресурсів в галузі вищої освіти в цілому, в кожній її ланці й НЗ; 2) з точки зору безпосереднього внеску працівників освіти у виробництво і підвищення якості освітніх

послуг, у створення національного доходу країни; 3) з боку того приросту обсягу матеріальних благ, який забезпечується завдяки підвищенню освітнього рівня працівників для всіх галузей народного господарства; 4) з позиції абсолютного і відносного зниження витрат ресурсів від нових науково-технічних розробок, які здійснюються спеціалістами в різних галузях [499, с. 380].

Отже, майно НЗ повинно окупатися – приносити НЗ, який ним володіє, користується, а може ще й розпоряджається, більші матеріальні та нематеріальні доходи і переваги у порівнянні із його власною вартістю. Найпростішим способом забезпечення окупності майна НЗ є надання останнім тимчасово вільних своїх основних фондів в оренду комерційним суб'єктам господарювання. Взагалі ефективність використання майнової бази НЗ пов'язана з інноваційним розвитком останніх. Є.А. Огаренком серед стратегічних напрямів розвитку вищої освіти пропонується зміцнення і модернізація матеріально-технічної бази й інфраструктури НЗ [368, с.70].

Для зменшення витрат шкільних НЗ В.О. Бабич-Вепрєва пропонує частину порожніх шкільних приміщень здавати в оренду. Орендарі не повинні здійснювати перепланування приміщень та порушувати навчальний процес або негативно впливати на здоров'я учнів і педагогів. Це можуть бути тренажерні зали, перукарні, кондитерські цехи та ін. [10, с. 57]. Передавати комунальне майно у довірче управління професійним суб'єктам господарювання пропонують і інші дослідники [9]. Особливо цікавою виглядає пропозиція щодо включення до договору управління комунальним майном умови про мінімальну суму платежу [9, с. 172]. П.В. Нестеренко у дисертації на тему «ВНЗ як суб'єкти майнових правовідносин» пунктом новизни найвищого рівня пропонує передавати майно державних та приватних ВНЗ, яке не використовується при провадженні освітньої діяльності, на підставі договору в управління СПД, який збереже це майно, буде використовувати його за цільовим призначенням, а отримані

прибутки від його використання у господарському обороті передасть власникові ВНЗ або вигодонабувачу, в якості якого може виступати ВНЗ. Автором також запропоновано «...застосування інституту управління майном для управління майном ВНЗ, за допомогою якого держава, територіальна громада, юридична або фізична особа як засновники ВНЗ зможуть безпосередньо залучити управителя (СПД) до управління майном, яке знаходиться у державній, комунальній або приватній власності, на користь ВНЗ» [337]. Такі пропозиції виглядають цілком слушними з огляду на можливу відсутність знань та навичок механізмів здійснення підприємницької діяльності у керівництва НЗ. Але з іншого боку, у першого керівника НЗ будь-якого рівня обов'язково є заступники або працівники, які є професіоналами з різних напрямів діяльності НЗ (головний економіст, юрисконсульт, головний бухгалтер, завідувач господарством, комірник, завідувач гаражем тощо). Обов'язком цих осіб є допомога керівнику НЗ в організації максимально ефективного використання майна НЗ. Тому цей аргумент на користь передання ВНЗ майна для управління СПД не є основним. Скоріше тут може виникнути питання, що ВНЗ державної або комунальної форми власності мають майно на праві оперативного управління, що не дозволяє використовувати це майно самому ВНЗ у підприємницькій діяльності (у цьому зв'язку можна навести приклад, коли у статуті державних ВНЗ було вказано, що майно знаходиться на праві оперативного управління. При цьому такі ВНЗ на основі своїх будівельних підрозділів та бригад утворювали нові суб'єкти господарювання, які діяли на основі майна, переданого їм ВНЗ на праві господарського відання. Тобто зновутворені будівельні фірми були СПД. Така ситуація мала місце у багатьох містах України через недогляд державних реєстраторів та незнання ними загальнотеоретичного правила, згідно з яким майно, що знаходиться у суб'єкта господарювання на більш низькому правовому режимі, не може бути передано іншому суб'єкту господарювання для використання на більш високому правовому режимі

(загальновідомим є римський правовий постулат, сформульований Ульпіаном, – Nemo plus iuris ad aluim transferre potest, quam ipse haberet – «ніхто не може передати іншому більше прав, ніж має сам» [34, с. 86]). На сьогоднішній день така ситуація місця не має). Проте крім передачі майна СПД у довірче управління НПА не забороняють НЗ передавати майно в оренду.

Надання тимчасово вільного майна в оренду СПД є однією із основних неосвітніх послуг, що можуть надаватися НЗ, дозволяє останнім отримувати значні фінансові ресурси, необхідні для забезпечення основної діяльності. Такі дії повинні оформлятися відповідними договорами оренди з дотриманням усіх передбачених законодавством процедур та обмежень. Іншими словами, НЗ державної чи комунальної форми власності, майно якого знаходиться на праві оперативного управління, повинен буде отримати відповідні дозволи від місцевого управління Фонду державного майна України, від місцевої територіальної громади або від міністерства чи іншого центрального органу виконавчої влади, якщо НЗ знаходиться у його підпорядкуванні.

Іншим важливим питанням, яке при наданні послуг з оренди майна повинні враховувати НЗ, є питання визначення розміру орендної плати та строку дії договору. Видається вірним визначати ціну договору відкритим способом колегіальним органом (відділом господарського забезпечення НЗ, господарською частиною НЗ тощо) на основі положень Закону України «Про ціни і ціноутворення» [472] та спеціального законодавства. Строк дії договору оренди майна НЗ повинен визначатися з урахуванням перспективи розвитку НЗ, змін навчальних програм, спеціальностей та набору з тим, щоб у момент потреби самого НЗ у наданому в оренду майні строк дії договору оренди добігав кінця. У зв’язку із цим М.Н. Курко вказує на те, що зараз законодавством не встановлюється максимальний обсяг платних послуг, який може надавати державний НЗ з тим, щоб при цьому не створювалися перешкоди для якості процесу навчання в межах бюджетного фінансування. Як приклад, можна навести

ситуацію із наданням в оренду навчальних приміщень, що визнано законодавством в якості одного зі шляхів зростання позабюджетних доходів державних НЗ [263, с. 231]. Роздуми вченого ще раз підтверджують важливість планування використання майна НЗ. Ці питання напряму впливають на розміри бюджетного та позабюджетного фінансування діяльності НЗ. Тому у випадку переоцінки можливих грошових надходжень за договором оренди НЗ ризикує недоотримати у певному році і бюджетні, і позабюджетні кошти, оскільки бюджетне фінансування може бути частково зменшено у випадку значних надходжень із інших джерел.

Також перспективним договором сучасності є договір концесії, за яким певне державне чи комунальне майно або право користування ним можуть передаватися СПД на строк від 10 до 50 років [445]. За цим договором СПД за власні кошти відновлює стан об'єкта державної чи комунальної власності або створює (будує) новий об'єкт, який по закінченню строку дії договору концесії переходить у державну або комунальну власність. Зрозуміло, що концесієдавцем НЗ бути не може. Проте виступити з ініціативою перед власником майна цілком може. А після закінчення строку дії договору концесії НЗ може отримати новий корпус, адміністративний, спортивний об'єкт у користування і володіння, а можливо – й у розпорядження.

Таким чином, НЗ крім надання основних і додаткових послуг у сфері освіти може надавати й інші послуги, які не є освітніми. Споживачами таких послуг можуть бути як споживачі освітніх послуг, так і інші громадяни або суб'єкти господарювання чи державні органи. Додаткові неосвітні послуги надаються НЗ на основі принципу «дозволено усе, що не заборонено законом», а тому перелік цих послуг не є виключним. Ці послуги не є освітніми, проте найчастіше пов'язані із ними (послуги з проживання, харчування, зв'язку, перевезення, забезпечення необхідними матеріалами користувачів освітніх послуг), хоча можуть бути і не пов'язані (послуги з надання в оренду іншим суб'єктам господарювання

приміщень під магазини, книгарні, кав'ярні, аптеки, комори тощо). Для підвищення ефективності діяльності НЗ запропоновано розширювати перелік платних неосвітніх послуг, проте не за рахунок освітніх. Серед іншого слід відзначити, що лише наявність у НЗ перспективних майнових активів ще не свідчить про їх ефективне використання. Для підвищення ефективності використання майна НЗ запропоновано майнові активи, що тимчасово не використовуються НЗ, передавати в управління або оренду СПД на основі відповідних договорів, під час укладання яких слід ретельно вираховувати строк і визначати ціну чітко на основі положень законодавства за участі розпорядників майном НЗ.

РОЗДІЛ 7.
НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО НАДАННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ОСВІТИ ЗА РАХУНОК ПРОГРЕСИВНОГО ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Зарубіжне законодавство, яким регулюються процеси надання послуг у сфері освіти, та практика його застосування може визначити напрями удосконалення відповідного українського законодавства.

Видається, що позитивною практикою у діяльності НЗ європейських країн є контроль за нею як державних органів, так і місцевих територіальних громад і підприємств та корпорацій - роботодавців. Європейський досвід, у т.ч. і німецький, підказує, що саме об'єднання роботодавців (у ФРН – торгово-промислові і ремісничі палати) покладають на себе основне навантаження із залучення школярів до системи професійної освіти [279, с. 53]. А підприємницькі об'єднання ФРН покладають на себе відповідальність за організацію і зміст професійної освіти, за запровадження освітніх інновацій [279, с. 54]. Відповідальність за організацію юридичної освіти вже протягом багатьох десятиліть розділяють у ФРН університети і держава (за прорахунки та завдані збитки керівник НЗ ФРН відшкодовує збитки у повному обсязі, що спонукає його діяти законно, в інтересах працедавця і його власника [630, s. 247]). З боку держави в організації юридичної освіти беруть участь власне держава і 16 федеральних земель. З боку університетів цим займаються 42 юридичні факультети: з них – 41 державний і 1 – приватний (Bucerius Law School у Гамбурзі). Розподіл функцій у цій сфері між державою й університетами проводиться на чотирьох рівнях: 1) розробка й узгодження законодавчих основ юридичної освіти державним законодавцем; 2) кількісне і якісне забезпечення правознавчого навчання на юридичних факультетах; 3) спільна підготовка й проведення першого юридичного іспиту, що завершує навчання в університеті; 4) організація державою підготовчої практики після

завершення університетської освіти, а також проведення другого юридичного державного іспиту [572, с. 23]. Взяття на себе взаємної відповідальності за підготовку якісних фахівців державою, територіальними громадами, роботодавцями та НЗ є позитивом, який у ФРН закріплений законодавчо. Так, Законом ФРН «Про суддів» визначено рамкові вимоги до обов'язкових і спеціальних дисциплін (§ 5). А конкретизацію цих критеріїв здійснюють законодавчі органи федеральних земель. Останні, у свою чергу, регулюють стандарти юридичної освіти, як засвідчує досвід землі Саксонії-Ангальт, на двох нормативно-правових рівнях – законах і постановах [572, с. 26-27]. При цьому статус держави та ВНЗ у ФРН настільки високий, що, наприклад, тільки за спільним рішенням університету та державних органів може бути наданий дозвіл випускнику - юристу для роботи на посадах нотаріуса, прокурора чи адвоката [228, с. 14-15]. А членами комісій, які приймають екзамен з обов'язкових дисциплін у рамках першого юридичного іспиту, є як професори юридичних факультетів цієї землі, так і практики – судді, прокурори і юристи з державних установ. Комісія призначається земельною екзаменаційною установою юстиції [572, с. 27]. В якості порівняння можна нагадати практику включення до державних екзаменаційних комісій при прийнятті екзаменів у ВНЗ України фахівців з державних органів та підприємств, установ, організацій. Проте в Україні не кожен зі «сторонніх» членів комісії бере активну участь у роботі комісії на кожному іспиті. Тому різниця із німецькими НЗ може полягати лише у виконанні вимог НПА на практиці.

Традицією європейських НЗ є наявність не лише автономії у ВНЗ відносно держави, але й автономії факультетів від ВНЗ. В якості прикладу можна навести приклад Сербії, в якій та інших країнах колишньої Югославії університети засновувалися на основі угоди про утворення асоціацій окремих факультетів. При цьому і факультет, і університет мали і на сьогодні мають статус юридичної особи [586, с. 442]. Наведений приклад зайвий раз доводить нашу аргументацію з попереднього розділу на користь помилкового виключення зі складу суб'єктів господарювання відокремлених

підрозділів, які є повноцінними суб'єктами різних галузей права, а також пункту 3 частини другої статті 55 та статті 138 із ГК України. А в якості додаткового аргументу можна навести приклад з тієї ж роботи про ВНЗ Сербії: новий Закон Сербії «Про вищу освіту Сербії» від 10 вересня 2005 року дозволив факультетам або зберегти статус юридичної особи, або перенести його на університет. І поки на практиці факультети, що знаходяться у державній власності, таке право не використали і не перенесли власний статус юридичної особи на університет [586, с. 442]. Тобто відокремлені підрозділи ВНЗ європейських країн добровільно не відмовляються від статусу юридичної особи і є суб'єктами господарювання. У нас же відокремлені підрозділи суб'єктів господарювання законодавцем без врахування думки розробників ГК України примусово було позбавлено статусу суб'єкта господарювання.

Викладені раніше у роботі думки стосовно меж впровадження положень Болонської декларації підтверджують російські вчені. Ними вказується на хибність думки про нав'язування РФ насильницькими методами західної моделі освіти. Положення Болонської декларації мають рекомендаційний характер. Більш того, закликаючи до тренду універсальності в освітній системі, Болонська декларація не виключає збереження національної самобутності у цій галузі [229, с. 113]. Саме на збереженні національної самобутності та необов'язковості, рекомендуючому характері положень Болонської декларації наголошується і в Україні. Так, М.Ф. Головатим серед іншого ставилося питання відносно того, чи зможе Україна в підготовці фахівця конкурувати із країнами, які вкладають у розвиток освіти і професійної підготовки на кілька порядків більше коштів і можливостей (США, Японія, ФРН, Велика Британія та ін.). Вчений доходить вірного висновку, що Болонський процес не є обов'язковою моделлю інтеграції української системи освіти в європейську, оскільки втрата специфіки та особливостей для національної освіти України матиме надто непрогнозовані, а то й негативні наслідки [73; 487, с. 171].

Вважаємо, що і в Україні самі ВНЗ повинні визначатися фахівців якого ОКР готувати. Це буде підтвердженням наявності університетської автономії. На захист ОКР «спеціаліст» можна навести думку більшості фахівців, які розуміють, що і традиції ринку праці, і специфіка певних спеціальностей схиляють до того, що така кваліфікація, без сумніву, має право на продовження існування. Існує міф: «Болонський процес не дозволяє: лише або бакалавр, або магістр». Тоді чому ж Англія – законодавець мод у Болонському процесі – визнає принаймні 6 кваліфікацій протягом 5 років університетського навчання ? Чому не зберегти теперішню ситуацію: дві різні кваліфікації другого циклу навчання із традиційними назвами ? [479]. В Італії, наприклад, при підготовці фахівців до Державного лісового корпусу ОКР «бакалавр» та «магістр» отримують лише особи, які претендують на вищі керівні посади. Інші, хто претендує на посади операторів, аудиторів, оцінювачів, інспекторів, навчаються у Школі лісового корпусу, по закінченні якого отримують посаду і, напевне, ОКР «кваліфікований працівник» або й такої не отримують [476, с. 49-50]. Коментуючи слушні пропозиції вчених на прикладі англійської освіти, необхідно уточнити, що скоріше за все мається на увазі 5 ОКР першого циклу навчання і 1 ОКР другого циклу навчання – «магістр». Аналогічно в Україні можна на першому циклі навчання залишити ОКР «кваліфікований працівник», «молодший спеціаліст», «бакалавр», «спеціаліст». А на другому рівні як і в Європі буде ОКР «магістр». З цього приводу вітчизняними вченими пропонується врахувати національні інтереси, особливості вітчизняної системи вищої освіти і сформувати гнучку систему ступенів отримання вищої освіти, що дозволить наявним ВНЗ III-IV рівнів акредитації готувати спеціалістів з повною вищою освітою як таких, які знайдуть роботу в різних сферах народного господарства, державної служби, матимуть перспективу на підвищення за посадою. Професіоналізація вищої освіти може відтворитися у варіантах: посилення професійного та правового статусу фахівців з ОКР «бакалавр» з внесенням відповідних змін до Державних класифікаторів професій, Галузевих

класифікаторів посад; або ж з наданням права окремим ВНЗ готувати безперервно «інтегрованих магістрів» [164, с. 268]. М.Л. Шелухін вказує на необхідність застосування зваженого підходу при запровадженні елементів Болонської системи в Україні. Зокрема вченим зазначається, що необхідність ступеневої підготовки фахівців (молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів, магістрів) повинні визначати безпосередньо самі ВНЗ в залежності від потреб ринку; рівень підготовки не повинен закріплятися (обмежуватися) у законах чи підзаконних НПА; впровадження кредитно-модульної системи навчання повинно проводитися у взаємозв'язку із можливостями ВНЗ і вимогами роботодавців без задіяння ресурсу міністерств, що мають у своєму підпорядкуванні ВНЗ [602, с. 92]. А стосовно наукових ступенів вважаємо за доцільне віддати данину власним традиціям і залишити наукові ступені «кандидат наук» і «доктор наук». При цьому в останній редакції Болонської декларації науковий ступінь «доктор філософії» було замінено на «кандидат наук». Необхідно тільки «відстояти» науковий ступінь «доктор наук». Тим більше, що наявність двох видів наукових ступенів стимулюватиме найбільш підготовлених із кандидатів наук готувати нову – докторську дисертацію. Російськими вченими в якості позитиву вказується на наявність самостійного акту відносно кожного ступеня підготовки у Франції та на необхідність запозичення цього досвіду [567]. У Франції діє постанова від 25 квітня 2002 року «Про докторську підготовку», яку підписано міністрами освіти, наукових досліджень та охорони здоров'я [638].

Стосовно надання послуг з отримання релігійної освіти особливими суб'єктами господарського права у сфері освіти європейських країн слід сказати, що статтею 127 «Вплив релігійних громад на виховання» Конституції Баварії (ФРН) від 2 грудня 1946 року гарантується право релігійних громад і світоглядних товариств, *визнаних державою* (виділення наше – Б.Д.), належно впливати на виховання у дітях релігійних поглядів або світогляду, при цьому не повинно бути завдано шкоди праву батьків на виховання своїх дітей [404, с. 29-30; 232, с. 192]. Як видно із

наведеного положення, дозвіл на викладання релігійних дисциплін у Землі Баварія мають лише ті релігійні організації, які визнані державою. А отже, їх діяльність є перевіреною та контрольованою.

У Франції згідно із законом Дебре 1959 року приватні школи, у т.ч. релігійні, можуть отримувати державне фінансування, якщо вони укладуть угоду із державою. За цим договором вони можуть здійснювати власні педагогічні проекти, проте зобов'язуються виконувати програми, затверджені Міністерством національної освіти [391, с. 85]. Отже, у Франції для отримання державного фінансування релігійний НЗ повинен укласти договір із державою.

У ФРН Євангелістська Церква Німеччини, Римо-католицька Церква, а з ними іудейська община та ісламська федерація мають свої конфесійні школи (у Берліні нараховується 17 євангелічних, 19 католицьких, 2 іудейські та 1 ісламська школи). Крім цього, усі релігійні спілки мають право відкривати конфесійні дитячі садки. Земельна влада оплачує до 90 % витрат, пов'язаних із викладанням релігії у школах. У конфесійних школах викладання релігійного вчення даної конфесії є загальнообов'язковим предметом [391, с. 82].

Як бачимо із наведених прикладів у Великій Британії, Франції та ФРН можуть вільно існувати релігійні НЗ і при цьому на 90 % або 100 % фінансуватися за рахунок держави чи територіальної громади. Однак це можливе за умови дотримання певних правил – укладання угоди та виконання завдань держави, перед якою в особі міністерств освіти звітують. І лише на таких умовах необхідно надавати ліцензії релігійним НЗ в Україні.

Заслуговують на увагу положення названого Федерального Закону «Про вищу і післявузівську професійну освіту» стосовно врегулювання надання послуг у сфері освіти громадянами-СПД. Пунктом 1 статті 48 «Індивідуальна трудова педагогічна діяльність» названого Закону визначено, що індивідуальна трудова педагогічна діяльність, що супроводжується отриманням доходів, розглядається як підприємницька і підлягає реєстрації відповідно до законодавства РФ. Пунктом 2 вказано, що ця діяльність не ліцензується. А пунктом 3 серед іншого передбачається, що всі доходи, отримані від

незареєстрованої індивідуальної трудової педагогічної діяльності підлягають стягненню в дохід відповідного місцевого бюджету в установленому порядку [355]. Наведені положення з урахуванням українських реалій можуть бути імплементовані до вітчизняного законодавства. На сьогодні у вітчизняних НПА зовсім відсутні положення про підприємницьку діяльність репетиторів, приватних вчителів і логопедів. Ці прогалини необхідно усунути. Проте навряд чи доцільно звільняти громадян-СПД, що надають освітні послуги в Україні, від необхідності отримання ліцензій.

Не менш цікавою є норма статті 49 «Відшкодування шкоди, завданої неякісною освітою» Федерального Закону «Про освіту», пунктом 1 якої передбачається, що РФ, суб'єкти РФ в особі відповідних органів виконавчої влади, які здійснюють управління у сфері освіти, у випадку неякісної підготовки випускників державним або муніципальним НЗ вправі подати до цього НЗ позов про відшкодування додаткових витрат на перепідготовку цих випускників в інших НЗ [355]. В українському законодавстві таке право прямо не прописано. Мається на увазі, що воно і так є виходячи з принципу «дозволено усе, що не заборонено законом». А для того, щоб запобігти можливим зловживанням, у пункті 2 названої статті Федерального Закону вказано, що підставою для подання позову є призупинення або скасування державної акредитації НЗ [355]. І лише у цьому випадку учень або студент у РФ зможе подати позов. У нас же оскільки немає самої норми про право, то немає і норми про підстави для подання позову. А тому ситуація із площини об'єктивності може перейти до площини суб'єктивності, коли суддя керуючись принципами аналогії права та аналогії закону за власним внутрішнім переконанням буде визначати чи достатнім для задоволення позову особи з певним прізвищем до НЗ з певною назвою буде той чи інший випадок. Вважаємо наявність відповідних положень у законодавстві РФ позитивом.

Цікавими з точки зору можливості запозичення російського досвіду видаються норми статті 27 «Відносини власності в системі вищої і післявузівської професійної освіти», яка вказує: «1. За ВНЗ в

цілях забезпечення діяльності, передбаченої його статутом, засновник закріплює на праві оперативного управління будинки, споруди, майнові комплекси, обладнання, а також інше необхідне майно споживчого, соціального, культурного й іншого призначення. 2. Недержавні ВНЗ можуть бути власниками майна відповідно до законодавства РФ» [342]. В українському Законі «Про вищу освіту», рівно як і в інших НПА, що визначають правовий статус НЗ, такі норми відсутні. У другому розділі було з'ясовано на якому речовому праві закріплюється (повинно закріплюватися) майно за НЗ. Вважаємо за необхідне визначити це у відповідних законах України про освіту, якими визначається правовий статус НЗ різного рівня.

Статтею 57 «Ліцензування освітньої діяльності» Закону Республіки Казахстан «Про освіту» визначено загальні засади ліцензування діяльності НЗ [353]. А спеціальний Закон «Про ліцензування» містить статтю 23 «Ліцензування діяльності у сфері освіти», норми якої вказують на обов'язковість ліцензії для: 1) дошкільних та позашкільних організацій; 2) суб'єктів господарювання, що реалізують спеціалізовані та спеціальні програми; 3) НЗ, що реалізують основні освітні програми початкової, середньої, технічної і професійної освіти, у т.ч. за професіями, післясередньої, вищої, післявузівської освіти; 4) суб'єктів господарювання, що реалізують духовні освітні програми; 5) міжнародних та іноземних суб'єктів господарювання [346]. Найбільш важливими, на нашу думку, є останні два пункти. Обов'язково повинна ліцензуватися діяльність релігійних НЗ, міжнародних та іноземних організацій. На цьому наголошувалося у попередніх розділах і це знайшло відображення у законодавстві Республіки Казахстан. Аналогічні норми повинні знайти місце і в українському законодавстві.

У Республіці Узбекистан особливістю є обов'язок ВНЗ за процедурою, затвердженою Кабінетом Міністрів, щоп'ять років проходити державну атестацію. Так само щоп'ять років проводяться конкурси на заміщення усіх посад професорсько-викладацького складу ВНЗ з укладанням трудового контракту на 5 років. З метою

підвищення відповідальності професорсько-викладацького складу розроблено механізм рейтингової оцінки викладачів, що забезпечує зацікавленість викладачів у підвищенні кваліфікації, проходженні атестації й аналізі досягнутих результатів. Професорсько-викладацький склад ВНЗ Узбекистану щотри роки проходить курси перепідготовки та підвищення кваліфікації, у т.ч. у зарубіжних ВНЗ [68]. Названі положення можна запозичити до українського законодавства, особливо щодо обмеження строку трудового контракту працівників професорсько-викладацького складу ВНЗ п’ятьма роками. З одного боку, п’ять років є достатнім строком для того, щоб викладач проявив свої професійні здібності, або – підшукав нове місце роботи у випадку наявності сумнівів стосовно продовження контракту. Для ВНЗ зручність полягає у тому, що не потрібно доводити некомпетентність та збирати докази порушень, допущених викладачами. Після спливу строку дії п’ятирічного контракту ВНЗ не укладе новий.

Особливістю законодавства Республіки Білорусь є наявність прийнятого 2 грудня 2010 року Кодексу Республіки Білорусь про освіту, який спирається на вже наявні закони і спрямовується на комплексне і системне регулювання суспільних відносин у сфері освіти. Кодекс складається із загальної та особливої частин, які містять 17 розділів, 63 глави і 295 статей. Серед статей цікавість для можливого запровадження аналогічних норм в українське законодавство становлять статті: 46 «Надання кредиту на пільгових умовах для оплати першої вищої освіти», 47 «Транспортне забезпечення», 48 «Підтримка випускників», 51 «Вимоги, що приділяються до педагогічних працівників»; статті глави 7 «Виникнення, зміна і припинення освітніх відносин», якими визначаються особливості укладання та істотні умови 18 договорів у сфері освіти; статті 83 «Розподіл випускників», 84 «Направлення на роботу випускників», 85 «Перерозподіл випускників», 86 «Наступне направлення на роботу випускників», 87 «Надання випускникам права на самостійне працевлаштування», 88 «Відшкодування до республіканського та/або місцевого бюджетів коштів, витрачених

державою на підготовку наукового працівника вищої кваліфікації, спеціаліста, робочого, службовця»; норми глави 11 «Управління у сфері освіти», якими визначено компетенцію різних державних та місцевих органів у сфері освіти та інші [218]. Реалізація в українських законах або в окремому об'єднавчому акті конкретних положень із названих норм Кодексу Республіки Білорусь сприятиме більш чіткому врегулюванню багатьох освітніх відносин в Україні.

Слід також зробити обмовку стосовно спрямованості країн СНД на прийняття окремих освітніх кодексів, адже на 27-му пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав - учасниць СНД 16 листопада 2006 року було прийнято Модельний освітній кодекс для держав - учасниць СНД [321]. Було прийнято лише загальну частину. Однак уже вона містить 166 статей. У ній, на думку вітчизняного фахівця, визначено основні норми, правила та принципи функціонування освітніх систем загального освітнього простору СНД: збереження самостійності освітніх систем; орієнтація на адекватність і якість освіти; відносини партнерства між освітою й ринком праці, а не підпорядкованість одне одному; сприяння розвитку мобільності студентів і викладачів як у межах СНД, так і в міжнародному просторі; опора на результати наукових досліджень у галузі освіти для вироблення державної політики щодо розвитку освіти [244, с. 24]. Проте крім Республіки Білорусь в інших країнах СНД освітні кодекси тільки розробляються.

У Республіці Молдова діє загальний Закон «Про освіту» від 21 липня 1995 року, який складається із 69 статей. Регулюванню його нормами підлягають НЗ різних рівнів. З точки зору відмінності від українських аналогів або можливості використання зарубіжного досвіду певний інтерес становлять норми статті 36 «Приватна освіта»: пунктом 1 визначено, що приватні НЗ є некомерційними організаціями; пунктом 3 передбачено, що приватна освіта здійснюється без отримання прибутку і на основі запровадження державних освітніх стандартів; пунктами 5 і 6 встановлено необхідність приватного НЗ мати статутний капітал, необхідний для досягнення цілей НЗ, що вноситься у повному обсязі у молдовських

леях на рахунок НЗ на день подання заяви про реєстрацію; пунктом 7 визначено мінімальний розмір статутного капіталу для приватних НЗ з розбивкою: 1) 1 млн. леїв – для вищих університетських і середніх спеціальних НЗ; 2) 500 тис. леїв – для середніх НЗ; 3) 300 тис. леїв – для початкових, дошкільних та інших НЗ; пунктом 23 вказано право громадян на зайняття дозволеною індивідуальною викладацькою діяльністю (репетиторством) [354]. На нашу думку некомерційний статус НЗ Україні не потрібний. А важливим є хоча б зазначення у законодавстві можливості надання освітніх послуг індивідуальними підприємцями - репетиторами. В українському законодавстві визначено вимоги до майнової бази НЗ, а вимог до мінімального статутного фонду НЗ не передбачено. Вважаємо, що це слід зробити і поряд із іншими ліцензійними умовами передбачити мінімальний розмір статутного фонду для недержавних НЗ. А критеріями до визначення його розміру крім виду НЗ необхідно визначити перелік спеціальностей (для НЗ, що готують фахівців зі спеціальностей, для оволодіння якими потрібна більша кількість комп'ютерів, приладів, матеріалів, електроенергії, паливно-мастильних матеріалів тощо, сума статутного фонду повинна бути більшою) та кількість учнів, студентів, аспірантів і т.п. (мінімальний розмір статутного фонду НЗ повинен бути пропорційним кількості отримувачів їхніх послуг).

Законодавство РФ та Республіки Казахстан вказує на необхідність посилення в Україні норм права, які сприятимуть підвищенню практичної складової в освіті – зміцненню зв'язків між НЗ, роботодавцями і державою. Казахстанське законодавство надає підказку вітчизняному законодавцеві у частині впровадження більш жорсткого режиму ліцензування для іноземних суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти, та тих суб'єктів господарювання, що надають духовні знання. Порівняння із білоруським законодавством вказує на наявні прогалини у вітчизняному законодавстві про освіту у частині врегулювання питань з перепідготовки кадрів, підвищення кваліфікації, визначення на законодавчому рівні істотних умов оплатних договорів на підготовку фахівців для держави та комерційних суб'єктів

господарювання - роботодавців, з навчання осіб, що мають особливості у психофізичному розвитку. Розгляд законодавства Республіки Молдова дозволяє запропонувати додання до переліку ліцензійних умов, необхідних для здійснення українськими НЗ діяльності у сфері освіти, мінімального розміру статутного фонду приватного НЗ.

Законодавством США передбачено можливість надання значного фінансування державним та іншим НЗ. З іншого боку, часто самі НЗ відмовляються від такого фінансування, оскільки підвищення його рівня, як правило, призводить до зниження обсягів суверенітету НЗ і в певній мірі університетської автономії. На сьогодні США є особливою країною, в якій недержавні НЗ відносно вільні від державного регулювання у формах, методах освіти, освітніх програмах та освітньому процесі. Тут приватні школи підпорядковуються державним актам у сфері охорони здоров'я і безпеки учнів і співробітників, а також федеральним законам про недискримінацію [63, с. 77]. Тому встановлення додаткового державного контролю у сфері освіти може бути негативно сприйнято НЗ США навіть в обмін на своє фінансування. А отже, приватні НЗ США самі зацікавлені у забезпеченні існуючого балансу із мінімальним державним фінансуванням та втручанням у свою діяльність.

Крім наведених прикладів практики діяльності НЗ США із надання освітніх та інших послуг залишається повернутися до питання правового регулювання управління НЗ. Нами було зроблено висновок про необхідність розділення управлінської, наукової та навчальної складової у НЗ (особливо двох перших). На користь наших міркувань вітчизняний вчений наводить приклад із практики управління НЗ у США та ФРН: «Ректор не обов'язково повинен мати вчене звання професора, його головним завданням буде ефективне управління та забезпечення сталого функціонування і розвитку університету. Окремі елементи цієї моделі управління університетами застосовуються у ФРН, а найбільш виразно – у США, де комерціалізація діяльності університетів є найбільшою. «Нині

американські університети і коледжі управляються справжніми менеджерами, які мабуть, і мають академічні звання, але професійно виступають у зовсім іншій ролі» [370, с. 10].

Таким чином, досвід правового регулювання діяльності НЗ у США підтверджує попередні висновки відносно пріоритету керівника - господарника чи керівника - підприємця над керівником - вченим або керівником - викладачем. Завдяки ефективному недержавному фінансуванню НЗ США мають дійсну незалежність та університетську автономію. В якості позитивного досвіду можна назвати тісну співпрацю у США комерційних структур і НЗ.

У законодавстві та практиці його застосування Японії слід навести дві особливості, що існують у сфері освіти і які можна запровадити в Україні. Вони напряму не стосуються інтересів НЗ, проте стоять на забезпеченні публічних інтересів. По-перше, у початковій школі (з 1 по 6 класи) учні не мають уніформи і можуть одягатися вільно, однак їм видаються однакові головні убори – жовті шапки для літа та зими з катафотами для безпеки переходу вулиць [322]. Видається, що на державному рівні в Україні вартість ста або двоста тисяч катафотів є нижчою за вартість десятків життів школярів на рік. При цьому вартість шапок з катафотами в Україні можуть оплатити батьки, самі НЗ, територіальні громади або спонсори. По-друге, японські вчителі постійно проходять перепідготовку та підвищення кваліфікації, є справжніми фахівцями і заслуговують на державну підтримку [641]. Тому крім основної зарплати, що залежить від кваліфікації та стажу роботи і є приблизно однаковою у початковій школі та університеті, кілька разів на рік отримують премії, розмір яких сукупно може доходити до половини річного доходу. Вчителі, що орендують елітну квартиру або мають великий будинок, отримують 10 % компенсацію, а вчителям з районів із високою вартістю життя виплачується компенсація. Проте найбільш важливим, на нашу думку, є виплата вчителям, що мають сім'ю, щомісячної допомоги у сумі 15 тисяч йєн (приблизно $ 190); якщо вчитель при цьому має 1-2 дітей, то додатково отримує ще 4,5 тисячі йєн (приблизно $ 57) за кожного; якщо дітей більше двох – то

за третього і наступних вчитель ще отримує по 1 тис. йєн (приблизно $ 12,6). Вчитель, який не перебуває у шлюбі, проте виховує дитину, отримує 10 тис. йєн (приблизно $ 126) щомісячної допомоги [511]. Отже, тут наведено приклад, в якому держава досягає публічного інтересу шляхом впливу на приватні. Вважаємо таке регулювання приватних інтересів у сім'ї і публічних інтересів у сфері освіти розумним та ефективним. Підтримуються не просто особи, які не працюють, однак народжують багато дітей із сумнівними генами, як це є в Україні, а підтримується еліта народу – вчителі – носії культури, науки та генетичної пам'яті нації. І при цьому підтримується інститут сім'ї як справжнього осередку суспільства. Вчитель, який має сім'ю, навіть не маючи дітей, отримує допомогу у 1,5 рази більшу, ніж вчитель, що виховує дитину поза шлюбом. І при цьому японське суспільство та держава не бояться звинувачень у відсутності політкоректності стосовно несімейних вчителів, матерів - одиначок, гомосексуалістів тощо. Гадаємо, такий висновок є в японському дусі прорахованим і обґрунтованим з точки зору багатьох наук про людину, які свідчать про більшу ефективність виховання та навчання учнів людьми, що мають родину та власних дітей. Вважаємо за необхідне використовувати японський досвід при вдосконаленні українського законодавства про соціальне забезпечення.

Законодавство і практика його застосування у КНР пішли шляхом підтримки НЗ, які надають найбільш якісні послуги і посідають високі місця у світовому рейтингу ВНЗ. Після початку з 1993 року реформи з метою утворення 100 провідних ВНЗ світового рівня у КНР 708 ВНЗ було реорганізовано у 302 багатопрофільних універсальних ВНЗ. Злиття ВНЗ сприяло оптимізації та раціоналізації у розстановці педагогічних ресурсів, підвищенню якості викладання та рівня навчального процесу. Було утворено спеціальний державний фонд підтримки більш ніж 30 ВНЗ, що належали до числа передових ВНЗ світу [360]. Як бачимо, у КНР давно і поступово відбуваються ті процеси, які у попередніх розділах нами пропонувалося пройти Україні та її ВНЗ. Об'єднання значної кількості невеликих ВНЗ у

великі освітні комплекси у КНР призвело до входження 30 таких освітніх комплексів до еліти ВНЗ світу. І утворений спеціальний фонд має за мету надавати фінансову підтримку не усім ВНЗ КНР, а лише тим, які ввійшли до світової еліти. І тут, на нашу думку, дискримінація відсутня. Якщо ВНЗ хоче отримувати додаткові фінансові ресурси з цього фонду, то він за показниками своєї роботи повинен увійти до еліти світових ВНЗ; усе залежить тільки від нього самого.

Крім фінансового стимулювання ВНЗ до поліпшення показників своєї роботи у КНР поширюється досвід європейських країн стосовно утворення технопарків. Зараз у КНР працює більш ніж 20 технопарків, розташованих у передмістях великих промислових міст, які концентрують науково-дослідні, конструкторські інститути, дослідні виробництва, лабораторії, випробувальні полігони. КНР активно залучає іноземних фахівців і викладачів до університетів і технопарків [521]. Тобто на відміну від Японії КНР є країною, відкритою для іноземних фахівців (У КНР діє велика кількість програм, спрямованих на залучення до викладання провідних фахівців. Тільки програмою «Чєюнь Конґ», заснованою у 1998 році Міністерством освіти і Фондом Лі Кашина, надаються ґранти у розмірі до 1 млн. юанів ($ 120 тисяч) для залучення до китайських ВНЗ провідних учених, викладачів і запрошених професорів, які працюють у КНР 3-4 місяці на рік. В рамках цієї програми вдалося залучити із-за кордону більш ніж тисячу викладачів. На сьогодні Міністерство освіти КНР щорічно відбирає 200 вчених і 60 інноваційних колективів [567]). За програмою «Сто талантів» із залучення вчених у віці до 45 років передбачається виділення протягом трьох років близько $ 240 тисяч на кожного, у т.ч. на підтримку досліджень, субсидування житла і високої зарплати. У 2004 році у межах цієї програми допомогу отримали 899 осіб, із яких 392 мали іноземні наукові ступені, а 778 – досвід роботи за кордоном. Також посольства і консульства КНР в інших країнах активно «вербують» талановитих випускників зарубіжних університетів; у китайських містах організовано «сервісні центри» для сприяння

репатріантам; утворюються докторантські центри, які спрямовують дослідників-репатріантів до китайських ВНЗ необхідних профілів [642, p. 26]. І не в останню чергу завдяки таким заходам група китайських ВНЗ вийшла на перші місця у світі. Наведений китайський досвід може бути корисним для України. Активно підтримуватися повинні не всі НЗ, більшість із яких себе ніяк не проявила, а саме НЗ, які потрапили до офіційних міжнародних рейтингів найкращих НЗ. Так само ефективним виглядає залучення до викладання за посередництва коштів як НЗ і держави, так і різних недержавних фондів провідних вчених. При цьому гуманітаріїв в Україні вистачає, а вчених з окремих інноваційних напрямів природничих і технічних наук, комп'ютерних технологій слід запрошувати, а ще краще – виявляти і генерувати власних.

Досвід Південної Кореї вказує на велику роль сфери освіти у суспільстві. Призначення директорів корейських шкіл хоча і за поданням Міністерства освіти, проте особисто президентом робить їх багато у чому незалежними від державних чиновників місцевого управління і навіть міністрів, оскільки зняти директора школи з посади може також тільки президент країни. Можна визнати це кроком до автономії НЗ довузівського рівня [519]. А завдяки достатньому державному фінансуванню сфери освіти плата за навчання у корейських ВНЗ відносно невисока (від $ 1500 до $ 4500 на рік). При цьому у престижних державних ВНЗ, що входять до еліти НЗ країни, плата за навчання є приблизно удвічі меншою за плату у провінційних приватних ВНЗ. Причиною цьому також є достатнє фінансове забезпечення за рахунок надання державних дотацій провідним ВНЗ, які з високою оцінкою пройшли атестацію. Через це американська ідея відносно того, що освіта є товаром, а тому чим є кращою, тим більше за неї потрібно вимагати грошей, у Південній Кореї як і в інших країнах Далекого Сходу та Південно-Східної Азії не отримала поширення [274]. Якісне державне фінансування сфери освіти частково визначає наступну особливість у Південній Кореї, яка полягає у високому статусі педагогів та значній як для цієї країни і високій як для більшості країн світу заробітній

платі. Заробітна плата молодого асистента після сплати податків становить 2,5 млн. вон ($ 2500) і є у 1,5 рази вищою від середньокорейської. З роками його зарплата зростає у 2-3 рази. Південнокорейський професор має щорічну п'ятимісячну відпустку і навантаження не більше 10 лекційних годин на тиждень (більшість корейців має щорічну відпустку, що не перевищує тижня і зайнятість на роботі 9-10 годин на добу). Дослідження громадської думки свідчать, що професор – одна із найбільш престижних професій у країні, яка значно випереджає професії лікарів, бізнесменів і телевізійних зірок [274].

Правове регулювання освітньої системи Сінгапуру визначається розподілом учнів на потоки відповідно до їх здібностей; навчанням на кількох мовах; посиленим вивченням англійської мови, природничих наук і математики; наявністю розвиненої технічної освіти; незалежністю та автономією шкіл; ефективністю системи стимулювання викладачів; широким використанням інформаційних технологій; наявністю програм освіти для обдарованих дітей; застосуванням сильної програми фінансування; ефективністю інтеграції освітньої політики та економічного розвитку; акцентуванням на необхідності освіти протягом життя; розробкою програм перекваліфікації працівників; запозиченням найкращих рис регулювання сфери освіти у європейських та американських країнах; якісним плануванням та відмінним керівництвом на різних рівнях [506]. Правове забезпечення Україною досягнення хоча б частини із цих позитивних елементів дозволить вітчизняним НЗ вийти на якісно новий рівень надання освітніх та інших послуг.

ВИСНОВКИ:

У монографії наведено теоретичне узагальнення і запропоновано механізм вирішення завдання, що полягає в удосконаленні положень господарсько-правового регулювання надання послуг у сфері освіти, відповідного законодавства та практики його застосування. Для вирішення цього завдання крізь призму господарсько-правової науки сформульовано основні теоретичні і практичні висновки:

1. Визначено доктринальні (чіткі семантичні) визначення понять «надання освітніх послуг» як діяльність підприємств, установ, організацій, громадян-СПД (суб'єктів господарювання) та окремих осіб (викладачів, майстрів, тренерів, вихователів, репетиторів тощо), виконувана для задоволення потреб людей (учнів, вихованців, студентів, аспірантів, докторантів та ін.), роботодавців та держави, з передачі протягом певного часу або постійно сукупності знань, умінь та навичок, що визначають певний їх рівень або ступінь, не має матеріальної форми, не залежить від характеру результату, на платній чи безоплатній основі, що має цінову визначеність; та «надання послуг у сфері освіти» як діяльність підприємств, установ, організацій, громадян-СПД (суб'єктів господарювання) та окремих осіб (викладачів, майстрів, тренерів, вихователів, репетиторів тощо), виконувана для задоволення потреб людей (учнів, вихованців, студентів, аспірантів, докторантів та ін.), роботодавців та держави, інших громадян та суб'єктів господарювання з передачі протягом певного часу або постійно сукупності знань, умінь та навичок, що визначають певний їх рівень або ступінь, інших прав, належних НЗ, не має матеріальної форми, не залежить від характеру результату, на платній чи безоплатній основі, що має цінову визначеність;

2. Встановлено критерії розгляду еволюції національного законодавства про надання послуг у сфері освіти: територіальний; релігійний (церковний); національний; спеціалізований

(професійний); гендерний. На основі цих критеріїв виокремлено 14 основних історико-правових етапів процесу формування правового статусу суб'єктів господарювання з надання послуг у сфері освіти та надано їм характеристику: на І етапі (від появи перших НЗ при церквах і монастирях за часів князів Київської Русі до XIV–XV століття) НЗ формували суспільну думку, мораль, культуру, визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку держави; залежали від можновладних світських та впливових церковних осіб. На ІІ етапі (з початку до розквіту козацької епохи) утворювалися і діяли НЗ середнього типу – братські школи та бурси, які залежали від фінансування з боку меценатів; проте діяли на власний розсуд; надавали послуги з вивчення гуманітарних і точних наук. На ІІІ етапі (XVII – XVIII століття) з'являлися ВНЗ університетського типу, які мали визначену структуру та компетенцію управлінських органів, можливість самостійно використовувати грошові кошти і майно, вступати у договірні правовідносини. На IV етапі (протягом XVIII століття) у Західній Україні виникали німецькі та угорські ВНЗ; на землях Російської імперії наприкінці XVIII століття виникли спеціалізовані ВНЗ. На V етапі (перша половина XIX століття) в українських землях діяли ВНЗ сучасного типу. Їх правовий статус визначався найвищою державною владою; вони мали автономію від держави; їх органи поділялися за функціональною ознакою; діяли як самостійні суб'єкти господарювання; мали обсяг компетенції й особливості управління, фінансування та відповідальності, аналогічний сучасним державним ВНЗ III-IV рівнів акредитації. Протягом VI етапу (друга половина XIX століття) було підпорядковано університети генерал-губернаторам; проведено шкільну реформу 1860-1864 років; з'явилися недержавні НЗ. На VII етапі (від початку XX століття до 1917 року) законодавство спрямовувалося на демократизацію освітньої системи, автономізацію НЗ, виникли приписи щодо обов'язковості початкової освіти; сформувався правовий статус НЗ, майже ідентичний сучасному. VIII етап (часи УНР та гетьманщини

П.П. Скоропадського) визначався утворенням нових НЗ; переведенням викладання на українську мову; націоналізацією НЗ. IX етап (від 1920 року до початку Другої Світової війни) на території УРСР визначався відновленням сфери освіти, відкриттям у 1930-х роках нових ВНЗ, що готували у першу чергу фахівців для промисловості; у Західній Україні продовжувалася боротьба за права місцевого населення. X етап (від початку Другої Світової до початку Великої вітчизняної війни) визначався приєднанням Західної України до УРСР та уніфікацією системи освіти на всій території України. Протягом XI етапу (у часи Великої вітчизняної війни) німецька окупаційна влада намагалася відновити вищу освіту для своїх потреб, а середню освіту максимально спростити до рівня початкової школи. На XII етапі (з кінця Великої вітчизняної війни до отримання Україною незалежності) було сформовано традиції радянської системи освіти. Формально ВНЗ мали суверенітет, проте фінансувалися і контролювалися державою. Під час XIII етапу (1990-ті роки) проходило формування українського законодавства, яким регулюється діяльність з надання послуг у сфері освіти; виникла велика кількість НЗ, заснованих на різних формах власності; НЗ отримали можливість надавати значну кількість додаткових освітніх, а також інших послуг. XIV етап (з рубежу 1999 та 2000 років дотепер) передбачає перехід вітчизняної сфери освіти до Болонського процесу та діяльність сучасних НЗ в умовах глобалізації;

3. Проведено класифікацію суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти: 1) на основі рівня акредитації; 2) на основі форми власності: державної форми власності, власності АРК, комунальної форми власності, приватної форми власності, а також НЗ, що діють на основі різних форм власності (змішані); 3) на основі критерію прибутковості: комерційні та некомерційні; 4) за рівнем: загальнодержавного та регіонального значення.

Суб'єктів господарювання у сфері освіти розділено на НЗ та інші суб'єкти господарювання – суспільні та громадські організації, благодійні та інші фонди, об'єднання громадян. Серед останніх

виділено організації: 1) пов'язані із наданням юридичної освіти або підвищенням правової грамотності населення; 2) українського національного спрямування, які виступають за захист української мови та культури; 3) спрямовані на популяризацію мови та культури інших країн та народів в Україні; 4) діяльність яких спрямована на популяризацію певних галузей знань та спеціальностей, формування якихось професійних вмінь та навичок, особливо таких, що знаходяться за межами однієї галузі знань чи спеціальності, і підготовку фахівців з них; 5) релігійного характеру, діяльність яких спрямована на надання освітніх послуг одночасно із поширенням тих чи інших релігійних знань і переконань; 6) екстремістського спрямування, які маскуються під організації інших видів, діяльність яких спрямована на підрив моральних та етичних засад, економічної, політичної та міжнаціональної стабільності, розкол суспільства; 7) інші, що надають послуги у сфері освіти.

Визначено напрями регулювання діяльності суб'єктів кожної із груп;

4. Зроблено пропозицію щодо оптимальної організаційно-правової форми суб'єктів господарювання у сфері освіти: хоча НЗ мають можливість обирати організаційно-правову форму, проте на сучасному етапі найбільш ефективними організаційно-правовими формами для НЗ є АТ, ТОВ або об'єднання підприємств. Запропоновано власникам невеликих приватних НЗ утворювати асоційовані підприємства з перехресним володінням контрольними пакетами акцій різними з них (не всі утворені асоційовані підприємства будуть НЗ);

5. Визначено правову природу акта утворення НЗ – вона є змішаною адміністративно-господарсько-правовою.

Запропоновано шляхи удосконалення законодавства про ліцензування НЗ – підтримано пропозиції вчених і практиків щодо зміни або скасування окремих із ліцензійних умов; підтримано пропозиції розробників Проекту закону «Про вищу освіту» № 7486-1 (законопроекту МОН України) стосовно визначення виду ВНЗ за

ліцензованим набором студентів на денній формі навчання, проте запропоновано додати ще інститут, в якому на денній формі повинно навчатися не менш як 2 тис. осіб. Атестацію педагогічних та науково-педагогічних працівників запропоновано назвати непрямим засобом регулюючого впливу держави на діяльність НЗ. Запропоновано запровадження доктринальної та легальної класифікації засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання з їх поділом на прямі та непрямі. Зроблено висновок про необхідність наведення невиключного переліку других у новому підпункті 2-1 статті 12 ГК України;

6. Запропоновано шляхи удосконалення законодавства, що визначає майнову основу діяльності суб'єктів господарювання у сфері освіти: аргументовано необхідність посилення НЗ, які діють на основі майна державної форми власності шляхом прямого закріплення у законодавстві про освіту положень, які встановлять максимальний відсоток місць у недержавних НЗ кожного виду у межах кожного населеного пункту України. Звернуто увагу на підвищення вартості та якості майна не лише навчального призначення, але і майна, що використовується для забезпечення якісного побуту і відпочинку студентів та інших споживачів послуг НЗ.

У складі майна виділено його інноваційну складову, яку названо «перспективні майнові активи». Запропоновано закріпити у Податковому кодексі України пільги платникам податків, які будуть передавати НЗ перспективні майнові активи;

7. Розроблено критерій визначення розмірів державного фінансування НЗ – частка участі НЗ у реалізації державних програм і проектів. Право на користування податковими пільгами повинно кореспондувати обов'язку цільового використання фінансових ресурсів;

8. Виміряно обсяг компетенції НЗ у відносинах із різними суб'єктами господарського права. У відносинах зі споживачами він є більшим; у відносинах із контрагентами – приблизно однаковим; у

відносинах із державними органами (якщо вони не є споживачами або контрагентами) – меншим за обсяг компетенції цих органів по відношенню до НЗ;

9. Упорядковано функції органів управління НЗ пропозицією внести до Закону України «Про вищу освіту» положення про те, що керівник НЗ повинен бути господарником, який керує заступниками (проректорами) з різних напрямів роботи НЗ, а склад вченої ради повинен формуватися із провідних науковців без присутності цих заступників – керівника кадрового апарату, фінансового, юридичного, господарського тощо відділів;

10. Проведено класифікацію послуг, що надаються у сфері освіти: залежно від характеру діяльності; за строками; за суб'єктним складом; з урахуванням характеру вчинених дій; за рівнем освіти, що пропонується; за орієнтацією на певну спеціальність; за формою навчання; за методами навчання, що використовуються; залежно від характеру потреб; залежно від сфери, в якій відбувається їх реалізація; за суб'єктами надання та споживачами; залежно від специфіки послуги; за критерієм оплати; за напрямком надання освітніх послуг; за об'єктом надання освітніх послуг; залежно від безпосереднього виконавця – органу чи підрозділу НЗ; за освітніми лініями; за організаційно-освітніми структурними компонентами; за основним компонентом освітнього процесу;

11. Надано характеристику основним освітнім послугам – послугам з передачі знань, вмінь і навичок. Визначено, що критерієм віднесення до цієї групи є сукупність дій надавача послуг, а не оплатність. Характеристиками послуг у сфері освіти є їх якість, конкурентоспроможність, спеціальна мета і завдання, зміст, зв'язок із забезпеченням реалізації конституційних прав людини і громадянина на отримання освіти на оплатній чи безоплатній основі, надання НЗ різних форм власності, обов'язок отримання ліцензії;

12. Виявлено можливості підвищення якості надання послуг з користування літературним та електронним фондом НЗ як додаткових освітніх послуг. Підтримано пропозиції вітчизняних

вчених стосовно утворення об'єднання бібліотек ВНЗ системи МВС України, а також в межах ВНЗ інших міністерств та центральних органів виконавчої влади. Другим шляхом підвищення якості надання бібліотечних послуг запропоновано ефективніше використовувати можливості електронного бібліотечного фонду;

13. Визначено засоби стимулювання НЗ і роботодавців, державних та місцевих органів до якісного підвищення кваліфікації працівників та службовців. Основними із них визнано примус (негативне стимулювання) роботодавців або посадових осіб державних органів зі сприяння зайнятості населення через застосування заходів можливої відповідальності надавати можливість постійно підвищувати кваліфікацію особам, які не мають вищої освіти, які займають посади у державних органах, або які перебувають на обліку у службі зайнятості; а також надання пільг (позитивне стимулювання) роботодавцям, які є учасниками довгострокових освітніх програм в рамках угод із НЗ про підвищення кваліфікації. Запропоновано НЗ і сумлінним роботодавцям ефективніше застосовувати взаємне стимулювання;

14. Надано характеристику дистанційній освіті визнанням її формою навчання, яка за якістю послуг поступається заочній, а тим більше вечірній та очній формам, а тому для учнів (студентів) очної форми навчання дистанційна освіта повинна бути лише додатковою. Вказано на необхідність легального визначення переліку спеціальностей, з яких не можна буде отримати освіту заочно чи дистанційно. Підтверджено економічну ефективність для НЗ надання освітніх послуг дистанційно і визначено категорії осіб, на які слід орієнтуватися й у дипломах про освіту яких буде вказано про отримання знань дистанційно;

15. Визначено критерії ефективності надання послуг з виконання науково-дослідних робіт та рівня їх державного фінансування. Запропоновано НЗ ефективніше використовувати право на надання додаткових платних послуг з виробництва наукового продукту (на сьогодні 19 видів), що сприятиме реалізації

приватних інтересів самого НЗ та публічних інтересів у вигляді економії коштів Державного бюджету та виробництва нового інноваційного продукту для економіки та соціальної сфери України; а найбільш перспективним серед додаткових освітніх послуг і таким, що повинно підтримуватися державою, визнано виготовлення у межах НЗ інноваційного продукту. Запропоновано внесення доповнень до законодавства з метою прискорення застосування механізму навчально-науково-промислової інтеграції із залученням інвестицій із практичної у навчально-наукову сферу шляхом утворення технопарків та інших об'єднань підприємств, спрямованих на розроблення інноваційного продукту і впровадження його у практику;

16. Визначено право НЗ на основі принципу «дозволено усе, що не заборонено законом» надавати неосвітні послуги (з проживання, харчування, зв'язку, перевезення, забезпечення необхідними матеріалами користувачів освітніх послуг, з надання СПД в оренду приміщень або майна НЗ). Зроблено пропозиції щодо підвищення ефективності надання НЗ додаткових неосвітніх послуг шляхом розширення не за рахунок освітніх переліку платних неосвітніх послуг, а майнові активи, що тимчасово не використовуються НЗ, – передавати в управління або оренду СПД на основі відповідних договорів;

17. В силу рекомендаційного характеру Болонської декларації наголошено на відсутності положень про скасування усіх існуючих ОКР та залишення ОКР «бакалавр» і «магістр» й ученого звання «доктор філософії», наявності положень про повагу відмінностей в культурі, мові, національних освітніх системах, а також автономії університетів, збереженню національної самобутності в освітній сфері. На основі досвіду європейських країн запропоновано зберегти наявні в Україні ОКР та наукові ступені;

18. Аналіз законодавства європейських держав надав можливість визначити і запропонувати напрям розвитку українського законодавства про релігійну освіту: надмірна свобода і безконтрольна

діяльність релігійних НЗ в Україні є шкідливими; діяльність НЗ нетрадиційних культів та релігійних течій потребує постійного державного контролю; державне фінансування надання послуг релігійними НЗ можливо запровадити за умови виконання ними завдань держави; з метою консолідації суспільства запропонована державна підтримка православних НЗ; запропоновано посилити відповідальність за надання послуг у сфері освіти релігійними НЗ, які не отримали ліцензію;

19. На основі аргументів українських вчених, наявності освітніх кодексів в окремих штатах США, землях ФРН, у Республіці Франція, Республіці Білорусь, існування Модельного освітнього кодексу для держав - учасниць СНД вказано на доцільність розробки відповідного кодексу в Україні.

Виявлено положення законодавства країн СНД, аналогічні яким можна внести до українського законодавства: 1) Республіки Казахстан про співпрацю НЗ і роботодавців, ліцензування НЗ, що реалізують духовні освітні програми, а також міжнародних та іноземних НЗ; 2) Республіки Узбекистан щодо обмеження строку трудового контракту працівників професорсько-викладацького складу ВНЗ п’ятьма роками; 3) Республіки Білорусь в частині кредитування студентів, підтримки випускників, визначення особливостей укладання та істотних умов 18 договорів у сфері освіти, відшкодування випускниками витрат на освіту та ін.; 4) Республіки Молдова щодо регламентації діяльності репетиторів на ринку послуг у сфері освіти, а також щодо визначення мінімального розміру статутного капіталу для приватних НЗ. Вказано на необхідність поряд із іншими ліцензійними умовами передбачити мінімальний розмір статутного фонду українських недержавних НЗ. Критеріями визначення розміру крім виду НЗ запропоновано визнати перелік спеціальностей та кількість учнів, студентів, аспірантів і т.п.

Положення законодавства та практики діяльності НЗ у РФ, Республіці Казахстан, США, ФРН, країн Південно-Східної Азії вказують на необхідність запозичення досвіду із посилення

практичної складової у навчальному процесі а також підвищення ефективності взаємодії роботодавців і НЗ;

20. На основі аналізу господарської компетенції факультетів, інститутів та інших відокремлених підрозділів ВНЗ, а також позитивного зарубіжного досвіду необхідно повернути відокремленим підрозділам статусу суб'єктів господарювання відновленням пункту 3 частини другої статті 55 та статті 138 ГК України;

21. Проаналізовано законодавство та практика його застосування у США, Японії, КНР та запропоновано механізми управління НЗ, забезпечення безпеки учнів і поліпшення фінансового забезпечення НЗ та їх викладачів. На прикладі управлінських відносин НЗ США підтверджено висновок про пріоритет керівника - господарника чи підприємця над керівником - вченим або викладачем. Вказано на можливість запровадження в Україні аналогічного американському різнорівневого недержавного фінансування НЗ, які через це матимуть дійсну університетську автономію. На прикладі регулювання діяльності НЗ у Японії запропоновано підтримувати викладачів, які мають сім'ю і дітей з метою забезпечення публічних інтересів.

Досвід КНР підтверджує на практиці попередні висновки про необхідність утворення в Україні великих навчальних комплексів. Заслуговує на запозичення проведення у КНР реформи, спрямованої на вихід 100 своїх ВНЗ до світової еліти, з високим рівнем фінансування тих ВНЗ, які цього досягли. Корисними є приклади КНР стосовно утворення технопарків і залучення до викладання провідних фахівців з інших країн (для України нобхідно залучати фахівців із природничих та технічних наук);

22. Виявлено позитивні особливості правового регулювання освітньої сфери Південної Кореї та Сінгапуру: 1) наявність публічних інтересів високого рівня у досліджуваних відносинах підтверджується призначенням особисто президентом Південної Кореї директорів шкіл, що є кроком до автономії НЗ довузівського

рівня; 2) невисока вартість навчання у провідних ВНЗ Південної Кореї у порівнянні із іншими ВНЗ та навчання у них найбільш підготовлених студентів країни є запорукою формування інтелектуальної еліти нації. Це доцільно використати в українських реаліях; 3) розподіл учнів на потоки відповідно до їх здібностей; навчання кількома мовами; посилене вивчення природничих наук і математики; наявність і підтримка розвиненої технічної освіти; незалежність та автономія шкіл; ефективність системи стимулювання викладачів; широке використання інформаційних технологій та інші заходи дозволили Сінгапуру бути центром освіти у Південно-Східній Азії та вивести свої ВНЗ до елітних НЗ світу. Запровадження наведених позитивних особливостей в українське законодавство та суспільні відносини дозволить підняти якість надання послуг у сфері освіти.

Основні результати, отримані перед підготовкою монографії, знайшли місце у наступних виданнях: [96; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 115; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 128; 129; 130; 131; 132; 133; 134; 135; 136; 137; 138; 139; 140; 141; 142; 143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 155; 156; 157; 629-1; 629-2].

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / [авт.-упоряд. В. П. Тимощук]. — К. : Факт, 2003. — 496 с.
2. Андрощук Г. О. Юридична освіта в США: проблеми професійної підготовки / Г. О. Андрощук // Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти : зб. мат. наук.-метод. конф., жовтень 2008. — К. : КНЕУ, 2008. — С. 65—81.
3. Андрусишин Б. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні / Б. Андрусишин, А. Гуз // Аналітика. — 2007. — № 4 (58). — С. 88—95.
4. Ануфрієв М. І. Вищий заклад освіти МВС України: Науково-практичний посібник / М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, О. Н. Ярмиш. — Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. — 369 с.
5. Артюхіна М. В. Якість послуг вищої школи: сутність і оцінка / М. В. Артюхіна, Н. В. Кравченко // Економіка та право. — 2010. — № 3. — С. 35—40.
6. Астахов В. В. Правовое регулирование функционирования в Украине высших учебных заведений, основанных на негосударственной форме собственности: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Астахов Виктор Викторович. — Х., 1999. — 178 с.
7. Ахромкін Е. М. Вплив ринку освітніх послуг на формування трудового потенціалу регіону / Е. М. Ахромкін, О. В. Перепелюкова // Економіка та право. — 2012. — № 1. — С. 5—8.
8. Ашенова Т. М. Образовательное право в понимании отечественных юристов / Т. М. Ашенова // Научный вестник Омской академии МВД России. — 2011. — № 1 (40). — С. 53—57.
9. Ашихміна О. В. Договір управління комунальним майном / О. В. Ашихміна // Економіка та право. — 2011. — № 3 (31). — С. 268—172.
10. Бабич-Вепрєва В. О. Урахування демографічних реалій при реалізації реформи у сфері освіти / В. О. Бабич-Вепрєва // Економіка та право. — 2011. — № 3 (31). — С. 55—58.

11. Баєва О. В. Державно-громадське управління якістю вищої освіти: досвід США / О. В. Баєва // Держава та регіони — 2010. — № 2. — С. 5—9. — (Серія "Державне управління").
12. Баймуратов М. М. Публічні послуги як нова парадигма в розвитку компетенції місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / М. М. Баймуратов // Науковий вісник Академії муніципального управління. — 2009. — № 2. — (Серія "Право"). — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_pr/2009_2/7.pdf.
13. Бандурка О. Про сьогодення вищої освіти в Україні / О. Бандурка // Вища школа. — 2011. — № 9. — С. 7—15.
14. Барабанова С. Законодательство и образование: быть ли в России Кодексу об образовании? / С. Барабанова // Высшее образование в России. — 2008. — № 2. — С. 79—82.
15. Барабашева Н. С. Правовой статус вузов в СССР / Н. С. Барабашева. — М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1979. — 216 с.
16. Бардашевич Н. О. Господарсько-правове забезпечення діяльності релігійних організацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 „Господарське право, господарсько-процесуальне право” / Н. О. Бардашевич. — Донецьк, 2011. — 20 с.
17. Баринов Н. А. Права граждан по договору бытового заказа и их защита / Н. А. Баринов. — Саратов, 1973. — 162 с.
18. Бахрах Д. Н. Административное право : учеб. для вузов / Д. Н. Бахрах. — М. : БЕК, 1996. — 368 с.
19. Беззубко Л. В. Державне управління та державне регулювання в системі вищої освіти України / Л. В. Беззубко, Л. С. Соколова // Держава та регіони. — 2008. — № 3. — С. 9—13. — (Серія "Державне управління").
20. Белегай Р. З. Деякі аспекти релігієзнавчої освіти в Україні / Р. З. Белегай // Університетські наукові записки : Часопис Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького. — 2009. — № 1. — С. 71—75.
21. Белозеров А. В. Понятие и содержание обязательства по возмездному оказанию образовательных услуг: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Белозеров Антон Валентинович. — М., 2000. — 169 с.
22. Берлач А. Теоретичні аспекти адміністративної відповідальності за порушення порядку провадження господарської діяльності / А. Берлач, Є. Фурманчук // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 7. — С. 3—5.

23. Берлявский Л. Г. Правовая политика в сфере регулирования научной деятельности как предмет изучения / Л. Г. Берлявский // Юридический вестник Ростовского государственного экономического университета. — 2009. — № 3. — С. 25—32.
24. Бесчастний В. Сучасні вимоги до підвищення ефективності підготовки наукових кадрів в ад'юнктурі / В. Бесчастний // Віче. — 2011. — № 8. — С. 2—3.
25. Бесчастний В. М. Механізми державного управління розвитком вищих навчальних закладів системи МВС України: дис. ... докт. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Бесчастний Віктор Миколайович. — К., 2010. — 498 с.
26. Бесчастний В. М. Мехінізми державного управління розвитком вищих навчальних закладів системи МВС України: теорія, методологія та практика : монографія / В. М. Бесчастний. — Донецьк : Юго-Восток, 2009. — 407 с.
27. Бесчастний В. М. Розвиток механізмів фінансування навчальних закладів в Україні / В. М. Бесчастний // Економіка та держава. — 2009. — № 10. — С. 54—56.
28. Бесчастний В. М. Стандартизація освітніх систем на етапі входження України до Болонського процесу / В. М. Бесчастний // Економіка та держава. — 2009. — № 9. — С. 77—79.
29. Біденко Н. Розвиток загальної середньої освіти в Україні в період незалежності [Електронний ресурс] / Н. Біденко // Наукові записки. — 2009. — Вип. 12. — С. 213—225. — (Серія "Історичні науки"). — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz_i/Ist/2009_12/statty/24.pdf.
30. Білоус О. Прикарпатський осередок новітніх знань / О. Білоус // Віче. — 2010. — № 19 (280). — С. 24.
30-1. Бобкова А. Г. Щодо правового статусу відокремлених підрозділів господарських організацій / А. Г. Бобкова // Экономико-правовые исследования в XXI веке: практика применения Хозяйственного кодекса Украины и направления развития правового регулирования хозяйственных отношений (к 7-й годовщине принятия Хозяйственного кодекса Украины) : матер. четвертой межд. науч.-практ. интернет-конф. (г. Донецк, 23-30 марта 2010 года) / науч. ред. В. К. Мамутов; НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. — Донецк : Ноулидж, 2010. — С. 30—33.

31. Боголіб Т. Характер і особливості ринкових відносин у системі вищої освіти / Т. Боголіб // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 8. — С. 57—61.
32. Боголіб Т. М. Фінансові аспекти розвитку вищої освіти у США / Т. М. Боголіб // Фінанси України. — 2010. — № 2. — С. 70—82.
33. Бойкова М. Нова правова концепція безкорупційного якісного набору студентів, що гарантує високу мотивацію в шкільному й університетському навчанні / М. Бойкова // Віче. — 2011. — № 8. — С. 3—4.
34. Болдырев В. А. Вопросы правоприменительной практики (De lege lata) / В. А. Болдырев // Ленинградский юридический журнал. — 2011. — № 2 (24). — С. 85—92.
35. Большая Советская Энциклопедия : [в 30 т] / гл. ред. А. М. Прохоров. — изд. 3-е. — М. : Большая советская энциклопедия, 1976— .— Т 25: Струнино — Тихорецк. — 1976. — 600 с.
36. Бондар А. Г. Народна освіта і педагогічна наука в Український РСР (1917-1967) / А. Г. Бондар, О. Г. Дзеревін, О. Г. Кобзар. — К. : Радянська школа, 1967. — 483 с.
37. Бондаренко І. О. Організаційно-правові основи надання послуг в галузі митної справи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 „Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право” / І. О. Бондаренко. — Ірпінь, 2006. — 20 с.
38. Бондарь С. Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации в России) / С. Д. Бондарь. — Петроград : тип. В. Д. Смирнова, 1916. — 207 с.
39. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на вищу освіту в Україні в контексті Болонської угоди / В. О. Боняк // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2008. — № 2. — С. 68—72.
40. Боняк В. О. Проблемні питання правової підготовки школярів в аспекті конституційного права на освіту / В. О. Боняк // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 3. — С. 102—107.
41. Бостан Л. М. Оцінка (оцінювання) успішності та якості навчання в системі КМОРСОНП у вищих закладах освіти системи МВС України: проблеми і перспективи / Л. М. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 2. — С. 231—239.

42. Брагинский М. И. Общее учение о хозяйственных договорах / М. И. Брагинский. — Минск : Наука и техника, 1967. — 260 с.
43. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права / С. Н. Братусь. — М. : Юрид. лит., 1963. — 196 с.
44. Бугайчук К. Л. Закордонний досвід організації дистанційного навчання: можливості застосування у вищій школі МВС України / К. Л. Бугайчук // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — Вип. 44. — С. 215—221.
45. Булатов Е. В. Предупреждение нецелевого расходования бюджетных средств учреждениями соціально-культурной сферы / Е. В. Булатов // Субъекты хозяйствования и экономическая преступность: вопросы предупреждения : сб. матер. "Круглого стола" (Донецк, 1 ноября 2001 г.). — Донецк : ИЭПИ НАН Украины, ООО "Юго-Восток, Лтд", 2002. — С. 38—42.
46. Булатов Е. В. Структура хозяйственно-правового статуса высших учебных заведений частной формы собственности / Е. В. Булатов, И. Н. Остривный // Економіка та право. — 2010. — № 1. — С. 61—66.
47. Булеца С. Б. Поняття договору про надання медичних послуг / С. Б. Булеца // Науковий вісник Ужгородського університету. — 2009. — Випуск 12. — С. 220—224. — (Серія "Право").
48. Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 липня 2010 року № 2456—VI / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 50—51. — Ст. 572.
49. В Сингапур за высшим образованием [Электронный ресурс] // ЦМК Парта : интернет-сайт. — Режим доступа : http://www.parta.org/ru/news/stati/_v_singapur_za/.
50. Василюк А. Сучасні освітні системи : навч. посіб. / А. Василюк, Р. Пахоцінський, Н. Яковець. — Ніжин : Ред.-видавн. від НДПУ, 2002. — 139 с.
51. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2007. — 1736 с.
52. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Буселя. — К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2003. — 1440 с.

53. Великий В. І. Розвиток інституту ліцензування / В. І. Великий // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 4. — С. 172—179.
54. Величко О. Орієнтація на споживача – реалізація принципу підвищення якості освітянських послуг / О. Величко, В. Вікторов, В. Охотський // Вісник Української академії державного управління при Президентові України. — 2003. — № 1. — С. 108—112.
55. Вербенський М. Г. Деякі аспекти організаційного забезпечення протидії транснаціональній злочинності / М. Г. Вербенський // Наука і правоохорона. — 2011. — № 4 (14). — С. 5—9.
56. Вербенський М. Г. Якісна підготовка кадрів Федерального бюро розслідувань – запорука успішної протидії організованій і транснаціональній злочинності у США / М. Г. Вербенський // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2008. — № 1. — С. 3—14.
57. Вергелес Д. Є. Проблеми процесу кодифікації законодавства / Д. Є. Вергелес, Н. М. Оніщенко // Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (2012 р. м. Київ) / [уклад.: Б. В. Новіков, Т. О. Чепульченко, І.П. Голосніченко, В. Ю. Пряміцин]. — К. : НТУУ "КПІ", 2012. — С. 36—38.
58. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. — К. : Ін-Юре, 2002. — 668 с.
59. Вифлеемский А. Б. Совершенствование социально-экономического механизма образовательных учреждений в условиях рыночных преобразований : монография / А. Б. Вифлеемский. — Н. Новгород, 2001. — 207 с.
60. Віхров О. П. Організаційно-господарські зобов'язання з ліцензування господарської діяльності / О. П. Віхров // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 1. — С. 158—161.
61. Внукова Н. Інноваційний потенціал вищої школи у глобальних викликах XXI століття / Н. Внукова // Вища школа. — 2010. — № 12. — С. 26—36.
62. Войно-Данчишина О. Л. Аттестация в ВУЗе: правовая регламентация / О. Л. Войно-Данчишина // Право і безпека. — 2010. — № 1(33). — С. 132—134.
63. Волкова Н. С. К вопросу о статусе частных образовательных организаций за рубежом / Н. С. Волкова, Ф. М. Цомартова // Журнал зарубежного

законодательства и сравнительного правоведения. — 2010. — № 3. — С. 74—78.

64. Волошина О. В. Особливості запровадження інноваційних технологій у відомчих навчальних закладах / О. В. Волошина, Г. С. Безверхня // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 2. — С. 276—283.
65. Волчанская Л. М. Динамика договора возмездного оказания образовательных услуг / Л. М. Волчанская // Юридическое образование и наука. — 2002. — № 2. — С. 21—24.
66. Высшее образование [Электронный ресурс] // po.singapu.ru : интернет-сайт. — Режим доступа : http://po.singapu.ru/high_education/.
67. Высшее образование в России : Очерки истории до 1917 года / под ред. В. Г. Кинелева. — М. : НИИ Высш. образования, 1995. — 352 с.
68. Высшее образование в Узбекистане [Электронный ресурс] // Национальный офис Темпус в Узбекистане : веб-сайт. — Режим доступа : country_fiche_uzbekistan_ru_dec_2010.doc.
69. Гадяцький трактат [Електронний ресурс] / [перек. з польської В. Шевчук] // Хронологія мовних подій в Україні : веб-сайт. — Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82_(%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82).
70. Галай А. Шляхи впровадження курсу юридичної клінічної освіти у навчальний процес вищих навчальних закладів України / А. Галай // Право України. — 2009. — № 1. — С. 16—21.
71. Галай В. Юридичні клініки як суб’єкти захисту прав пацієнтів в Україні / В. Галай // Право України. — 2009. — № 9. — С. 101—105.
72. Галай Ю. Г. Коррупция и кумовство при получении ученых степеней в университетах Российской империи / Ю. Г. Галай // Вестник Нижегородской академии МВД России. — 2010. — № 2 (13). — С. 19—24.
73. Головатий М. Болонський процес і проблеми модернізації національної освіти в Україні [Електронний ресурс] / М. Головатий // Персонал плюс. — 2007, 14-20 листопада. — № 44 (247). — Режим доступу: http://www.personal-plus.net/247/2684.html.
74. Головій Л. До питання визначення поняття "освітня послуга" / Л. Головій // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 7. — С. 43—46.

75. Голосніченко І. П. Формування адміністративних послуг та їх правове регулювання / І. П. Голосніченко, Н. І. Золотарьова // Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (2012 р. м. Київ) / [уклад.: Б. В. Новіков, Т. О. Чепульченко, І. П. Голосніченко, В. Ю. Пряміцин]. — К.: НТУУ «КПІ», 2012. — С. 15—21.
76. Горбунов М. А. Юридические лица в римском праве / М. А. Горбунов // Вестник Московского университета МВД России. — 2009. — № 5. — С. 91—96.
77. Господарське право України : навч. посіб. / за заг. ред. Н. О. Саніахметової. — Х. : Одісей, 2005. — 608 с.
78. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436—IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18—22. — Ст. 144.
79. Грабовська Г. М. Правове забезпечення освітньої сфери в період Західноукраїнської Народної Республіки / Г. М. Грабовська // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 4. — С. 65—69.
80. Гражданское право : учебник для вузов : Часть первая / под общ. ред. проф. Т. И. Илларионовой, доц. Б. М. Гонгало, доц. В. А. Плетнева. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. — 464 с.
81. Гривенная Е. Н. Теоретико-методологические аспекты определения качества высшего профессионального образования / Е. Н. Гривенная // Вестник Московского университета МВД России. — 2011. — № 1. — С. 21—27.
82. Гриняк А. Особливості розмежування договорів підряду та договорів із надання послуг / А. Гриняк // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 4. — С. 18—20.
83. Гришина А. Южная Корея – «страна контрастов» [Электронный ресурс] / А. Гришина // КомпасГид. — Режим доступа : http://kompasgid.ru/?p=218.
84. Грищенко К. Г. Правове регулювання видатків на вищу освіту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 „Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право” / К. Г. Грищенко. — К., 1999. — 19 с.
85. Громадська Рада освітян і науковців України : статут всеукраїнської громадської організації [Електронний ресурс] // ГРОНУ : сайт. — Режим доступу : http://gronu.org.ua/statut.

86. Грохольський В. Запровадження в органах внутрішніх справ надання адміністративних послуг населенню / В. Грохольський, В. Циндря // Вісник Академії управління МВС. — 2008. — № 1—2. — С. 60—65.
87. Гук Н. Вища освіта крізь призму ринку праці / Н. Гук // Віче. — 2012. — № 6. — С. 8—10.
88. Гунчак В. Університет – кузня елітарних кадрів / В. Гунчак // Вища школа. — 2011. — № 7—8. — С. 7—18.
89. Гурак Л. В. Особливості регулювання та управління господарською діяльністю державних вищих навчальних закладів / Л. В. Гурак // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. — 2011. — № 6. — С. 154—162. — (Серія "Економічна теорія та право").
90. Гусарєв С. Д. Тези до історичного портрету правової системи України (період з X до XX ст.) / С. Д. Гусарєв // Право і суспільство. — 2009. — № 1. — С. 22—26.
91. Даньшин Н. Болонский тупик Украины [Электронный ресурс] / Н. Даньшин // Вечерний Донецк : сайт. — Режим доступа: http:/vecherka.donetsk.ua/index.php?id=4647&show=news&newsid=29787.
92. Декрет ВЦИК и СНК РСФСР об учреждении Государственной комиссии по просвещению от 9 (22) ноября 1917 года // СУ РСФСР. — 1917. — № 3. — Ст. 32.
93. Демидова Л. А. О системном подходе к качеству профессионального образования / Л. А. Демидова // Правовая политика и правовая жизнь. — 2006. — № 4. — С. 147—151.
94. Демченко Н. Сто лет американской средней школы: опыт, который может быть полезен [Электронный ресурс] / Н. Демченко // Око Планеты : сайт. — Режим доступа : http://oko-planet.su/politik/politiklist/125079-sto-let-amerikanskoy-sredney-shkoly-opyt-kotoryy-budet-polezen.html.
95. Демченко С. Чи потрібен Україні Господарський кодекс? / С. Демченко // Голос України. — 2008. — № 179. — 20 вер. — С. 7.
96. Деревянко Б. Визначення критеріїв класифікації навчальних закладів / Б. Деревянко // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 2. — С. 23—26.
97. Деревянко Б. Комерційний статус суб'єктів господарювання, що надають послуги у сфері освіти / Б. Деревянко // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 8. — С. 114—118.
98. Деревянко Б. В. Господарсько-правове регулювання надання послуг у сфері освіти : монографія / Б. В. Деревянко ; МВС України, Донецький

юридичний інститут. — Донецьк : Видавничий дім "Кальміус", 2012. — 528 с.

99. Деревянко Б. В. Атестація науково-педагогічних працівників як засіб легітимації та непрямий засіб регулюючого впливу держави на діяльність навчальних закладів / Б. В. Деревянко // Економіка та право. — 2011. — № 3 (31). — С. 68—72.
100. Деревянко Б. В. Виготовлення інноваційного продукту як надання додаткових послуг у сфері освіти / Б. В. Деревянко // Університетські наукові записки. — 2011. — № 2 (38). — С. 177—182.
100-1. Деревянко Б. В. Возможности совершенствования законодательства Украины об образовании на примере опыта США / Б. В. Деревянко // Экономика, социология и право. — 2013. — № 1. — С. 85—90.
101. Деревянко Б. В. Вопросы разграничения компетенции между органами управления учебного заведения / Б. В. Деревянко // Общество и право. — 2012. — № 5. — С. 309—315.
102. Деревянко Б. В. Выполнение научно-исследовательских работ высшими учебными заведениями как фактор достижения частных и публичных интересов / Б. В. Деревянко // Наука и ее роль в современном мире : матер. Междунар. науч.-практ. конф. : Т. 1. — Караганды : Болашак-Баспа, 2011. — С. 154—157.
103. Деревянко Б. В. Забезпечення прав власників майна приватних ВНЗ при їх реорганізації [Електронний ресурс] / Б. В. Деревянко // Форум права. — 2010. — № 4. — С. 286—291. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10dbvpir.pdf.
104. Деревянко Б. В. Інноваційна діяльність ВНЗ в Україні / Б.В. Деревянко // Правове регулювання інвестиційної та інноваційної діяльності : навч. посібник / Б. В. Деревянко ; МВС України, Донецький юридичний інститут. — Донецьк : Видавничий дім "Кальміус", 2012. — С. 49—56.
105. Деревянко Б. В. Інноваційна складова діяльності навчальних закладів / Б. В. Деревянко // Актуальні проблеми права інтелектуальної власності : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (11 червня 2011 р., м. Одеса) / уклад. Р. Є. Еннан, Г. О. Ульянова ; Національний університет "Одеська юридична академія". — Одеса, 2011. — С. 18—20.
106. Деревянко Б. В. Історичний розвиток правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях у XVIII столітті [Електронний ресурс] / Б. В. Деревянко // Форум права. — 2011. — № 3. — С. 201—205.

— Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11dbvzuc.pdf.

107. Деревянко Б. В. Історичний розвиток правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях (період Середньовіччя) / Б. В. Деревянко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2011. — № 4 (47). — С. 35—40.
108. Деревянко Б. В. Історичний розвиток правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях з початку XIX століття до радянських часів / Б. В. Деревянко // Університетські наукові записки. — 2011. — № 4 (40). — С. 5—14.
109. Деревянко Б. В. Історичний розвиток правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях (від 1920-х років до початку XXI століття) / Б. В. Деревянко // Вісник Донецького національного університету. — 2011. — Вип. 2. — С. 232—239. — (Серія В "Економіка і право").
110. Деревянко Б. В. Історичний розвиток правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях (у радянські та пострадянські часи) / Б. В. Деревянко // Право і суспільство. — 2011. — № 6. — С. 26—34.
111. Деревянко Б. В. Ліцензування як засіб регулюючого впливу держави на діяльність навчальних закладів [Електронний ресурс] / Б. В. Деревянко // Форум права. — 2011. — № 4. — С. 167—178. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11dbvdnz.pdf.

111-1. Деревянко Б. В. Механизмы финансово-правового регулирования сферы образования США. О возможности использования данного опыта в Украине / Б. В. Деревянко // Закон и право. — 2013. — № 2. — С. 112—115.

112. Деревянко Б. В. Надання освітніх послуг як вид господарської діяльності / Б. В. Деревянко // Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні : зб. наук. праць за результатами Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 14-15 травня 2010 року). — Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. — С. 279—282.
113. Деревянко Б. В. Надання освітніх послуг: правовий статус суб’єктів : монографія / Б. В. Деревянко ; МВС України, Донецький юридичний інститут. — Донецьк : Видавничий дім "Кальміус", 2011. — 335 с.

114. Деревянко Б. В. Напрями удосконалення фінансової основи господарювання навчальних закладів / Б. В. Деревянко // Економіка та право. — 2012. — № 1 (32). — С. 106—112.
115. Деревянко Б. В. Науково-дослідні роботи як додаткові послуги навчальних закладів / Б. В. Деревянко // Юридичний вісник Причорномор'я. — 2011. — № 2 (2). — С. 120—130.
116. Деревянко Б. В. Наявність сучасної майнової бази як засіб конкурентного захисту вітчизняних навчальних закладів / Б.В. Деревянко // Экономико-правовые исследования в XXI веке: правовые средства защиты национальной экономики : матер. девятой межд. науч.-практ. интернет-конф. (г. Донецк, 9-16 марта 2012 года) / науч. ред. В. К. Мамутов; НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. — Донецк: Ноулидж, 2012. — С. 65—68.
117. Деревянко Б. В. Необхідність співпраці держави і приватного капіталу в освітній галузі / Б. В. Деревянко // Правові проблеми взаємодії держави і бізнесу : матеріали І Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяч. 90-річчю СНУ ім. В. Даля (м. Луганськ, 3-10 лютого 2010 р.) / за загальн. редакц. О. В. Шаповалової. — Луганськ : Вид-во СНУ, 2010. — С. 170—172.
118. Деревянко Б. В. Освітнє законодавство держав - учасниць СНД: можливість запозичення Україною / Б. В. Деревянко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2012. — № 4 (51). — С. 70—79.
118-1. Деревянко Б. В. Относительно кодификации образовательного законодательства Украины / Б. В. Деревянко // Вестник Воронежского института МВД России. — 2013. — № 1.
119. Деревянко Б. В. Питання забезпечення економічного суверенітету вітчизняних суб'єктів господарювання у сфері надання освітніх послуг / Б. В. Деревянко // Экономико-правовые исследования в XXI веке: правовое обеспечение экономического суверенитета Украины в условиях углубления международной интеграции : матер. шестой межд. науч.-практ. интернет-конф. (г. Донецк, 21-30 сентября 2010 года) / науч. ред. В. К. Мамутов; НАН Украины, Ин-т экономико-правовых исследований. — Донецк : Ноулидж (донецкое отделение), 2010. — С. 83—86.
120. Деревянко Б. В. Питання забезпечення прав виконавця за договором про надання освітніх послуг / Б. В. Деревянко // Господарсько-правове та фінансово-правове забезпечення розвитку економіки України : зб. тез

Всеукр. наук.-практ. конф. "Господарсько-правове, цивільно-правове та фінансово-правове забезпечення розвитку економіки України" (м. Донецьк, 26 листопада 2010 р.) : у 2 ч. Ч. 1. — Донецьк : Цифрова типографія, 2010. — С. 10—13.

121. Деревянко Б. В. Питання захисту прав громадян та інтересів України у зв'язку з приходом на ринок освітніх послуг іноземних організацій / Б. В. Деревянко // Наукові читання, присвячені пам'яті В.М. Корецького : зб. наук. праць / Київський ун-т права НАН України; [редкол.: Шемшученко Ю. С., Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В. та ін.]. — К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2012. — С. 175—178.
122. Деревянко Б. В. Питання накладення арешту на майно навчального закладу / Б. В. Деревянко // Господарсько-правове забезпечення розвитку сучасної економіки України : збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції "Господарсько-правове, цивільно-правове та фінансово-правове забезпечення розвитку сучасної економіки України" (м. Донецьк,14 листопада 2008 року) : у 3 ч. Ч. 2. — Донецьк : Цифрова типографія, 2008. — С. 76—77.
123. Деревянко Б. В. Питання правового регулювання діяльності закладів релігійної освіти у європейських державах / Б. В. Деревянко // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2012. — № 11 (листопад). — С. 24—30.
124. Деревянко Б. В. Питання фінансового забезпечення навчальних закладів в Україні / Б. В. Деревянко // Актуальні проблеми юридичної науки очима молодих вчених : мат. всеукр. наук.-практ. конф. (в авторській редакції), (Донецьк, 24 лютого 2012) : матеріали у 2 ч. — Донецьк : ЧП "ИД "Кальміус", 2012. — Ч. 1. — С. 9—11.
125. Деревянко Б. В. Порядок створення навчальних закладів та його правова природа / Б. В. Деревянко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2012. — № 1 (48). — С. 167—171.
126. Деревянко Б. В. Правове регулювання надання послуг з підвищення кваліфікації та надання освіти дистанційно / Б. В. Деревянко // Юридична Україна. — 2012. — № 8. — С. 83—89.
127. Деревянко Б. В. Правове регулювання створення та діяльності промислово-фінансових груп : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Деревянко Богдан Володимирович. — Донецьк, 2004. — 227 с.
128. Деревянко Б. В. Правове стимулювання економії природних ресурсів та основних засобів навчальними закладами Україні / Б. В. Деревянко // Розвиток підприємництва в Україні: економіко-правове забезпечення :

матеріали міжнар. наук.-практ. (13-14 грудня 2007 р., м. Львів) / відп. ред. д.е.н., проф. О. Є. Кузьмін. — Львів : НВФ "Українські технології", 2007. — С. 77—80.

129. Деревянко Б. В. Правовий статус суб'єктів господарського права, які не є навчальними закладами та надають послуги у сфері освіти / Б. В. Деревянко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2011. — № 4. — С. 138—145.
130. Деревянко Б. В. Правові питання атестації науково-педагогічних працівників / Б. В. Деревянко // Господарсько-правове та фінансово-правове забезпечення розвитку економіки України : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. "Господарсько-правове, цивільно-правове та фінансово-правове забезпечення розвитку економіки України" : Ч. 1 (м. Донецьк, 25 листопада 2011 р.) / ред. кол. М. Л. Шелухін, Б. В. Деревянко, В. В. Родіна. — Донецьк : Видавничий дім "Кальміус", 2011. — С. 20—23.
131. Деревянко Б. В. Правові питання підвищення ефективності використання майнової основи господарювання навчальних закладів / Б. В. Деревянко // Вісник господарського судочинства. — 2012. — № 4. — С. 56—65.
131-1. Деревянко Б. В. Практичні проблеми ліцензування діяльності навчальних закладів як адміністративної процедури / Б. В. Деревянко // Адміністративно-правові процедури у сфері державного управління : мат. круглого столу, 18 грудня 2012 р., м. Донецьк / ДонДУУ. — Донецьк : Цифрова типографія, 2012. — С. 40—44.
132. Деревянко Б. В. Регулювання надання послуг у сфері освіти господарсько-правовим інструментарієм / Б. В. Деревянко // Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (2012 р. м. Київ) / уклад.: Б. В. Новіков, Т. О. Чепульченко, І. П. Голосніченко, В. Ю. Пряміцин. — К. : НТУУ "КПІ", 2012. — С. 277—279.
133. Деревянко Б. В. Статус суб'єктів господарського права, які надають та отримують послуги у сфері освіти / Б. В. Деревянко // Наука і правоохорона. — 2011. — № 4. — С. 223—227.
134. Деревянко Б. В. Суб'єкти господарського права та суб'єкти господарювання у сфері надання освітніх послуг / Б. В. Деревянко // Экономико-правовые исследования в XXI веке: практика применения Хозяйственного кодекса Украины и направления развития правового регулирования хозяйственных отношений (к 7-й годовщине принятия Хозяйственного кодекса Украины) : матер. четвертой межд. науч.-практ.

интернет-конф. (г. Донецк, 23-30 марта 2010 года) / науч. ред. В. К. Мамутов; НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. — Донецк : Ноулидж, 2010. — С. 66—70.

135. Деревянко Б. В. Щодо напрямів розвитку господарсько-правового забезпечення сучасної економіки / Б. В. Деревянко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2006. — № 4. — С. 221—229.
136. Деревянко Б. В. Щодо вдосконалення системи навчальних закладів Донецького регіону на основі зарубіжного досвіду / Б. В. Деревянко // Город, регион, государство : экономико-правовые проблемы хозяйствования : материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. / [НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований ; редкол.: Богачев С. В. (отв. ред. и др.)]. — Донецк : Ноулидж (донецкое отделение), 2011. — С. 66—68.
137. Деревянко Б. В. Щодо визначення видів послуг у сфері освіти / Б. В. Деревянко // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2012. — № 7 (липень). — С. 47—53.
138. Деревянко Б. В. Щодо визначення критеріїв ефективності виконання науково-дослідних робіт як додаткових послуг навчальних закладів / Б. В. Деревянко // Економіко-правовий часопис. — 2011. — № 2. — С. 182—191.
139. Деревянко Б. В. Щодо визначення напрямів розвитку законодавства про об’єднання підприємств в Україні / Б. В. Деревянко // Гармонизация законодательства Украины и международная интеграция: внешнеэкономический аспект : сб. науч. тр. / Ин-т экономико-правовых исследований НАН Украины ; редкол.: Мамутов В. К. (отв. ред.) [и др.]. — Донецк : Юго-Восток, Лтд, 2006. — С. 95—105.
140. Деревянко Б. В. Щодо визначення напрямів розвитку сфери надання освітніх послуг / Б. В. Деревянко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2010. — № 3 (42). — С. 182—186.
141. Деревянко Б. В. Щодо визначення обсягів господарської компетенції навчальних закладів / Б. В. Деревянко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2012. — № 2 (49). — С. 181—188.
142. Деревянко Б. В. Щодо визначення понять "надання освітніх послуг" та "надання послуг у сфері освіти" / Б. В. Деревянко // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2011. — № 4 (57). — С. 92—109.

143. Деревянко Б. В. Щодо визначення шляхів оптимізації системи навчальних закладів на рівні окремих регіонів України / Б. В. Деревянко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. — 2011. — № 6. — С. 258—266.
144. Деревянко Б. В. Щодо економії фінансових та майнових ресурсів навчальними закладами / Б. В. Деревянко // Нове міжнародне та національне законодавство – нові завдання юридичної науки : Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 16-17 лютого 2012 року) : у 3 т. Т. 2. — К. : Центр правових наукових досліджень, 2012. — С. 16—18.
145. Деревянко Б. В. Щодо захисту права власності при реорганізації невеликих ВНЗ / Б. В. Деревянко // Актуальні проблеми запобігання та протидії корупції і охорони права власності : зб. наук. праць / за ред. В. В. Галунька. — Херсон-Тернопіль : ХЮІ ХНУВС, ПАТ "Херсонська міська друкарня", 2011. — С. 11—13.
146. Деревянко Б. В. Щодо компетенції навчальних закладів у відносинах зі споживачами освітніх послуг / Б. В. Деревянко // Новітні наукові дослідження держави і права. — 2012 : збірн. наук. праць / за ред. П. М. Шапірка, О. В. Козаченка. — Миколаїв : Іліон, 2012. — С. 37—42.
147. Деревянко Б. В. Щодо мінімізації суб'єктивізму при наданні платних послуг приватним особам вищими навчальними закладами системи МВС / Б. В. Деревянко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2012. — № 3 (50). — С. 204—212.
148. Деревянко Б. В. Щодо обрання організаційно-правової форми суб'єктами господарювання, які надають послуги у сфері освіти / Б. В. Деревянко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. — 2011. — Вип. 16. — С. 138—141.
149. Деревянко Б. В. Обсяг повноважень навчальних закладів при припиненні відносин зі споживачами / Б. В. Деревянко // Університетські наукові записки. — 2012. — № 3 (43). — С. 220—226.
150. Деревянко Б. В. Щодо оптимального співвідношення публічної і приватної власності у сфері освіти / Б. В. Деревянко // Роль публичной собственности в обеспечении социально-экономического развития Украины : матер. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Донецк, 18 сентября 2012 г.) / НАН Украины, Ин-т экономико-правовых исследований ; редкол. : Мамутов В. К. (науч. ред.) [и др.]. — Донецк : Юго-Восток, 2012. — С. 114—117.

151. Деревянко Б. В. Щодо оптимальної організаційно-правової форми утворення великих навчальних комплексів / Б. В. Деревянко // Сучасні проблеми правової системи України: збірник матеріалів II Міжнар. наук.-практич. конф. (28 жовтня 2010 р., м. Київ) / Київський ун-т права НАН України; [редкол.: Шемшученко Ю. С., Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В. та ін.]. — Випуск 2. — К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. — С. 256—257.
152. Деревянко Б. В. Щодо перспектив регулювання підприємницької діяльності цивільним та господарським законодавством // Законодательное обеспечение экономической политики государства и юридическое образование : матер. междунар. науч.-практ. конф. (Донецк — Святогорск, 16-17 апр. 2009 г.) / МОН Украины, Донецкий национальный университет; ред. кол.: А. Г. Бобкова и [др.]. — Донецк : Юго-Восток, 2009. — С. 77—80.
153. Деревянко Б. В. Щодо підвищення ефективності використання майна навчальних закладів / Б. В. Деревянко // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих науковців : матер. міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. — Тернопіль : Юридична лінія, 2012. — С. 125—127.
154. Деревянко Б. В. Щодо правової природи освітніх послуг / Б. В. Деревянко // Наука і правоохорона. — 2011. — № 3. — С. 176—182.
155. Деревянко Б. В. Щодо регулювання діяльності об'єднань підприємств цивільним і господарським законодавством / Б. В. Деревянко // Реалізація чинних Цивільного та Господарського законодавства України: проблеми та перспективи : зб. наук. праць (за матер. наук.-практ. конф., м. Київ, 24 листоп. 2005 р.) / редкол.: О. Д. Крупчан (голова) та [ін.]. — К. : НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2006. — С. 233—236.
156. Деревянко Б. В. Щодо розмежування компетенції між органами управління вищого навчального закладу / Б. В. Деревянко // Правове життя сучасної України. : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20-21 квітня 2012 р.) : Т. 3 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В. М. Дрьомін ; Націон. ун-т "Одеська юридична академія". — Одеса : Фенікс, 2012. — С. 233—234.
157. Деревянко Б. В. Щодо ролі холдингів у виконанні інноваційних завдань держави / Б. В. Деревянко // Проблеми господарського права і методика його викладання : матеріали міжнародної науково-практичної конференції

(Донецьк, 12-13 травня 2006 року). — Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2006. — С. 40—43.

158. Дєєва Л. Г. Засоби досягнення цілей діяльності вищої школи / Л. Г. Дєєва // Економіка та право. — 2009. — № 2. — С. 132—137.

158-1. Джабраілов Р.А. Господарська правосуб'єктність міста : теорія і практика : монографія / Р.А. Джабраілов ; НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. — Донецьк : Вид-во «Ноулідж», 2010. — 455 с.

159. Джонстоун Д. Б. Система высшего образования в США: структура, руководство, финансирование / Д. Б. Джонстоун // Университетское управление: практика и анализ. — 2003. — № 5—6 (28). — С. 92—102.

160. Джумагельдієва Г. Щодо окремих питань правового регулювання вартості залізничних перевезень вантажів / Г. Джумагельдієва // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 5. — С. 14—15.

161. Дзвінчук Д. І. Ринок праці та вища освіта в суспільстві знань / Д. І. Дзвінчук // Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. — Івано-Франківськ, 2008. — № 4. — С. 24—29. — (Додаток 1 "Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи").

162. Дзоз В. Освітня справа як складник гуманітарної політики держави / В. Дзоз // Вища освіта України. — 2004. — № 4. — С. 37—40.

163. Долечек В. С. Надання управлінських послуг населенню органами виконавчої влади України: організаційно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 „Механізми державного управління" / В. С. Долечек. — К., 2005. — 20 с.

164. Долженков О. Ф. Ступенева вища освіта в Україні: окремі соціально-правові аспекти / О. Ф. Долженков, В. О. Меркулова // Південноукраїнський правничий часопис. — 2008. — № 3. — С. 265—268.

165. Домашенко А. Результат услуг: что это такое? / А. Домашенко // Бухгалтерия. — 2004. — № 12 (Март). — С. 65—66.

166. Домбровська С. М. До питання про деякі теоретичні положення реформування державного управління системою вищої освіти України / С. М. Домбровська // Держава та регіони. — 2011. — № 1. — С. 31—34. — (Серія "Державне управління").

167. Домбровська С. М. Теоретичні аспекти формування механізмів державного управління у реформуванні вищої освіти України [Електронний ресурс] / С. М. Домбровська // Державне будівництво. — 2010. — № 2. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2010-2/doc/2/01.pdf.

168. Дорохова Г. А. Законодательство о народном образовании. Теоретические проблемы совершенствования / Г. А. Дорохова. — М. : Наука, 1985. — 160 с.
169. Дорохова Г. А. Управление народным образованием в СССР / Г. А. Дорохова. — М. : Юрид. лит., 1965. — 178 с.
170. Дронишинец Н. П. Проблемы управления системой высшего образования в Японии (продолжение) / Н. П. Дронишинец // Университетское управление. — 2002. — № 2 (21). — С. 81—87.
171. Дубровін С. Інноватика в сучасній освіті: обирай найкращу / С. Дубровін // Віче. — 2011. — № 21. — С. 35.
172. Дубровін С. Сільська бібліотека: останні барикади? / С. Дубровін // Віче. — 2011. — № 15—16. — С. 60—61.
173. Дубровка О. В. Особливості державного регулювання ринку послуг вищої освіти / О. В. Дубровка // Педагогіка і психологія. — 2004. — № 4. — С. 63—72.
174. Дяків О. Нормативно-правове забезпечення державної політики регулювання взаємозв'язку освіти та ринку праці / О. Дяків // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. — 2010. — № 1. — С. 103—112.
175. Енакиев Федор Егорович [Текст] [Электронный ресурс] // Нестерцов В. Д. Деловая элита Донбасса XIX — начало XX вв. : монография / В. Д. Нестерцов, С. М. Нестерцова, Е. В. Щербинина. — Донецк : Юго-Восток, Лтд, 2007. — Режим доступа : http://infodon.org.ua/pedia/205.
176. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
177. Енциклопедія українознавства. Загальна частина : у 3 т. Т. 3/ [Репринтне відтворення 1949 р.]. — К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. — 1280 с.
178. Ерыгина Г. П. Совершенствование регламентации фінансово-хозяйственной деятельности НИИ как фактор предупреджения правонарушений / Г. П. Ерыгина // Субъекты хозяйствования и экономическая преступность: вопросы предупреждения : сб. матер. "Круглого стола" (Донецк, 1 ноября 2001 г.). — Донецк : ИЭПИ НАН Украины, Юго-Восток, Лтд, 2002. — С. 100—102.
179. Железняк О. О трех реформах образования в Японии [Электронный ресурс] / О. Железняк // Вести образования : электронная газета. — 2011,

25 июля. — № 1 (181). — Режим доступа : http://eurekanext.livejournal.com/1945.html.

180. Жилинский С. Э. Правовая основа предпринимательской деятельности (предпринимательское право) : курс лекций / С. Э. Жилинский. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. — 662 с.
181. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В. С. Журавський. — К. : Видавничий дім Ін Юре, 2003. — 415 с.
182. Загородній С. Окремі аспекти визначення та співвідношення освітніх послуг і послуг з професійної підготовки особи / С. Загородній // Підприємництво, господарство і право. — 2010. — № 6. — С. 3—7.
183. Загородній С. А. Договір про професійну підготовку у вищому навчальному закладі: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Загородній Сергій Андрійович. — Х., 2007. — 188 с.
184. Загородній С. А. Одностороннє розірвання договору про професійну підготовку особи у вищому навчальному закладі на вимогу виконавця / С. А. Загородній // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — Вип. 44. — С. 221—229.
185. Задерейчук І. П. Правове регулювання розвитку освіти в німців півдня України наприкінці XVIII – на початку XX ст. / І. П. Задерейчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 2. — С. 42—51. — (Серія "Юридична").
186. Задорожний Ю. А. Зародження та формування юридичної освіти в країнах Західної Європи / Ю. А. Задорожний // Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти : зб. мат. наук.-метод. конф., жовтень 2008. — К. : КНЕУ, 2008. — С. 127—131.
187. Заросило В. О. Адміністративно-управлінські аспекти розширення участі та збільшення чисельності працівників органів внутрішніх справ України у міжнародних миротворчих операціях / В. О. Заросило // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 1. — С. 81—90.
188. Защита прав потребителей (практическое пособие о применении действующего законодательства Украины). Т. 1 / [В. В. Дашевский, В. Я. Ластовина, В. П. Палиюк, А. А. Терлецкий] ; под общ. ред. В. П. Палиюка. — Николаев : МП "Возможности Киммерии", 1996. — 272 с.
189. Зельдіна О. Кодифікація законодавства як засіб забезпечення його стабільності / О. Зельдіна // Право України. — 2009. — № 5. — С. 67—72.

190. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 року № 2768—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 3-4. — Ст. 27.
191. Зигало О. А. Особливості децентралізованої системи управління сферою освіти: досвід Франції [Електронний ресурс] / О. А. Зигало // Актуальні проблеми державного управління. — 2010. — № 2 (38). — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2010_2/doc/4/02.pdf.
192. Зинурова Э. Г. Основные тенденции реформирования системы образования в Японии (конец XX - начало XXI в.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Зинурова Эльвира Галимжановна. — Казань, 2004. — 179 с.
193. Зубарев В. И. Системы высшего образования стран Запада : справочник в 2-х ч. / В. И. Зубарев, А. Е. Голубев, В. Ф. Станис. — М. : Изд-во УДН, 1991. — 145 с.
194. Иванов А. В. Тенденции в высшем образовании и их влияние на организацию учебного процесса в Академии экономической безопасности МВД России / А. В. Иванов // Вестник Академии экономической безопасности МВД России. — 2009. — № 9. — С. 100—106.
195. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. — М. : Наука, 1991. — 392 с.
196. Иванова Т. Б. Основные принципы профессиональной подготовки специалистов в условиях регионального представительства крупного вуза / Т. Б. Иванова // Вестник Московского университета МВД России. — 2009. — № 5. — С. 12—13.
197. Из прошлого немецких колоний Украины : Ч. 1 / [А. И. Красюк, Г. Ф. Кязымова, И. П. Серов, Э.Г. Плесская]. — Одесса : Б.и., 1994. — 53 с.
198. Ильина О. В. Современная реформа образования в России: правовой аспект / О. В. Ильина // Вестник СГАП. — 2010. — № 5 (75). — С. 25—29.
199. Интервью В. Ф. Яковлева // Закон. — 2009. — май. — С. 8.
200. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. — М. : Юрид. лит., 1975. — 872 с.
201. Кабалкин А. Ю. Сфера обслуживания: гражданско-правовое регулирование \ А. Ю. Кабалкин. — М. : Наука, 1972. — 200 с.
202. Кабалкин А. Ю. Услуги в гражданском праве Российской Федерации / А. Ю. Кабалкин // Сборник научных трудов, посвященных памяти В. А. Рясенцева. — М. : Юристъ, 1995. — С. 34—43.
203. Калачова І. В. Статистика послуг : концептуальні основи реформування / І. В. Калачова // Статистика України. — 2001. — № 4. — С. 24—28.

204. Калмыков Ю. Х. К понятию обязательства по оказанию услуг в гражданском праве / Ю. К. Калмыков // Избранное. Труды. Статьи. Выступления / сост. О. М. Козырь, О. Ю. Шилохвост ; Исслед. Центр частого права. — М. : Статут, 1998. — С. 29—34.
205. Каменская В. Ю. Библиотечное дело в системе юридического образования / В. Ю. Каменская, А. Б. Лисюткин // Вестник Саратовской государственной академии права. — 2009. — № 3. — С. 220—223.
206. Карпуленко М. Аналіз сучасного стану кредитування та надання допомоги студентам вищих навчальних закладів Польщі / М. Карпуленко // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України. — 2010. — Вип. 1. — С. 266—272.
207. Карчевский К. А. Платные образовательные услуги высших заведений образования МВД Украины: гражданско-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Карчевский Константин Анатольевич. — Х., 2001. — 193 с.
208. Карчевський К. А. Ліцензування господарської діяльності: правова природа, джерела правового регулювання, поняття та ознаки / К. А. Карчевський // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — Вип. 44. — С. 180—188.
209. Касьяненко Л. М. Роль процесуальної фінансово-правової норми у механізмі правового регулювання / Л. М. Касьяненко // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). — 2009. — № 2 (45). — С. 149—155.
210. Кахнич В. Передумови та заснування Львівського університету / В. Кахнич // Вісник Львівського університету. — 2011. — Вип. 52. — С. 64—70. — (Серія "Юридична").
211. Кахнич В. Розвиток правової науки та освіти на юридичному факультеті Львівського університету за часів Австрії та Австро-Угорщини / В. Кахнич // Вісник Львівського університету. — 2010. — Вип. 50. — С. 66—71. — (Серія "Юридична").
212. Каштанова Е. А. Право на образование в системе конституционных ценностей / Е. А. Каштанова // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. — 2011. — № 4 (52). — С. 38—43.
213. Каюк Д. Г. Державно-правова модернізація Японії в світлі епохи Мейдзі / Д. Г. Каюк // Право і суспільство. — 2009. — № 2. — С. 17—24.
214. Кванина В. В. Договор на оказание возмездных услуг : учебное пособие / В. В. Кванина. — Челябинск : Изд-во ЮурГУ, 2002. — 98 с.

215. Кванина В. В. Особенности прав и обязанностей сторон по договору на оказание возмездных образовательных услуг / В. В. Кванина // Право и образование. — 2005. — № 2. — С.75—82.
216. Кларк М. Вплив ранжирування у вищій освіті на доступ, вибір і можливості студентів / М. Кларк // Вища школа. — 2009. — № 11. — С. 112—125.
217. Клименко О. О. Дослідження факторів впливу на трудову еміграцію з України / О. О. Клименко // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. — 2010. — № 1. — Ч. II. — С. 205—208.
218. Кодекс Республики Беларусь об образовании : Закон Республики Беларусь от 13 января 2011 года № 243—З / Палата представителей Республики Беларусь // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. — 2011. — № 13. — 2/1795.
219. Козарь Т. П. Сучасна парадигма формування освітньої політики держави в Україні / Т. П. Козарь // Економіка та держава. — 2009. — № 7. — С. 110—112.
220. Козловский В. Скаутов накажут за нетерпимость [Електронний ресурс] / В. Козловский // BBC World Service. — Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/russian/0913_1.shtml.
221. Козуб Т. В Минобразования подсчитали стоимость "качественного" диплома / Т. Козуб // Комсомольская правда (Украина). — 2010, 1 июня. — С. 1.
222. Колісніченко Н. М. Відкрита модель вищої освіти як базова в період трансформацій / Н. М. Колісніченко // Вісник Української академії державного управління. — 2002. — № 2. — С. 171—172.
223. Коліушко І. Реформа публічної адміністрації на місцевому та регіональному рівнях як один з напрямків адміністративної реформи [Електронний ресурс] / І. Коліушко, В. Тимощук // Центр політико-правових реформ. — Режим доступу : http://www.municipal.gov.ua/1478.
224. Коліушко І. Управлінські послуги – новий інститут адміністративного права / І. Коліушко, В. Тимощук // Право України. — 2001. — № 5. — С. 30—34.
225. Коломоєць Н. В. Специфіка вищих навчальних закладів системи МВС України / Н. В. Коломоєць // Наше право. — 2010. — № 3. — С. 44—46.
226. Коломоєць Т. О. Атестація наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в системі функцій державного управління в сфері юридичної

науки: аналіз зарубіжного досвіду на прикладі країн пострадянського простору / Т. О. Коломоєць, О. Ю. Меліхова // Вісник Запорізького національного університету. — 2009. — № 2. — С. 55—62.

227. Колпаков В. К. Послуги в предметі адміністративного права / В. К. Колпаков // Науковий вісник НАВС. — 2011. — № 1. — С. 23—32.
228. Комаров В. Сучасні аспекти модернізації вищої юридичної освіти / за підсумками круглого столу "Проблеми вищої юридичної освіти в Україні: нові виклики сучасних реалій" (17.11.2008 р., м. Харків) / В. Комаров // Право України. — 2009. — № 1. — С. 9—15.
229. Комиссарова Е. Г. Стратегия развития российского законодательства о высшей школе / Е. Г. Комиссарова // Юридическая наука и правоохранительная практика. — 2011. — № 1(15). — С. 112—118.
230. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1953) : [в 2-х ч.]. — 7-е изд. — М. : Гос. Политиздат, 1953. — Ч. I. : 1898-1925. — 952 с.
231. Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 2 / под общ. ред. Л. А. Окунькова. — М. : Норма, 2001. — 840 с.
232. Конституции зарубежных стран : сборник / сост. В. Н. Дубровин. — М. : Юрлитинформ, 2003. — 447 с.
233. Конституция Японии : промульгирована 3 ноября 1946 года, вступила в силу 3 мая 1947 года [Электронный ресурс] // Азиатская библиотека : сайт. — Режим доступа : http://asiapacific.narod.ru/countries/japan/constitusion_of_japan.htm.
234. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96—ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
235. Концепция Федерального закона "Об индустрии электронного обучения (e-Learning)" : проект [Электронный ресурс] // Инновационно-образовательный проект. — Режим доступа : http://mmc1012.unn.ru/News/ExpertSovet.php.
236. Корсак К. Оцінювання якості роботи вищої школи: світові тенденції і національні традиції / К. Корсак, О. Поживілова // Науковий світ. — 2002. — № 12. — С. 9—14.
237. Корф Д. В. Правовое регулирование образования в США / Д. В. Корф, Н. М. Васильева ; под ред. А. Н. Козырина. — М. : Готика, 2005. — 96 с.
238. Корф Д. В. Правовое регулирование финансирования среднего образования в США / Д. В. Корф // Ежегодник российского образовательного законодательства. — 2009. — Т. 4. — № 3-4. — С. 253—269.

239. Корф Д. В. Правовые основы финансирования образования в США : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 „Административное право, финансовое право, информационное право” / Д. В. Корф. — М., 2008. — 28 с.
240. Кочерга С. А. Электронные образовательные технологии: перспективы развития / С. А. Кочерга // Журнал российского права. — 2011. — № 8. — С. 33—39.
241. Кравчук В. М. Роль юридичних клінік у формуванні громадянського суспільства в Україні / В. М. Кравчук // Актуальні проблеми держави і права. — 2011. — Вип. 52. — С. 431—436.
242. Красавчиков О. Система отдельных видов обязательств / О. Красавчиков // Советская юстиция. — 1960. — № 5. — С. 22—35.
243. Красняков Є. Державна політика в галузі освіти України в контексті реалізації освіти для демократичного громадянства і прав людини / Є. Красняков // Віче. — 2011. — № 13 (298). — С. 23—25.
244. Красняков Є. Міжнародні нормативно-правові акти про освіту та їхній вплив на формування державної політики в галузі освіти України / Є. Красняков // Віче. — 2012. — № 14. — С. 22—26.
245. Красота О. Соціально-правові умови діяльності дитячих виправно-трудових установ для неповнолітніх в Україні в період 1935-1964 рр. / О. Красота // Право і суспільство. — 2008. — № 5. — С. 140—145.
246. Кратт О. А. Градієнти соціально-економічного потенціалу вищої школи: формування та реалізація / О. А. Кратт, М. В. Артюхіна // Економіка та право. — 2008. — № 3. — С. 94—98.
247. Кратт О. А. Ринок послуг вищої освіти: методологічні основи дослідження кон’юнктури: монографія / О. А. Кратт. — Донецьк : Юго-Восток Лтд, 2003. — 360 с.
248. Кротов М. В. Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве / М. В. Кротов. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. — 189 с.
249. Кудин В. А. Роль образовательного учреждения МВД России в научно-методическом обеспечении деятельности органов внутренних дел и других правоохранительных структур государственной власти по противодействию преступности (на примере Санкт-Петербургского университета МВД России) / В. А. Кудин // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. — 2011. — № 4 (52). — С. 4—9.

250. Кулініч О. О. Порівняльний аналіз міжнародного досвіду реалізації права на вищу освіту / О. О. Кулініч // Вісник Запорізького національного університету. — 2010. — № 2. — С. 41—49.
251. Куліш А. М. Окремі аспекти організації праці науково-педагогічних працівників / А. М. Куліш, В. І. Горевий // Університетські наукові записки. — 2011. — № 4 (40). — С. 514—519.
252. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали : [у 2 т. Т. 1 : 1939—1953] / [упоряд. Т. Галайчак та ін.]. — К. : Наукова думка, 1995. — 749 с.
253. Купрійчук В. Гуманітарний розвиток Української держави в добу П. Скоропадського / В. Купрійчук // Вісник Національної академії державного управління. — 2011. — № 4. — С. 18—24.
254. Курило В. І. Принципи управління у сфері юридичної науки в Україні: загально-правова характеристика / В. І. Курило // Вісник Запорізького національного університету. — 2009. — № 1. — С. 87—94.
255. Курко М. Вища освіта в умовах глобалізації / М. Курко // Вісник академії управління МВС. — 2010. — № 3 (15). — С. 115—120.
256. Курко М. Н. Адміністративно-правове регулювання вищої освіти в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 „Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право” / М. Н. Курко. — Харків, 2010. — 36 с.
257. Курко М. Н. Державне управління у галузі вищої освіти України / М. Н. Курко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 3. — С. 164—172.
258. Курко М. Н. Механізми державного контролю навчальних закладів в Україні / М. Н. Курко // Наше право. — 2010. — № 2., Ч. 1. — С. 75—80.
259. Курко М. Н. Нормативно-правове забезпечення фінансування вищої освіти в Україні / М. Н. Курко // Право і безпека. — 2010. — № 2 (34). — С. 100—105.
260. Курко М. Н. Окремі організаційні засади становлення і розвитку вищої освіти в Україні / М. Н. Курко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 1. — С. 533—538. — (Серія юридична).
261. Курко М. Н. Основні принципи та джерела фінансування вищої освіти / М. Н. Курко // Наше право. — 2010. — № 3. — С. 59—65.

262. Курко М. Н. Особливості утворення навчальних закладів усіх типів і рівнів акредитації в Україні / М. Н. Курко // Право і суспільство. — 2010. — № 5. — С. 110—114.
263. Курко М. Н. Правові засади цільового використання фінансових ресурсів у сфері вищої освіти [Електронний ресурс] / М. Н. Курко // Форум права. — 2010. — № 3. — С. 227—233. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10kmncvo.pdf.
264. Курко М. Н. Проблеми ефективності вищої освіти в Україні / М. Н. Курко // Право і суспільство. — 2010. — № 4. — С. 120—123.
265. Курко М. Н. Розвиток гарантій права на освіту в Україні / М. Н. Курко // Наше право. — 2010. — № 4. Ч. 2. — С. 145—152.
266. Курко М. Н. Роль вищої освіти в умовах становлення правової держави [Електронний ресурс] / М. Н. Курко // Форум права. — 2010. — № 2. — С. 224—230. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10kmncpd.pdf.
267. Курко М. Н. Стан та нормативно-правове врегулювання фінансового забезпечення освіти / М. Н. Курко // Право і безпека. — 2010. — № 1 (33). — С. 140—143.
268. Куров С. В. Гражданско-правовое регулирование образовательных услуг : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 „Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право”/ С. В. Куров. — М., 1999. — 23 с.
269. Кутиркін А. Правове виховання дітей дошкільного віку / А. Кутиркін // Право України. — 2009. — № 4. — С. 164—169.
269-1. Куцурубова-Шевченко О. В. Господарсько-правове забезпечення діяльності державних вищих навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 „Господарське право, господарсько-процесуальне право” / О. В. Куцурубова-Шевченко. — Донецьк, 2012. — 20 с.
270. Куцурубова-Шевченко О. В. Господарсько-правові проблеми функціонування державних вищих навчальних закладів / О. В. Куцурубова-Шевченко // Економіка та право. — 2009. — № 1. — С. 80—85.
271. Куцурубова-Шевченко О. В. Правові умови створення та діяльності господарських об’єднань за участі вищих навчальних закладів / О. В. Куцурубова-Шевченко // Правові проблеми взаємодії держави і бізнесу : матеріали І Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяч. 90-річчю СНУ ім. В. Даля (м. Луганськ, 3-10 лютого 2010 р.) / за загальн.

редакц. О. В. Шаповалової. — Луганськ : Вид-во СНУ, 2010. — С. 207—210.

272. Кучерпа М. М. Волинь: 1939-1941 рр. : навч. посібник / М. М. Кучерпа, В. В. Вісин. — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. — 486 с.
273. Кучма Р. Теоретичні аспекти функціонування вищої освіти в трансформаційний період / Р. Кучма // Вісник Української академії державного управління при Президентові України. — 2003. — № 1. — С. 204—210.
274. Ланьков А. Н. Высшее образование по-корейски [Электронный ресурс] / А. Н. Ланьков // sik.agava.ru : сайт. — Режим доступа : http://sik.agava.ru/sk/023.html.
275. Легеза Є. О. Щодо визначення адміністративних послуг в Україні / Є. О. Легеза // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 4. — С. 203—208.
276. Лелик Л. І. Планування і регулювання освітніх послуг та їх ефективність в умовах трансформації економіки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.02.03 „Організація управління, планування і регулювання економікою” / Л. І. Лелик. — Львів, 2004. — 20 с.
277. Ликов В. Досвід Донецького обласного центру перепідготовки та підвищення кваліфікації щодо психологічної оцінки професійно значущих особливостей кадрового резерву / В. Ликов, С. Мальована // Вісник державної служби. — 2006. — № 4. — С. 50—52.
278. Лисаускене М. В. Поколение NEXT – прагматичные перфекционисты или романтики потребления / М. В. Лисаускене // СОЦИС. — 2006. — № 4. — С. 111—115.
279. Лисов В. Довузовское профессиональное образование в России: нынешнее состояние и вопросы модернизации / В. Лисов // Российский экономический журнал. — 2008. — № 7-8. — С. 35—55.
280. Ліцензійні умови надання освітніх послуг у сфері вищої освіти : Затверджено Наказом МОН України від 24 грудня 2003 року № 847 [Електронний ресурс] / МОН України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgibin/laws/main.cgi?nreg=z0075-04.
281. Логінова Н. І. Аналіз використання системи дистанційного навчання MOODLE в навчальному процесі ОНЮА / Н. І. Логінова // Актуальні проблеми держави і права. — 2009. — Вип. 47. — С. 342—345.

282. Луганська Т. О. Світовий досвід дистанційного навчання поліцейських та юристів / Т. О. Луганська // Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти : зб. мат. наук.-метод. конф., жовтень 2008. — К. : КНЕУ, 2008. — С. 205—209.
283. Лунев С. Трансформация мировой системы и крупнейшие страны Евразии / С. Лунев, Г. Широков. — М. : Akademia, 2001. — 304 с.
284. Луппов Л. Немецкие начальные школы в России / Л. Луппов. — Петроград : Синодальная, 1916. — 48 с.
285. Любчук О. К. Складові особистісного ресурсного механізму державного управління неперервною освітою в контексті атрибутивного підходу / О. К. Любчук // Економіка та держава. — 2009. — С. 57—60.
286. Малеина М. Н. Договор о подготовке специалиста с высшим профессиональным образованием / М. Н. Малеина // Государство и право. — 2004. — № 8. — С. 57—66.
287. Маленчук В. Ф. Формирование нравственной устойчивости осужденных в местах лишения свободы в процессе образовательной деятельности / В. Ф. Маленчук, В. И. Колесов // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. — 2009. — № 3 (43). — С. 69—72.
288. Мамутов В. Господарський кодекс у системі правового забезпечення економіки в Україні / В. Мамутов // Право України. — 2012. — № 1-2. — С. 203—215.
289. Мамутов В. Некоторые экономико-правовые аспекти борьбы с преступностью / В. Мамутов, Б. Розовський // Вісник Національної академії прокуратури України. — 2009. — № 2. — С. 10—15.
290. Мамутов В. Посилення публічних засад у правовому регулюванні господарської діяльності / В. Мамутов // Право України. — 2009. — № 9. — С. 83—94.
291. Мамутов В. К. Не распылять, а консолидировать / В. К. Мамутов // Закон и бизнес. — 2008. — 12-18 апр. — С. 11.
292. Мамутов В. К. По поводу одной статьи Е. А. Суханова / В. К. Мамутов // Предпринимательское право. — 2011. — № 2. — С. 5—6.
293. Мандрик С. І. Особливості вищих навчальних закладів МВС України як суб'єктів адміністративного права / С. І. Мандрик // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2008. — Вип. 43. — С. 199—204.
294. Маркарьянц С. Япония: государственная политика в области образования [Электронный ресурс] / С. Маркарьянц // Проблемы теории и практики

управления : международный журнал. — Режим доступа : http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/15_2_98.htm.

295. Маркетинг в отраслях и сферах деятельности : учебник / под ред. проф. В. А. Алексунина. — 2-е изд. — М. : Дашков и К, 2002. — 614 с.
296. Маркс К. Теории прибавочной стоимости : IV том : Капитала / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Соч., 2-е изд. — Т. 26. Ч. 2. — 658 с.
297. Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. / Василь Марочко. — К. : ПП Наталія Брехуненко, 2007. — 64 с.
298. Марченко В. В. Науково-методичні засади формування нових механізмів державного управління у сфері послуг : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Марченко Вікторія Валеріївна. — Донецьк, 2004. — 241 с.
299. Марчук Л. "Patriae decori civibus educandis" – освічені громадяни є окрасою батьківщини / Л. Марчук // Віче. — 2011. — № 5 (190). — С. 29.
300. Мацелик Т. Суб'єкт права як наукова категорія / Т. Мацелик // Підприємництво, господарство і права. — 2010. — № 7. — С. 38—41.
301. Мацелик Т. О. Суб'єкти адміністративного права: поняття та види / Т. О. Мацелик // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). — 2009. — № 3(46). — С. 159—164.
302. Медведєв І. А. Витоки ідеї університету в Україні та її вплив на національний менталітет / І. А. Медведєв // Економіка та держава. — 2010. — № 8. — С. 93—95.
303. Медынский Е. Н. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции / Е. Н. Медынский. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Учпедгиз, 1938. — 512 с.
304. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2 ч. Ч. 2. / Дмитрий Иванович Мейер. — по исп. и доп. 8-му изд. 1902 г. — М. : Статут, 1997. — 455 с.
305. Мельник А. Міжнародна торгівля послугами і створення глобального ринку послуг / А. Мельник // Вісник Тернопільської академії народного господарства. — 2003. — № 8-1. — С. 94—102.
306. Мельник О. Інтелектуальна освіта – вимога часу / О. Мельник // Право України. — 2003. — № 7. — С. 101—104.
307. Мельничук Н. Н. К вопросам об особенностях договора на выполнение научно-исследовательских работ / Н. Н. Мельничук // Вестник Московского государственного областного университета. — 2009. — № 3. — С. 100—105. — (Серия "Юриспруденция").

308. Мельничук О. Захист права на освіту державно-громадськими органами управління освітою / О. Мельничук // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 1. — С. 6—9.
309. Мельничук О. Ф. Поняття та види суб'єктів освітніх правовідносин / О. Ф. Мельничук // Держава і право. — 2011. — Вип. 51. — С. 48—54.
310. Мельничук О. Ф. Правові засоби та способи захисту суб'єктивного права на освіту / О. Ф. Мельничук // Адвокат. — 2011. — № 4 (127). — С. 23—27.
311. Мельничук О. Ф. Роль громадських організацій у здійсненні захисту права людини на освіту / О. Ф. Мельничук // Адвокат. — 2011. — № 9 (132). — С. 13—16.
312. Менеджмент, маркетинг и экономика образования : учеб. / [А. П. Егоршин, В. А. Кручинин, Т. В. Сальникова и др.] ; под. ред. А. П. Егоршина. — Н. Новгород: НИМБ, 2001. — 624 с.
313. Миколаїв Ю. Від повітового – до національного / Ю. Миколаїв // Віче. — 2010. — № 23. — С. 60—61.
314. Миколаїв Ю. Луганський національний університет імені Тараса Шевченка / Ю. Миколаїв // Віче. — 2011. — № 3 (288). — С. 28—29.
315. Мировая экономика : учеб. пособие для вузов / под ред. проф. И. П. Николаевой. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ - ДАНА, 2000. — 575 с.
316. Миськів Л. І. Адміністративно-правовий статус керівника вищого навчального закладу державної форми власності / Л. І. Миськів // Наше право. — 2011. — № 1, Ч. 2. — С. 92—95.
317. Миськів Л. І. Адміністративно-правовий статус педагогічних та науково-педагогічних працівників ВНЗ в умовах реформування вищої освіти / Л. І. Миськів // Право та управління. — 2011. — № 1. — С. 276—280.
318. Михайлик І. М. Організаційно-правові засади функціонування системи загальної середньої освіти на регіональному рівні [Електронний ресурс] / І. М. Михайлик // Державне будівництво. — 2012. — № 2. —. Режим доступу: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2010-2/doc/4/06.pdf.
319. Мілаш В. С. До питання про об'єкт договору про надання послуг / В. С. Мілаш // Вісник господарського судочинства. — 2008. — № 4. — С. 72—77.
320. Мірзоян А. А. Деякі питання систематизації договорів про надання послуг / А. А. Мірзоян // Університетські наукові записки. — 2007. — № 4 (24). — С. 229—233.

321. Модельный образовательный кодекс для государств - участников СНГ : принят постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств - участников СНГ от 16 ноября 2006 года № 27-12 / Межпарламентская Ассамблея государств - участников СНГ // Информационный бюллетень МПА государств — участников СНГ. — 2007. — № 39.
322. Молодякова Э. В. Система образования в Японии и ее перманентное реформирование [Электронный ресурс] / Э. В. Молодякова // Ежегодник российского образовательного законодательства. — 2006. — Т. 1. — Режим доступа : http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod/?09.html.
323. Монаєнко А. Джерела та порядок фінансування видатків вищих навчальних закладів / А. Монаєнко // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 9. — С. 72—75.
324. Монаєнко А. Нормативно-правова база розвитку освіти та науки в Україні / А. Монаєнко // Право України. — 2007. — № 10. — С. 76—78.
325. Монаєнко А. Особливості фінансової діяльності вищих навчальних закладів в Україні / А. Монаєнко // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 7. — С. 31—35.
326. Монаєнко А. Правове регулювання фінансування видатків на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи / А. Монаєнко // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 1. — С. 24—27.
327. Монаєнко А. Розвиток повноважень держави з визначення видатків на освіту та науку / А. Монаєнко // Право України. — 2008. — № 1. — С. 128—131.
328. Монаєнко А. Суб’єкти та правові засоби, за допомогою яких здійснюється фінансування освіти та науки / А. Монаєнко // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 12. — С. 103—106.
329. Монаєнко А. Удосконалення нормативно-правового забезпечення управління освітою в Україні / А. Монаєнко // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 10. — С. 16—19.
330. Монаєнко А. О. Особливості позабюджетної діяльності вищих навчальних закладів / А. О. Монаєнко // Наше право. — 2009. — № 4, Ч. 1. — С. 116—119.
331. Монаєнко А. О. Правове регулювання видатків на освіту та науку : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 / Монаєнко Антон Олексійович. — Ірпінь, 2009. — 525 с.
332. Найбільші бібліотеки світу // Віче. — 2011. — № 1 (286). — С. 4.

333. Нанба С. Б. Законодательные основы установления компетенции местных органов власти в Испании / С. Б. Нанба // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. — 2009. — № 2 (17). — С. 108—113.
334. Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933 : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Заповіт, 1996. — 304 с.
335. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / [О. А. Беляневич, О. М. Вінник, В. С. Щербина та ін.] ; за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. — 2-ге вид., перероб. і допов.— К. : Юрінком Інтер, 2008. — 720 с.
336. Негодченко О. В. Створення єдиної електронної мережі бібліотечних ресурсів МВС України – вимога часу / О. В. Негодченко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2008. — № 1. — С. 14—25.
337. Нестеренко П. В. Вищі навчальні заклади як суб'єкти майнових правовідносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 „Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" / П. В. Нестеренко. — Х., 2008. — 20 с.
338. Николаев Б. В. Федеральное законодательство о высшем образовании в США / Б. В. Николаев // Право и образование. — 2010. — № 6. — С. 18—27.
339. Ніколаєнко С. М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства / С. М. Ніколаєнко. — К. : Знання, 2005. — 319 с.
340. Новий словник української мови : в 4 т. Т. 2 / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К. : Аконіт, 2001. — 874 с.
341. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. Т. 3 : Обе-Роб. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К. : Аконіт, 1998. — 927 с.
342. О высшем и послевузовском профессиональном образовании : Федеральный закон Российской Федерации от 22 августа 1996 года № 125-ФЗ / Государственная дума РФ // Собрание законодательства Российской Федерации. — 1996. — № 35. — Ст. 4135.
343. О высшем образовании : Закон Республики Беларусь от 11 июля 2007 года № 252-З [Электронный ресурс] / Палата представителей Республики Беларусь // TamBy : информационно-справочный ресурс стран СНГ. — Режим доступа : http://www.tammby.narod.ru/belarus-zakon/zakon_252-2007.htm.

344. О высшем образовании : Закон Республики Казахстан от 10 апреля 1993 года в редакции от 27 января 1996 года [Электронный ресурс] / Қазақстан Республикасының Парламенті // Портал Республики Казахстан. — Режим доступа : http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemso/dok_percbz.htm.
345. О Концепции модернизации российского образования на период до 2010 года : распоряжение Правительства Российской Федерации от 29 декабря 2001 года № 1756-р [Электронный ресурс] / Правительство Российской Федерации // Российское образование : Федеральный портал. — Режим доступа : http://www.edu.ru/db/mo/Data/d_02/393.html.
346. О лицензировании : Закон Республики Казахстан от 11 января 2007 года № 314—III ЗРК [Электронный ресурс] / Қазақстан Республикасының Парламенті // zakon.kz : портал. — Режим доступа : http://www.zakon.kz/141150-zakon-respubliki-kazakhstan-ot-11.html.
347. О мерах государственной поддержки субъектов Российской Федерации, внедряющих комплексне проекты модернизации образования : Постановление Правительства Российской Федерации от 30 декабря 2006 года № 848 [Электронный ресурс] / Правительство Российской Федерации // Законы России : сайт. — Режим доступа : http://www.lawrussia.ru/texts/legal_319/doc319a183x940.htm.
348. О науке и государственной научно-технической политике : Федеральный Закон от 23 августа 1996 года № 127—ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. — 1996. — № 35. — Ст. 4137.
349. О профессионально-техническом образовании : Закон Республики Беларусь от 29 июня 2003 года № 216-З [Электронный ресурс] / Палата представителей Республики Беларусь // TamBy : информационно-справочный ресурс стран СНГ. — Режим доступа : http://www.tammby.narod.ru/belarus-zakon/zakon_216-2003.htm.
350. О частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений : Одобренный государственным советом и государственною думою Закон от 1 июля 1914 года № 2006 // Учитель и школа. — 1914. — № 17/18. — С. 56—71.
351. Об образовании : Закон КНР. — принят 18 марта 1995 года на третьей сессии съезда Всекитайского собрания народных представителей 8 созыва; опубликован по приказу № 45 Председателя КНР 18 марта 1995 года; вступает в силу 1 сентября 1995 года [Электронный ресурс] / Всекитайское

собрание народных представителей // Бизнес в Китае : информационно-аналитический портал. — Режим доступа : http://asia-business.ru/law/law3/education/.

352. Об образовании : Закон Республики Беларусь от 29 октября 1991 года № 1202-XII / Палата представителей Республики Беларусь // Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. — 1991. — № 33. — Ст. 598.
353. Об образовании : Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319—III / Қазақстан Республикасының Парламенті // Казахстанская правда. — 2007, 15 августа. — № 127 (25472).
354. Об образовании : Закон Республики Молдова от 21 июля 1995 года № 547—XIII / Парламент Республики Молдова // Monitorul Oficial. — 1995, 9 сентября. — № 62-63. — Ст. 692.
355. Об образовании : Федеральный закон Российской Федерации от 10 июля 1992 года № 3266—1 в редакции от 13 января 1996 года / Государственная дума РФ // Собрание законодательства Российской Федерации. — 1996. — № 3. — Ст. 150.
356. Об образовании лиц с особенностями психофизического развития (специальном образовании) : Закон Республики Беларусь от 18 мая 2004 года № 285-З [Электронный ресурс] / Палата представителей Республики Беларусь // Сайт. — Режим доступа : http://www.tammby.narod.ru/belarus-zakon/zakon_285-2004.htm.
357. Об общем среднем образовании : Закон Республики Беларусь от 5 июля 2006 года № 141-З [Электронный ресурс] / Палата представителей Республики Беларусь // TamBy : информационно-справочный ресурс стран СНГ. — Режим доступа : http://www.tammby.narod.ru/belarus-zakon/zakon_141-2006.htm.
358. Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации : Федеральный закон Российской Федерации от 6 октября 2003 года № 131—ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. — 2003. — № 40. — Ст. 3822.
359. Обзор систем высшего образования стран ОЭСР: Система высшего образования в Великобратании // Новости ОЭСР: образование, наука, новая экономика : бюллетень. — М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2004. — С. 1—9.
360. Образование в Китае [Электронный ресурс] // Русский Китай или Путевые Заметки : сайт. — Режим доступа : http://www.ruscn.ru/teach.php.
361. Образование в КНР [Электронный ресурс] // Жэньминь Жибао : газета он-лайн. — Режим доступа : http://russian.people.com.cn/2332523.html.

362. Образование в Сингапуре [Электронный ресурс] // Global Study : сайт компании. — Режим доступа : http://www.study.kz/1/8/323/obrazovanie-v-singapure.
363. Образование в Японии [Электронный ресурс] // Today&Tomorrow : сайт компании. — Режим доступа : http://tntdesk.com/ru/progrs/edu/japan/.
364. Общая социология : учеб. пособие / под общ. ред. проф. А. Г. Эфендиева. — М. : ИНФРА-М, 2004. — 654 с.
365. Овчинников О. А. К методологии оценки научной деятельности в научных и образовательных учреждениях Российской Федерации / О. А. Овчинников // Вестник Московского университета МВД России. — 2009. — № 6. — С. 30—33.
366. Огаренко В. М. Державне управління системою професійно-технічної освіти / В. М. Огаренко // Право та державне управління. — 2010. — № 1. — С. 111—117.
367. Огаренко Є. Правове регулювання державного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів в Україні / Є. Огаренко // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 9. — С. 67—70.
368. Огаренко Є. А. Удосконалення нормативно-правової бази регулювання сфери вищої освіти в Україні / Є. А. Огаренко // Наше право. — 2009. — № 3. — С. 65—71.
369. Огаренко Є.А. Адміністративно-правове регулювання діяльності вищих навчальних закладів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Огаренко Євген Анатолійович. — Запоріжжя, 2010. — 187 с.
370. Огнев'юк В. Криза – момент істини для університетської освіти / В. Огнев'юк // Вища школа. — 2009. — № 11. — С. 5—16.
371. Огнев'юк В. Університетська освіта України в контексті перспектив європейської інтеграції / В. Огнев'юк // Віче. — 2010. — № 20. — С. 16—20.
372. Орешкина А. К. К вопросу формирования педагогической системы проектно-технологического типа / А. К. Орешкина // Вестник Московского университета МВД России. — 2009. — № 6. — С. 38—39.
373. Осетинська Г. А. Проблеми визначення класифікаційних критеріїв відмежування зобов'язань з надання послуг та поділу їх на види / Г. А. Осетинська // Вісник господарського судочинства. — 2004. — № 2. — С. 251—256.

374. Основні напрями бюджетної політики на 2013 рік : постанова Верховної Ради України від 22 травня 2012 року № 4824—VI / Верховна Рада України // Офіційний вісник України. — 2012. — № 41. — Ст. 1569.
375. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании : Закон СССР от 19 июля 1973 года / Верховный Совет СССР // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1973. — № 30. — Ст. 918.
376. Особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу в умовах кредитно-модульного навчання : Наказ МОН України від 20 жовтня 2004 року № 812 [Електронний ресурс] / МОН України // Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України : офіційний веб-сайт. — Режим доступу : www.mon.gov.ua/laws/MON_812.doc.
377. Острівний І. М. Господарсько-правовий статус вищих навчальних закладів приватної форми власності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 „Господарське право; господарсько-процесуальне право”/ І. М. Острівний. — Донецьк, 2012. — 18 с.
378. Острівний І. М. Моделювання організаційно-правових форм вищих навчальних закладів приватної форми власності / І. М. Острівний // Держава і право. — 2011. — Вип. 51. — С. 398—404.
379. Павловський К. Трансформації вищої освіти в XXI столітті: польський погляд / К. Павловський. — К. : Навч.-метод. центр "Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні", 2005. — 230 с.
380. Палінчак М. М. До питання про правовий статус школи та церкви в державі / М. М. Палінчак // Науковий вісник Ужгородського університету. — 2008. — Випуск 9. — С. 199—201. — (Серія "Право").
381. Панкратьева Н. Система статистических показателей сферы услуг как сектора экономики / Н. Панкратьева // Вопросы статистики. — 1998. — № 4. — С. 16—21.
382. Панченко П. Коррупция в образовательных учреждениях: составы преступлений и соотношение с непреступными деяниями / П. Панченко // Уголовное право. — 2005. — № 2. — С. 52—55.
383. Пахомова А. О. Загальна характеристика законодавства у сфері проведення науково-дослідних робіт / А. О. Пахомова // Вісник Академії адвокатури України. — 2011. — № 2(21). — С. 52—58.
384. Пашков В. Проблеми визначення учасників господарсько-договірних відносин у галузі охорони здоров’я / В. Пашков // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 5. — С. 34—38.

385. Пашков В. Проблеми державного регулювання правовідносин у галузі офорони здоров'я / В. Пашков // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 4. — С. 14—17.
386. Пелікан Я. Ідея Університету / Я. Пелікан. — [пер. з англ.]. — К. : Дух і літера, 2009. — 394 с.
387. Петькун С. Європейська освіта: від ідеї – до самоствердження та визнання / С. Петькун // Віче. — 2011. — № 21. — С. 32—33.
388. Пєтков В. П. Проблеми та перспективи підготовки юристів-менеджерів у вищих навчальних закладах МВС України / В. П. Пєтков // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 4. — С. 24—32.
389. Пєтков С. В. Менеджмент в освітньому процесі вищих навчальних закладів МВС України / С. В. Пєтков // Основні напрями реформування ОВС в умовах розбудови демократичної держави : матеріали міжнар. наук-практ. конф. (14–15 жовт. 2004 р., Одеса) : у 2 ч. Ч. 2 / за заг. ред. О. Ф. Долженкова. — Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. — С. 250—256.
390. Писаренко Г. М. Адміністративні послуги в Україні : організаційно-правові аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 „Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право"/ Г. М. Писаренко. — Одеса, 2006. — 20 с.
391. Писенко К. А. Уроки религии в государственной школе – норма светского правового государства (европейский опыт правового регулирования школьного религиозного образования) / К. А. Писенко // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. — 2010. — № 4. — С. 79—90.
392. Письмо десяти академиков [Электронный ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия : сайт. — Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%81%D1%8C%D0%BC%D0%BE_%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%8F%D1%82%D0%B8_%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2.
393. Питер М. Устрій і завдання вищого навчального закладу / М. Питер // Вісник Львівського університету. — 2009. — Вип. 48. — С. 114—118. — (Серія юридична).

394. Плаксий С. Рейтинги вузов: поиск истины или инструмент недобросовестной конкуренции? / С. Плаксий // Alma mater : вестник высшей школы. — 2007. — № 3. — С. 3—14.
395. Плеве И. Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII в. / И. Р. Плеве. — М. : Готика, 2000. — 444 с.
396. Плющ О. В. Теоретичні підходи до дослідження державних послуг в Україні / О. В. Плющ // Економіка та держава. — 2009. — № 6. — С. 97—99.
397. Поважний О. С. Безперервна освіта управлінських кадрів [Електронний ресурс] / О. С. Поважний, І. В. Костенок // Кримський юридичний вісник. — 2010. — Випуск 3 (10). — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kyuv/2010_3_2/index.htm.
398. Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц [Российская Академия наук]. — 2-е изд., испр. и доп. — Санкт-Петербург : Наука, 1996. — 668 с.
399. Погребняк Н. М. Роль науково-дослідницьких організацій та науково-педагогічних шкіл у системі вищої педагогічної освіти Великобританії / Н. М. Погребняк // Актуальні проблеми держави і права. — 2010. — Вип. 52. — С. 442—450.
400. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755—VI / Верховна рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 13-14, № 15-16, № 17. — Ст. 112.
401. Подоляка А. Правове регулювання захисту комерційної таємниці / А. Подоляка // Вісник Академії управління МВС. — 2010. — № 4. — С. 9—14.
402. Подоляка А. М. Господарсько-правова відповідальність та сучасні засоби її застосування / А. М. Подоляка // Наше право. — 2010. — № 4, Ч. 2. — С. 138—144.
403. Поляк О. В. Механізми надання управлінських послуг органами влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 „Механізми державного управління”/ О. В. Поляк. — Львів, 2006. — 20 с.
404. Понкин И. В. Зарубежные законы и документы о формировании и защите общественной нравственности и нравственности несовершеннолетних : приложение к проекту Концепции государственной политики формирования и защиты нравственности детей в Российской Федерации / И. В. Понкин. — М. : Общественный совет Центрального федерального

округа, Институт государственно-конфессиональных отношений и права, 2008. — 246 с.

405. Понкин И. В. Преподавание знаний о религии в светской школе: европейский опыт правового регулирования [Электронный ресурс] / И. В. Понкин // Религиозная культура в светской школе / отв. ред. и сост. Л. С. Гармаш, И. В. Понкин. — М. : Ин-т государственно-профессиональных отношений и права, 2007 // Нравственность и образование : сайт. — Режим доступа : http://www.nravstvennost.info/library/news_detail.php?ID=2521.
406. Пономаренко Г. О. Діяльність відомчих вищих навчальних закладів щодо реалізації кадрової політики МВС України / Г. О. Пономаренко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — Вип. 45. — С. 6—13.
407. Пономаренко Г. О. Поняття та особливості освітніх послуг, які надаються державними вищими навчальними закладами / Г. О. Пономаренко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 3 (46). — С. 6—14.
407-1. Порядок державної атестації загальноосвітніх, дошкільних та позашкільних навчальних закладів : затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2004 року № 658 «Про внесення змін до Порядку державної атестації загальноосвітніх, дошкільних та позашкільних навчальних закладів» [Електронний ресурс] / МОН України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1071-04.
408. Потапенко Н. А. Забезпечення правової освіти громадськими організаціями: теоретико-правовий аспект / Н. А. Потапенко // Держава і право : зб. наук. праць. — 2009. — Випуск 45. — С. 97—102.
409. Потеряйко А. І. Правове положення навчально-науково-виробничих організацій в системі вищої освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 „Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / А. І. Потеряйко. — Х., 1983. — 20 с.
410. Правове регулювання ліцензування певних видів господарської діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Бекірова Ельвіна Ескендерівна. — О., 2005. — 202 с.
411. Привалова Н. Підготовка вищих керівних кадрів для місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (на прикладі

Одеської обласної школи резерву кадрів) / Н. Привалова // Вісник державної служби України. — 2006. — № 2. — С. 57—59.

412. Приходько В. Послуга як правова категорія договору розшуку / В. Приходько // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 5. — С. 79—82.
413. Про видавничу справу : Закон України від 5 червня 1997 року № 318/97—ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 32. — Ст. 206.
414. Про вищу освіту : Закон України від 17 січня 2002 року № 2984—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 20. — Ст. 134.
415. Про внесення змін до Закону України "Про вищу освіту" : проект Закону України [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України : офіційний веб-сайт. — Режим доступу : www.mon.gov.ua/main.phpguery=education/higher.
416. Про Державну національну програму "Освіта" ("Україна XXI століття") : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 року № 896 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF.
417. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців : Закон України від 15 травня 2003 року № 755—IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 31—32. — Ст. 263.
418. Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні : Указ Президента України від 20 березня 2008 року № 244/2008 [Електронний ресурс] / Президент України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1013%2F2005.
419. Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики : Указ Президента України від 29 березня 2001 року № 221/2001 [Електронний ресурс] / Президент України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=221%2F2001.
420. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 липня 2001 року № 2628-III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 49. — Ст. 259.

421. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24 червня 2004 року № 1875-IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 47. — Ст. 514.
422. Про забезпечення подальшого розвитку вищої освіти в Україні : Указ Президента України від 25 вересня 2008 року № 857/2008 [Електронний ресурс] / Президент України // Repetitor : сайт. — Режим доступу : http://www.repetitor.ua/edunews/187.
423. Про загальну середню освіту : Закон України від 13 травня 1999 року № 651-XIV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 28. — Ст. 230.
424. Про залучення роботодавців до підготовки та перепідготовки кадрів, освітніх і наукових процесів : проект закону України [Електронний ресурс] / МОН // Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України: офіційний веб-сайт. — Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/newstmp/06_03/2.
425. Про затвердження Національної доктрини розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002 [Електронний ресурс] / Президент України // Адміністрація Президента України : офіційне інтернет-представництво. — Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/151.html.
426. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності : постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 року № 796 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=796-2010-%EF.
427. Про затвердження Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах : постанова Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2001 року № 978 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=978-2001-%EF.
428. Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад : постанова Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 року № 1074 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1074-96-%EF.

429. Про затвердження Положення про дослідницький університет : постанова Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2010 року № 163 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=163-2010-%EF.
430. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України : Указ Президента України від 8 квітня 2011 року № 410/2011 [Електронний ресурс] / Президент України // Адміністрація Президента України : офіційне інтернет-представництво. — Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/13414.html.
431. Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) : постанова Кабінету Міністрів України від 20 січня 1998 року № 65 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Законодавство України : сайт — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=65-98-%EF.
432. Про затвердження Положення про створення (реєстрацію), реорганізацію та ліквідацію промислово-фінансових груп : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 року № 781 / Кабінет Міністрів України // Зібрання постанов Уряду України. — 1996. — № 15. — Ст. 398. — (втратила чинність).
433. Про затвердження Порядку надання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 2003 року № 916 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Законодавство України : сайт — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/916-2003-%D0%BF.
434. Про затвердження Програми проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації : Наказ МОН України від 23 січня 2004 року № 49 [Електронний ресурс] / МОН України // Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України : офіційний веб-сайт. — Режим доступу : www.mon.gov.ua/laws/MON_49_new.doc.
435. Про затвердження Тимчасового положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців : Наказ МОН України від 23 січня 2004 року № 48 [Електронний ресурс] / МОН України // Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України : офіційний веб-сайт. — Режим доступу : www.mon.gov.ua/laws/MON_48_new.doc.

436. Про затвердження Типового договору про навчання, підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації або про надання додаткових освітніх послуг навчальними закладами : Наказ Міністерства освіти і науки України від 11 березня 2002 року № 183 / Міністерство освіти і науки України // Офіційний вісник України. — 2002. — № 15. — Ст. 831.
437. Про затвердження Типового договору про підготовку фахівця у вищому навчальному закладі Міністерства внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 14 травня 2007 року № 150 [Електронний ресурс] / МВС України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0547-07.
438. Про затвердження Типового положення про атестацію педагогічних працівників : Наказ Міністерства освіти і науки України від 6 жовтня 2010 року № 930 [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України // Форум випускників Дрогобицького ДПУ ім. І. Франка. — Режим доступу : http://www.ddpu.org.ua/?p=227].
439. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку : Наказ МОН України від 20 жовтня 2004 року № 812 [Електронний ресурс] / МОН України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0956-06.
440. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 року № 2210—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 12. — Ст. 64.
441. Про захист прав споживачів : Закон України від 15 грудня 1993 року № 1023-XII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 30. — Ст. 238.
442. Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти : Указ Президента України від 2 червня 1998 року № 580/98 [Електронний ресурс] / Президент України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=580%2F98.
443. Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів : Указ Президента України від 23 січня 1996 року № 77/96 [Електронний ресурс] / Президент України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=77%2F96.

444. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квітня 1991 року № 959—XII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 29. — Ст. 377.
444-1. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 7 жовтня 2010 року № 2591—VI / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 9. — Ст. 58.
445. Про концесії : Закон України від 16 липня 1999 року № 997—XIV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 41. — Ст. 372.
446. Про кредитні спілки : Закон України від 20 грудня 2001 року № 2908—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 15. — Ст. 101.
447. Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 року № 1019 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1019-2007-%EF.
448. Про ліцензування певних видів господарської діяльності : Закон України від 1 червня 2000 року № 1775—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 36. — Ст. 299.
449. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13 грудня 1991 року № 1977—XII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 12. — Ст. 165.
450. Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10 лютого 1995 року № 51/95—ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 9. — Ст. 56.
451. Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001 / Президент України // Офіційний вісник України. — 2001. — № 43. — Ст. 1921.
452. Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя : Указ Президента України від 15 березня 2002 року № 258/2002 / Президент України // Офіційний вісник України. — 2002. — № 12 (05.04.2002). — Ст. 555.
453. Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні : Указ Президента України від 4 липня 2005 року № 1013/2005 / Президент України // Офіційний вісник України. — 2005. — № 27. — С. 30. — Ст. 1542.

454. Про організації роботодавців : Закон України від 24 травня 2001 року № 2436—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 32. — Ст. 171.
455. Про освіту : Закон України від 23 травня 1991 року № 1060—XII / Верховна Рада УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 34. — Ст. 451.
456. Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні : Указ Президента України від 12 вересня 1995 року № 832/95 [Електронний ресурс] / Президент України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=832%2F95.
457. Про основні напрями реформування професійно-технічної освіти : Указ Президента України від 12 вересня 1995 року № 832/95 [Електронний ресурс] / Президент України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=322/96.
458. Про позашкільну освіту : Закон України від 22 червня 2000 року № 1841—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 46. — Ст. 393.
459. Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів : постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 року № 228 [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=228-94-%EF.
460. Про природні монополії : Закон України від 20 квітня 2000 року № 1682—III / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 30. — Ст. 238.
461. Про пріоритетні напрями розвитку науки та техніки : Закон України від 11 липня 2001 року № 1977—XII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 48. — Ст. 253.
462. Про промислово-фінансові групи в Україні : Закон України від 21 листопада 1995 року № 437/95—ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 23. — Ст. 88. — (втратив чинність).
463. Про професійно-технічну освіту : Закон України від 10 лютого 1998 року № 103/98—ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 32. — Ст. 215.
464. Про свободу совісті і релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 року № 987—XII / Верховна Рада УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 25. — Ст. 283.

465. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків : Закон України від 16 липня 1999 року № 991—XIV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 40. — Ст. 363.
466. Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні : Постанова Верховної Ради України від 4 червня 2004 року № 1755—IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Верховна Рада України : офіційний веб-сайт. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=18176.
467. Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності: Закон України від 1 грудня 2005 року № 3164-IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 12. — Ст. 101.
468. Про схвалення плану заходів, спрямованих на задоволення потреби ринку праці у кваліфікованих робітничих кадрах : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 року № 886-р [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України // НАУ : сайт. — Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1095.2085.1&nobreak=1.
469. Про теплопостачання : Закон України від 2 червня 2005 року № 2633—IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 28. — Ст. 373.
470. Про товарну біржу : Закон України від 10 грудня 1992 року № 1956-XII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 10. — Ст. 139.
471. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 2 грудня 1997 року № 671/97-ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 13. — Ст. 52.
472. Про ціни і ціноутворення : Закон України від 3 грудня 1990 року № 507—XII / Верховна Рада УРСР // Відомості Верховної Ради України. — 1990. — № 52. — Ст. 650.
473. Програма інтеграції України до Європейського Союзу: схвалено Указом Президента України від 14 вересня 2000 року № 1072/2000 / Президент України // Офіційний вісник України. — 2000. — № 39. — Ст. 1648.
474. Прокопенко Л. Система управління освітою в Україні на початку XX ст. / Л. Прокопенко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. / редкол.: С. М. Серьогін (гол. ред.) [та ін.]. — Д. : ДРІДУ НАДУ, 2006. — Вип. 1 (23). — С. 3—13.

475. Проценко Т. Правові форми і методи стимулювання розвитку інноваційних процесів / Т. Проценко, О. Голяшкін // Вісник Академії управління МВС. — 2009. — № 3. — С. 14—22.
476. Проценко Т. О. Організаційно-правові засади діяльності Державного лісового корпусу (Corpo forestale dello stato) поліції Італії / Т. О. Проценко, О. І. Логвиненко // Наука і правоохорона. — 2011. — № 3 (13). — С. 48—51.
477. Раєвнєва О. Розвиток інноваційної діяльності ВНЗ: формування сучасних фахівців на засадах державно-приватного партнерства / О. Раєвнєва // Вища освіта. — 2010. — № 12. — С. 37—49.
478. Ракша Н. С. Щодо комплексного підходу до визначення системи освіти в Україні / Н. С. Ракша // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2011. — № 1. — С. 80—87.
479. Рашкевич Ю. М. Легенди та міфи Болонського процессу [Електронний ресурс] / Ю. М. Рашкевич // Майдан. — 2008. — Режим доступу : http://maidan.org.ua/static/mai/1244130517.html.
480. Рейтинг стран по уровню коррупции [Электронный ресурс] // РБК.Рейтинг : сайт. — Режим доступа : http://rating.rbc.ru/articles/2011/12/04/33496664_tbl.shtml?2011/12/02/33495541.
481. Рєзнікова В. В. Послуга та суміжні правові категорії / В. В. Рєзнікова // Університетські наукові записки. — 2009. — № 2. — С. 105—115.
482. Рєзнікова В. В. Сутність категорії "послуга": аналіз існуючих концепцій / В. В. Рєзнікова // Вісник господарського судочинства. — 2009. — № 1. — С. 58—68.
483. Рєзнікова В. В. Теоретичні проблеми регулювання посередництва у сфері господарювання України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.04 „Господарське право; господарсько-процесуальне право”/ В.В. Рєзнікова. — К., 2011. — 28 с.
484. Рєпкіна Ю. Ліцензування фізкультурно-оздоровчої та спортивної діяльності / Ю. Рєпкіна // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 8. — С. 83—86.
485. Розвиток української культури за роки Радянської влади / АН УРСР. Ін-т історії. ; редкол.: П. П. Гудзенко (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наукова думка, 1967. — 368 с.

486. Розквіт народної освіти в західних областях України / [Д. А. Яремчук, Л.С. Баїк, В.К. Савинець та ін.] ; упор. і заг. ред. Б. І. Тимохіна. — К. : Рад. школа, 1979. — 192 с.
487. Рудницький В. Українські реалії та перспективи Болонського процесу / В. Рудницький, Р. Шевчук // Вісник Академії управління МВС. — 2010. — № 2 (14). — С. 169—177.
488. Рудницький В. Управління навчальними закладами системи МВС України та шляхи його удосконалення / В. Рудницький, Н. Ракша // Вісник Академії управління МВС. — 2008. — № 4. — С. 155—167.
489. Рум'янцев А. П. Міжнародна торгівля послугами : навч. посіб. / А. П. Рум'янцев, Ю. О. Коваленко. — 2-ге вид., перероб. та доп. — К. : Центр навч. літ., 2003. — 112 с.
490. Рябошапко Л. Кодифікація про освіту – складова освітніх реформ / Л. Рябошапко // Віче. — 2010. — № 19 (280). — С. 25—28.
491. Савош Г. П. Нормативно-правове регулювання процесу виховання у сучасному ВНЗ / Г. П. Савош // Право і безпека. — 2009. — № 3. — С. 132—136.
492. Савчук В. А. Аналіз динаміки функціонування закладів освіти у Хмельницькій області / В. А. Савчук // Економіка та держава. — 2009. — № 10. — С. 32—34.
493. Саєнко О. О. Аналіз попиту на освітні послуги ВНЗ IV рівня акредитації / О. О. Саєнко // Вісник Донецького національного університету. — 2011. — Т. 1., Спецвип. — С. 141—146. — (Сер. В "Економіка і право").
494. Салига С. Я. Розвиток методів визначення соціально-економічної ефективності витрат на освітні послуги / С. Я. Салига, В. М. Гельман // Університетські наукові записки. — 2007. — № 3 (23). — С. 213—223.
495. Салимова К. И. Общеобразовательная школа Японии в XXI веке / К. И. Салимова // Педагогика. — 2002. — № 8. — С. 88—96.
496. Саниахметова Н. А. Юридический справочник предпринимателя / Н. А. Саниахметова. — 6 изд-е., перераб. и доп. — Х. : Одиссей, 2004. — 1056 с.
497. Сапаргалиев Г. С. Отношения по воспитанию и обучению – предмет правового регулирования / Г. С. Сапаргалиев // Советское государство и право. — 1977. — № 8. — С. 121—127.
498. Сафонова В. Є. Дієві аспекти підвищення конкурентоспроможності ВНЗ на основі організації його маркетингової діяльності / В. Є. Сафонова // Університетські наукові записки. — 2009. — № 3 (31). — С. 373—378.

499. Сафонова В. Є. Теоретичне обґрунтування економічної ефективності вищої освіти / В. Є. Сафонова // Університетські наукові записки. — 2009. — № 2 (30). — С. 378—381.
500. Сворак С. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.) / С. Сворак. — К. : Правда Ярославичів, 1998. — 240 с.
501. Серьогін С. М. Шляхи удосконалення атестаційного процесу кадрів вищої школи [Електронний ресурс] / С. М. Серьогін // Кримський юридичний вісник. — Вип. 2 (9), Ч. ІІ. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kyuv/2010_2_2/06.pdf.
502. Сингапур – преимущества обучения [Электронный ресурс] // Students International : сайт. — Режим доступа : http://www.studinter.ru/sg/.
503. Синицина С. В. Перспективы клинической инновации в юридическом образовании / С. В. Синицина // Правовая политика и правовая жизнь. — 2010. — № 2. — С. 150—154.
504. Сироткина А. А. Договор предоставления медицинских услуг: особенности правового регулирования : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Сироткина Анна Александровна. — М., 2004. — 182 с.
505. Система образования в КНР [Электронный ресурс] // Все о Китае : справочно-информационный портал. — Режим доступа : http://wholechina.ru/Blocks/education/education001.html.
506. Система образования в Сингапуре [Электронный ресурс] // Центр международных программ : сайт компании. — Режим доступа : http://www.edu-cip.kz/worldedumenu/%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B--%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F/%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D0%BF%D1%83%D1%80.
507. Система образования КНР [Электронный ресурс] // Аспект – обучение за рубежом : сайт. — Режим доступа : http://gostudy.com.ua/chinastrany/930.
508. Система образования Республики Корея [Электронный ресурс] // Аспект – обучение за рубежом : сайт. — Режим доступа : http://gostudy.com.ua/koreastrany/717-coreaso.
509. Система образования Южной Кореи [Электронный ресурс] // Министерство образования и науки Российской Федерации : сайт. — Режим доступа : http://dic.edu.ru/information/national_systems/1593/.

510. Система образования Южной Кореи [Электронный ресурс] // Центр международных программ : сайт. — Режим доступа : http://www.edu-cip.kz/worldedumenu/%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B--%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F/%D1%8E%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%8F-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%8F.
511. Система образования Японии [Электронный ресурс] // Мир Японии : сайт. — Режим доступа : http://worldofjapan.ru/obrazovanie/sistema-obrazovaniya-yaponii.html.
512. Ситник Г. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави / Г. Ситник // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2004. — № 2. — С. 369—374.
513. Сич В. О. Головні цілі діяльності юридичних клінік / В. О. Сич // Університетські наукові записки. — 2011. — № 2 (38). — С. 470—475.
514. Сич В. О. Правила надання правової допомоги в юридичній клініці / В. О. Сич // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. — 2011. — № 4. — С. 43—49.
515. Сірополко С. Народна освіта на українських землях і в колоніях / С. Сірополко. [Електронний ресурс] // Сайт. — Режим доступу : http://litopys.org.ua/cultur/cult06.htm.
516. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие города Одессы. 1793-1823 / А. А. Скальковский. — Одесса : Городская типография, 1837. — 296 с.
517. Скочиляс-Павлів О. В. Причини виникнення корупційних діянь у сфері освіти [Електронний ресурс] / О. В. Скочиляс-Павлів // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 2. — (Серія юридична). — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2009_2/09sovuso.pdf.
518. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. — М. : Соцэкгиз, 1962. — 684 с.
519. Смолин О. Н. Южная Корея: образовательный тигр [Электронный ресурс] / О. Н. Смолин // Управление школой. — 2003, 8-15 января. — № 2. — Режим доступа : http://www.smolin.ru/actual/upravlenie/2003-01a.htm.
520. Советское гражданское право : учебник : в 2 т. Т. 1. / под ред. О. А. Красавчикова. — 3 изд., испр. и доп. — М. : Высш. школа, 1985. — 544 с.

521. Современная система образования в КНР [Электронный ресурс] // edubelarus.info : сайт. — Режим доступа : http://edubelarus.info/index.php?newsid=880].
522. Сойфер Т. В. К вопросу о сущности некоммерческого юридического лица / Т. В. Сойфер // Актуальные проблемы российского права. — 2011. — № 3. — С. 79—91.
523. Соколенко О. Л. Юридична клініка в правоосвітній діяльності / О. Л. Соколенко // Вісник Академії митної служби України. — 2009. — № 1. — С. 40—43. — (Серія "Право").
524. Сомбаманія Г. М. Концептуальні засади формування науково-дослідницької культури майбутніх магістрів / Г. М. Сомбаманія // Південноукраїнський правничий часопис. — 2008. — № 3. — С. 273—277.
525. Сорина Г. В. Модернизационные процессы в управлении образованием / Г. В. Сорина // Вестник российского философского общества. — 2008. — № 2. — С. 54—55.
526. Сороко В. Надання державних послуг як функція державного управління / В. Сороко, Н. Ходорівська // Вісник державної служби України. — 2007. — № 3. — С. 17—28.
527. Спасибо-Фатєєва І. Необхідність трансформації українських вузів для запровадження інноваційної моделі приватно-державного партнерства / І. Спасибо-Фатєєва // Вісник Академії правових наук. — 2008. — № 2 (53). — С. 97—105.
528. Співак В. М. Освіта як чинник глобалізаційного розвитку / В. М. Співак // Південноукраїнський правничий часопис. — 2009. — № 1. — С. 272—276.
529. Спільна декларація міністрів освіти Європи "Європейський простір у сфері вищої освіти": Болонья, 19 червня 1999 року [Електронний ресурс] / Міністри освіти Європи // Законодавство України : сайт. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_525.
530. Статут всеукраїнської молодіжної громадської організації "Демократична спілка студентів "Студентська платформа" [Електронний ресурс] // Студентська платформа : сайт. — Режим доступу : http://www.studplatforma.com.ua/statute.
531. Статут всеукраїнської молодіжної громадської організації "Українська студентська спілка" [Електронний ресурс] // Українська студентська спілка : сайт.— Режим доступу : http://www.yss.com.ua/?idm=1208800694&idn=1222697845.

532. Стеценко С. Законодавче забезпечення охорони здоров'я в Україні / С. Стеценко, І. Сенюта // Право України. — 2007. — № 6. — С. 96—100.
533. Стрижак А. Конституція України в актах Конституційного Суду України (аналітичний огляд та коментарі) / А. Стрижак. — К. : Ін Юре, 2010. — 631 с.
534. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.) / Б. Ступарик. — Івано-Франківськ, 1994. — 144 с.
535. Суб'єктивізм [Електронний ресурс] // Вікіпедія. — Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B1'%D1%94%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%B7%D0%BC.
536. Суханов Е. А. Осторожно: гражданско-правовые конструкции / Е. А. Суханов // Законодательство. — 2003. — № 9. — С. 60—65.
537. Сырых В. М. Вступительная статья к изданиям серии "Законодательство об образовании" (Т. 2, 3) [Электронный ресурс] / В. М. Сырых // Федеральный центр образовательного законодательства : сайт. — Режим доступа : http://www.lexed.ru/pravo/notes/?cyryh_01.html.
538. Сырых В. М. Образовательные услуги и образовательные правоотношения: дискуссионные взгляды и действительное содержание / В. М. Сырых // Журнал российского права. — 2010. — № 4. — С. 69—78.
539. Тарнавська С. В. Мережа та структура вищих навчальних закладів УСРР в 1920-1933 роки [Електронний ресурс] / С. В. Тарнавська // nbuv.gov.ua : портал. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_50/Gileya50/I20_doc.pdf
540. Тацій В. Проблеми вищої юридичної освіти в Україні: нові виклики сучасних реалій / В. Тацій // Право України. — 2009. — № 1. — С. 4—8.
541. Тацій В. Флагман юридичної освіти України / В. Тацій // Вісник державної служби України. — 2005. — № 2. — С. 41—43.
542. Телестакова А. А. Окремі питання визначення критеріїв класифікації договорів про надання послуг / А. А. Телестакова // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 1. — С. 172—175.
543. Телестакова А. А. Поняття, сутність та ознаки послуги як правової категорії / А. А. Телестакова // Наше право. — 2009. — № 4, Ч. 2. — С. 67—70.
544. Телятник С. В. Підвищення якості надання послуг в міському електротранспорті – завдання реформи житлово-комунального господарства / С. В. Телятник, Т. П. Юр'єва // Научно-технический сборник. — 2007. — № 77. — С. 64—76.

545. Теоретические проблемы совершенствования законодательства о народном образовании : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 „Конституционное право; муниципальное право” / Г. А. Дорохова. — М., 1982. — 44 с.
546. Терещенко Л. К. Услуги: государственные, публичные, социальные / Л. К. Терещенко // Журнал российского права. — 2004. — № 10. — С. 16—17.
547. Тимошенко М. О. Внутрішньогосподарські відносини приватних вищих навчальних закладів України: правовий аспект / М. О. Тимошенко // Часопис Київського університету права. — 2010. — № 3. — С. 178—182.
548. Тимошенко М. О. Історія становлення та розвитку господарсько-правового регулювання вищої освіти в Україні / М. О. Тимошенко // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 4. — С. 234—240.
549. Тимошенко М. О. Особливості господарських правовідносин приватних вищих навчальних закладів України: правовий аспект / М. О. Тимошенко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. — 2010. — № 3. — С. 213—220.
550. Тимощук В. П. Оцінка якості адміністративних послуг / В. П. Тимощук, А. В. Кірмач. — К. : Факт, 2005. — 88 с.
551. Тихомиров В. П. e-Learning в развитых и развивающихся странах / В. П. Тихомиров [Электронный ресурс] / В. П. Тихомиров // Slideshare : сайт. — Режим доступа : http://www.slideshare.net/ssusere58270/e-learning-240511.
552. Тітова Т. І. Освіта та правова культура юриста: стан, проблеми, шляхи вирішення [Електронний ресурс] / Т. І. Тітова // Кримський юридичний вісник. — 2009. — Вип. 1 (5). — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kyuv/2009_1/1-5/34.pdf.
553. Ткаченко Л. Маркетинг послуг : підручник / Л. Ткаченко. — К. : Центр навч. літ—ри, 2003. — 192 с.
554. Тлумачний словник-мінімум української мови / за ред. О. М. Єфімова. — К. : Довіра, 1999. — 447 с.
555. Токмовцева М. В. Высшее учебное заведение как субъект отношений в сфере предпринимательства : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 „Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право ”/ М. В. Токмовцева. — М., 2000. — 26 с.

556. Томсинов В. А. Юриспруденция Древней Руси и правовая культура Византии / В. А. Томсинов // Вестник Московского университета. — 2009. — № 4. — С. 3—26. — (Серия 11 "Право").
557. Турчак О. В. Історико-правові засади становища національних меншин у другій Речі посполитій [Електронний ресурс] / О. В. Турчак // Часопис Національного університету "Острозька академія". — 2011. — № 1 (3). — (Серія "Право"). — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Choasp/2011_1/11tovdrp.pdf.
558. Тюрменко Г. Культурологія: теорія та історія культур : навч. посіб. / Г. Тюрменко, О. Горбула. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — 368 с.
559. Українська Гельсінська спілка з прав людини : статут всеукраїнської асоціації громадських організацій [Електронний ресурс] // Українська Гельсінська спілка з прав людини : сайт. — Режим доступу : http://helsinki.org.ua/index.php?id=1130864777.
560. Українська Радянська Енциклопедія : [в 17 т. Т. 17.]. — К. : УРЕ, 1965. —. 809 с.
561. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). — К. : Парламентське вид-во, 2007. — 576 с.
562. Устав Императорского Харьковского университета // ПСЗ. Собр. I. — СПб. : Тип. II Отд-ия Его Император. Величества Канцелярии, 1830. — Т. XXVIII. — С. 589—607.
562-1. Устименко В. А. О роли публичной собственности в обеспечении соціально-экономического развития государства / В. А. Устименко, Р. А. Джабраилов // Роль публичной собственности в обеспечении социально-экономического развития Украины : матер. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Донецк, 18 сентября 2012 г.) / НАН Украины, Ин-т экономико-правовых исследований ; редкол. : Мамутов В. К. (науч. ред.) [и др.]. — Донецк : Юго-Восток, 2012. — С. 8—24.
563. Уханов О. А. Я не заказывал отчисление из вуза! / О. А. Уханов // Право и образование. — 2002. — № 2. — С. 109—113.
564. Учеба и образование в Сингапуре [Электронный ресурс] // Studynote.ru : сайт. — Режим доступа : http://studynote.ru/studgid/study-abroad/ucheba_i_obrazovanie_v_singapure/.

565. Федоренко В. Г. Фактор вищої освіти в інноваційній економіці Сінгапуру / В. Г. Федоренко, І. М. Грищенко, О. С. Вітковський // Економіка та держава. — 2009. — № 6. — С. 4—7.
566. Федорова Ю. М. Договор возмездного оказания образовательных услуг в сфере высшего профессионального образования : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Федорова Юлия Михайловна. — Томск, 2010. — 190 с.
567. Филиппов В. М. Модернизация послевузовского профессионального образования в контексте развития нормативно-правового обеспечения [Электронный ресурс] / В. М. Филиппов, Л. А. Букалерова // Федеральный центр образовательного законодательства : сайт. — Режим доступа : http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod52/?fil.html.
568. Фігель Ю. О. Формування вмінь реалізації права в юридичній клініці / Ю. О. Фігель // Адвокат. — 2010. — № 10 (121). — С. 46—48.
569. Філоненко С. Не числом, а якістю / С. Філоненко // Віче. — 2011. — № 5 (190). — С. 30.
570. Фініков Т. В. Вища освіта України: ліцензування та акредитація : аналіт. дослідж. / Т. В. Фініков, О. І. Шаров. — К. : Навч.-метод. центр "Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні", 2006. — 68 с.
571. Хайтянь Г. Преподаватель из Китая рассказал о социальном статусе учителя в своей стране [Электронный ресурс] / Гэн Хайтянь // Imex trade образование : сайт. — Режим доступа : http://education.imextrade.ru/useful/education-news/education-news_5.html.
572. Хелланд А. Юридична освіта в Німеччині / А. Хелланд, М. Вендіш // Право України. — 2009. — № 1. — С. 22—28.
573. Хозяйственное право : курс лекцій : Т. 2. / [Л. В. Андреева , И. В. Ершова, Д. Г. Ефимова, Т. М. Иванова и др.]. — отв. ред. В. С. Мартемьянов. — М. : БЕК, 1994. — 387 с.
574. Хозяйственный кодекс Украины : Комментарий / под ред. Н. А. Саниахметовой. — Х. : Одиссей, 2004. — 896 с.
574-1. Хохленко О. Історико-правові аспекти розвитку університетської автономії в Україні / О. Хохленко // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 5. — С. 136—137.
575. Хохленко О. Нормативно-правове регулювання освіти в Україні / О. Хохленко // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 4. — С. 71—73.
576. Хохленко О. Проблеми кредитування вищої освіти в Україні / О. Хохленко // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 3. — С. 91—92.

577. Цебенко С. Право на релігійну освіту: до характеристики міжнародних стандартів / С. Цебенко // Вісник Львівського університету. — 2009. — Вип. 49. — С. 8—13. — (Серія юридична).
578. Цехер Г. Если мы потребляем услугу, то надо знать / Г. Цехер // Услуги: права потребителя (тарифы, сроки, неустойки). — Екатеринбург, 1999. — С. 16—17.
579. Цивільне право України : підручник : у 2 т. Т. 2 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова [та ін.]. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — К. : Вентурі, 2004. — 380 с.
580. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435—IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.
580-1. Цирфа Ю. Освіта, наука, інновації – основа розвитку / Ю. Цирфа // Віче. — 2012. — № 14. — С. 26.
581. Чайковський А. Релігійний екстремізм в Україні : реальність і тенденції / А. Чайковський // Вісник Академії управління МВС. — 2007. — № 4. — С. 95—101.
582. Черказьянова И. В. Немецкая дореволюционная школа Сибири: возникновение и проблемы развития [Электронный ресурс] / И. В. Черказьянова // Санкт-Петербургский филиал института Истории науки и техники : сайт. — Режим доступа : http://museum.omskelecom.ru/deutsche_in_sib/BOOK/school.htm.
583. Черказьянова И. В. Школьное образование российских немцев / И. В. Черказьянова. — СПб. : Б.и., 2004. — 367 с.
584. Черніченко Г. О. Попит на освітні послуги: шляхи наближення до потреб роботодавців / Г. О. Черніченко, Л. В. Шаульська // Університетські наукові записки. — 2007. — № 3 (23). — С. 224—230.
585. Чирва А. А який ендаумент у вас ? / А. Чирва // Урядовий кур'єр. — 2008, 18 грудня. — № 238. — С. 9.
586. Чирич А. Современная роль университета и его реформа / А. Чирич // Університетські наукові записки. — 2007. — № 2 (22). — С. 438—447.
587. Чорна В. Г. Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти в Україні / В. Г. Чорна // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 2. — С. 236—244. — (Серія юридична).

588. Чорна В. Г. Атестація як адміністративно-правовий засіб регулювання в сфері позашкільної освіти України / В. Г. Чорна // Право та управління. — 2011. — № 2. — С. 397—403.
589. Чорна В. Г. Організаційно-структурні формування в сфері позашкільної освіти України / В. Г. Чорна // Держава і право. — 2010. — Вип. 50. — С. 258—264.
590. Чорний О. Діяльність навчальних закладів морського профілю на півдні України в останній чверті XVII – на початку XX ст.: історіографія проблеми [Електронний ресурс] / О. Чорний // Наукові записки. — 2009. — Вип. 12. — С. 250—262. — (Серія "Історичні науки"). — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz_i/Ist/2009_12/statty/28.pdf.
591. Шаповал Р. В. Адміністративно-правове регулювання загальної середньої освіти в Україні / Р. В. Шаповал // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2011. — № 1(2). — С. 124—133. — (Серія юридична).
592. Шаповал Р. В. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні / Р. В. Шаповал // Право і безпека. — 2011. — № 1 (38). — С. 29—35.
593. Шаповал Р. В. Органи місцевого самоврядування як суб'єкти управління освітньою діяльністю / Р. В. Шаповал // Наше право. — 2010. — № 4, Ч. 2. — С. 74—78.
594. Шаповал Р. В. Правове регулювання діяльності органів громадського самоврядування в управлінні освітою України / Р. В. Шаповал // Наше право. — 2011. — № 1, Ч. 2. — С. 57—62.
595. Шаповал Р. В. Правове регулювання освіти в Україні [Електронний ресурс] / Р. В. Шаповал // Форум права. — 2011. — № 1. — С. 1110—1115. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11srvovu.pdf.
596. Шаповал Р. В. Реформування освітньої діяльності в Україні / Р. В. Шаповал // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — 2011. — № 2. — С. 142—149.
597. Шаповал Р. В. Система органів державного управління у галузі освіти України / Р. В. Шаповал // Вісник ХНУВС. — 2011. — № 1 (52). — С. 211—221.
598. Шаповал Р. В. Становлення та розвиток освіти в Україні / Р. В. Шаповал // Наше право. — 2011. — № 1, Ч. 1. — С. 43—48.
598-1. Шаповал Р. В. Формування управлінської компетентності керівника дошкільного навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. пед. наук : спец. 13.00.04 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Р. В. Шаповал; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. — Х., 2009. — 20 с.

598-2. Шаповалова О. В. Партнерство держави з бізнесом в аспекті економічного стратегування / О. В. Шаповалова // Правові проблеми взаємодії держави і бізнесу : матеріали І Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяч. 90-річчю СНУ ім. В. Даля (м. Луганськ, 3-10 лютого 2010 р.) / за загальн. редакц. О. В. Шаповалової. — Луганськ : Вид-во СНУ, 2010. — С. 76—78.

599. Шаталова Л. М. Особливості фінансово-господарської вищих навчальних закладів в Україні / Л. М. Шаталова // Держава і право. — 2010. — Вип. 50. — С. 466—472.

600. Шевчук П. Дистанційне навчання у формуванні професійної компетентності працівників органів державної влади / П. Шевчук, В. Карпук // Вісник державної служби України. — 2005. — № 2. — С. 37—40.

601. Шевчук-Бєла Я. В. Реалізація прав одеської грецької меншини у галузі мови та освіти (наприкінці XVIII – на початку XX ст.) / Я. В. Шевчук-Бєла // Держава і право. — 2009. — Вип. 44. — С. 160—166.

602. Шелухин Н. Л. Болонская система образования при подготовке юристов – за и против / Н. Л. Шелухин // Регіональний розвиток – основа розбудови української держави : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (4-5 квітня 2012 р., м. Донецьк) / ДонДУУ. — Донецьк : Цифровая типография, 2012. — С. 81—93.

603. Шелухин Н. Л. Об организации перспективных научных исследований в Донецком юридическом институте / Н. Л. Шелухин // Науково-дослідна робота Донецького юридичного інституту у 2011 році: події та творчі здобутки : мат. підсумкової наук. конф. (Донецьк, 23 грудня 2011 року) / [уклад.: В. В. Пашутін, Д. В. Куценко, Є. С. Назимко, А. Я. Яковлева ; за заг. ред. В. В. Пашутіна та Г. В. Гребенькова]. — Донецьк : ДЮІ МВС України, 2011. — С. 336—339.

604. Шелухін М. Л. Якість підготовки оперативних співробітників ОВС як визначальний фактор підвищення ефективності протидії господарським правопорушенням / М. Л. Шелухін, О. Ю. Крилов // Право та управління. — 2011. — № 4. — С. 251—257.

605. Шерстобитов А. Е. Обязательства по оказанию фактических и юридических услуг / А. Е. Шерстобитов // Гражданское право : учебник : Т. 2. Полутом 2 / под ред. Е. А. Суханова. — М. : БЕК, 2002. — 431 с.

606. Шешенин Е. Д. Классификация гражданско-правовых обязательств по оказанию услуг/ Е. Д. Шешенин // Антология уральской цивилистики. 1925-1989 : сб. статей. — М. : Статут, 2001. — С. 346—352.
607. Шешенин Е. Д. Предмет обязательства по оказанию услуг / Е. Д. Шешенин // Уч. труды Свердловского юрид. ин-та. — 1964. — Вып. 3. — 364 с.
608. Шопіна І. М. Гармонізація системи надання адміністративних послуг: проблеми і шляхи їх вирішення / І. М. Шопіна, О. М. Буханевич // Наука і правоохорона. — 2011. — № 3 (13). — С. 98—100.
609. Шопіна І. М. Правові та організаційні засади підвищення ефективності професійної діяльності слідчих органів внутрішніх справ України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 „Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право”/ І. М. Шопіна. — Харків : 2004. — 20 с.
610. Шорникова Н. Ю. Повышение квалификации специалистов в кластерной системе непрерывного образования / Н. Ю. Шорникова // Педагогические и психологические науки : Вестник Московского университета МВД России. — 2010. — № 5. — С. 58—61.
611. Шульга Р. Р. Категорія "торгівля послугами": сутність та проблеми застосування у господарському законодавстві України [Електронний ресурс] / Р. Р. Шульга // Форум права. — 2010. — № 4. — С. 976—981. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10sppgzu.pdf.
612. Щербина В. С. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування як учасники відносин у сфері господарювання / В. С. Щербина // Вісник господарського судочинства. — 2008. — № 1. — С. 111—117.
613. Щербина В. С. Суб’єкти господарського права : монографія / В. С. Щербина. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 264 с.
614. Юлдашев О. Х. Як вивести українську націю на новий цивілізаційний рівень (дійсне реформування у сфері освіти) / О. Х. Юлдашев // Актуальні проблеми держави і права. — 2010. — Вип. 52. — С. 274—280.
615. Якубовський Р. Правові проблеми фінансування навчальних закладів із альтернативних джерел / Р. Якубовський // Підприємництво, господарство і право. — 2012. — № 4. — С. 98—101.
616. Якубовський Р. В. Правове регулювання фінансового забезпечення навчальних закладів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Якубовський Роман Володимирович. — К. : 2011. — 205 с.

617. Якубовський Р. В. Правові засади фінансового забезпечення навчальних закладів: зарубіжний досвід і перспективи його використання в Україні / Р. В. Якубовський // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 1. — С. 138—142.
618. Яремчук В. Д. Державно-правове регулювання національної освіти на закарпатській Україні у 1919-1939 рр. / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 3. — С. 53—63.
619. Яремчук В. Д. Державно-правові проблеми національної політики у галузі освіти в Україні у 20-30-і рр. XX ст. [Електронний ресурс] / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 1. — (Серія юридична). — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2009_1/09yvdrxs.pdf.
620. Яремчук В. Д. Забезпечення прав українців на національну освіту у державах, до складу яких входили етнічні українські землі Галичини, Буковини та Закарпаття (друга пол. XVIII – поч. XX ст.) / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 1. — С. 62—72. — (Серія юридична).
621. Яремчук В. Д. Правовий статус освіти українського населення у Румунії 1918-1940 рр. / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 2. — С. 3—12.
622. Яремчук В. Д. Правовий статус українських шкіл в Республіці Польща у 1919-1939 рр. / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 2. — С. 31—42. — (Серія юридична).
623. Яремчук В. Д. Становлення та розвиток радянської освітньої політики на західноукраїнських землях у 1939-1940 р.р. / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 3. — С. 3—12. — (Серія юридична).
624. Ярмиш О. Н. Про наукове забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України в сучасних умовах / О. Н. Ярмиш // Наука і правоохорона. — 2008. — № 1. — С. 9—15.
625. Bielecki P. Bony educacyjne: granice urynkowienia edukacji / Piotr Bielecki. — Warszawa : Szkola Gtowna Handlova, 2005. — 211 s.
626. Bok D. C. Higher learning / D.C. Bok. — Cambridg, Massachusets : Harvard University Press, 1986. — 206 h.

627. College Cost Reduction and Access Act, H.R. 2669 // Public Law 110—84. — Sept. 27, 2007; 121 Stat. 784.
628. Conrad C. Teaching-for-Learning (TFL) : A Model for Faculty to Advance Student Lefrning / C. Conrad, J. Johnson, D.M. Gurta // Innovative Higher Educftion. — 2007. — № 32 (3). — P. 153—165.
629. Coombs P.H. Qu'est-ce que la Planification de L'eduation ? / P.H. Coombs. — Paris : UNESCO. IIPE, 1970. — 327 p.
629-1. Derewianko B. Japonskie doswiadczenie regulacji stosunkow w dziedzinie oswiaty w kontekscie udoskonalenia prawa ukrainskiego / B. Derewianko // Nauka i Studia. (Seria prawo). — 2012. — № 21 (66). — S. 47—54.
629-2. Derewianko B. Zagadnienia procesu Bolonskiego i universyteckiej autonomii na przykladzie krajow Europy zachodniej i srodkowej / B. Derewianko // Nauka i Studia. (Seria prawo). — 2012. — № 21 (66). — S. 40—46.
630. Grunewald B. Gesellschaftsrecht / B. Grunewald. – Tübingen : Mohr Siebeck, 1999. – 427 s.
631. Hanami M. International Student Exchange Program at Hitotsubashi University: Policy and Perspective / Makiko Hanami // Hitotsubashi Journal of Social Studies. — 1995. — Vol. 27. — № 2. — P. 110—123.
632. Hanley R. (March 3, 1998). "Appeals Court Finds in Favor Of Gay Scout" / Robert Hanley // The New York Times. — Retrieved August 1, 2008.
633. Hara N. Students' Distreess with a web-based Distance Education Cource / N. Hara, R. Kling // CSI Working Paper. — WP 00-01-31. — March 30, 2000.
634. Harnisch D.L. Supplemental Education in Japan: Juku schooling and its Implication / D.L. Harnisch // Journal of curriculum studies. — 1994. — Vol. 26. — № 3. — P. 323—334.
635. Higher Education Opportunity Act, H.R. 4137 // Public Law. — 110—315. — Aug. 14, 2008; 122 Stat. 3078.
636. Hisayasu Y. Redesigning Schools for the International Era / Yagura Hisayasu // Economic Eye. — 1993. — Spring. — P. 27—32.
637. Jezowsky A. Ekonomika oswiaty / Antoni Jezowsky. — Warszawa : Dom Wydawniczy ABC Oddziai Polskich Wydawnictw Profesjenalnych, 2006. — 317 s.
638. Journal Officiel de la Republique Francaise // LD. — № 99. — du 27. — 2002. — avril.
639. Kariya T. Confused Thinking About Equality and Education / Takehiko Kariya // Japan Echo. — 2000. — № 6. — P. 8—13.

640. Kawanobe S. Lifelong learning in Japan / S. Kawanobe // International review of education. — 1994. — Vol. 40. — № 6. — P. 485—493.
641. Lamie J. M. Teacher education and training in Japan / J. M. Lamie // Journal of in-service education. — 1998. — Vol. 24. — № 3. — P. 515—535.
642. Li Y. The Higher Education Transformation in China and Its Global Implications / Yao Li, John Whalley, Shunming Zhang, Xiliang Zhao // Centre for International Governance Innovation. Policy Brief. — 2008. — № 3 (June). — P. 23—34.
643. MacTaggat T.J. Associates Seeking Excellence Through Independence / T.J. MacTaggat. — San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1998. — 248 p.
644. Parasuraman A., Zeithaml V. & Berry L. A conceptual model of servise quality and its implication for future research // Journal of Marketing. — Vol. 49 (Fall). — 1985. — P. 41—50.
645. Rapport de la Commission de réflexion sur l'application du principe de laicité dans la République remis au Président de la République, 11.12.2003. Commission présidée par Bernard Stasi. — Paris: La Documentation française, 2004. — 211 p.
646. Rapport public de Conseil d'Etat, 05.02.2004. Jurisprudence et avis de 2003. Un siècle de laicité (Réflexions sur la laicité) // Études et documents (Paris). — 2004. — № 55. — P. 241—400.
647. Sharma C. L. Ethnicity, national integration, and education in Japan / C. L. Sharma // Education and society. — 1995. — Vol. 13. — № 1. — P. 47—58.
648. The European higher education Area. Joint Declaration of the European Ministers of Education. Convened in Bologna on the 19th of June 1999 [Electronic resource] // — Access mode : http://ec.europa.eu/education/policies/educ/bologna/bologna.pdf.
649. U.S. Accreditation and the Future of Quality Assurance. — Washington : CHEA Publications, 2010. — 510 p.

Деревянко Б.В. Послуги у сфері освіти: правове регулювання: монографія / Б.В. Деревянко ; МВС України, Донецький юридичний інститут. – Донецьк : Видавничий дім «Кальміус», 2013. – 387 с.

Наукове видання

Деревянко Богдан Володимирович

ПОСЛУГИ У СФЕРІ ОСВІТИ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Монографія

Підписано до друку 31.01.2013 р.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Друк лазерний. Умов. друк. арк. 19,04. Обл.-вид. арк. 19,09.
Наклад 300 прим. Вид. № 474. Зам. № 89.
Ціна договірна.

Донецький юридичний інститут МВС України
83054, м. Донецьк, вул. Засядька, 13. Тел. (062) 257-45-58

Видавничий дім «Кальміус»
м. Донецьк, вул. Разєнкова, 4
Тел.: (062) 387-49-71